س: بزاوتی ستوونی لە چینێکەوە بۆ چینێکی تر.

ئەلف: بزاوتی ئاسۆیی لە چالاکییەکەوە بۆ یەکێکی تر.

بەگشتی ئەو کەسەی کە بەشێوەیەکی سەرکەتووانە لە کاتێکی کورتدا لە یەکێ لە خوارترین پایەکانی کۆمەڵگادا سەردەکەوێ بۆ یەکێک لە بەرزترین پایە کۆمەڵایەتییەکان بە مرۆڤێکی خۆشبەخت دادەنرێت، چونکە گەیشتووە بە خواستی خۆی. لەگەڵ ئەوەشدا رەنگە ئەم بۆچوونە حاڵەتێکی گشتیی هەبێ، بەڵام دەشێ ئەم بزاوتە چەند ئەنجامێکی دیکەشی لێبکەوێتەوە کە بریتین لە:

١- دەرکەوتنی قەیران لە رۆڵی کۆمەڵایەتیدا. دەگونجێ ئەم قەیرانە ئەنجامی بزاوتی بەهێزی کەسەکەو رۆیشتنی بێت لە چینێکەوە بۆ چینێکی تر. بۆ نموونە فرۆشیارێکی دەستگێڕ لە ناکاو کە دەگاتە وەزارەتێک، ئاساییە دەزانێ کە هێندە ئاگای لەو شتانە نییە کە لەو شوێنە تازەیەدا پێویستیەتی و ئەم مەسەلەیە رەنگە وای لێبکات تووڕەو پەشۆکاو دەربکەوێ.

٢- پچڕاندنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی پێشوو. ئەو کەسە ناچارە کە پەیوەندییەکانی پێشووی خۆی کەم بکاتەوە یان نەیانهێڵێت، خۆ رەنگە هەندێک لەو پەیوەندییانە زۆر توندو تۆڵ و پێوە بەندی و هۆگری نزیکی خۆیشی بێت.

٣- هەستکردن بەگوناه. هەرچەندە هەندێک کەس کە سەریش دەکەون هەستی لووتبەرزی و غرووریان نییە، بەڵام ئەوانەی کە پێشتر لەریزی ئەو کەسە سەرکەوتووەدابوون کەچی ئێستاش لە هەمان پایەی پێشووی خۆیاندان. لەوانەیە بەم هۆیەوە، هەست بە تاوان بکەن کە نەیانتوانیوە سەربکەون، ئەمەش لە حاڵەتێکدا کە هەر کەس هەوڵبدات بتوانێت سەربکەوێت.

هۆکارەکانی بزاوتی کۆمەڵایەتی

کۆمەڵناس ئەمریکی «هۆرتۆن» (P. Horton) هۆکارەکانی بزاوتی کۆمەڵایەتی بۆ دوو دەستە دابەش دەکات:

١- بونیادی کە (پێکهاتەی کار، جیاوازی لە توانای، بونیادی ئابووری، پشتیوانی لە بزاوت و هەڵگرتنی بەربەستەکانی بەردەمی) دەگرێتەوە.

٢- فەردی (جیاوازی لە شارەزایی و لێهاتوویی، فێرکردن، دابونەریتی پیشەیی و شێوازی کارکردن، بەقوربانیکردنی بەرژەوەندی کاتی، بەخت). بەڵام لەبەرئەوەی ئەم دوو دەستە هۆکارە لێکدی جیا ناکرێنەوە، هۆرتۆن ئاماژە بەوە دەکات کە هەموو

ئەم هۆکارانە بەجۆرێک پێکەوە پەیوەستن کە ناکرێ بەجیا رادەی کاریگەری هەر کامێکیان بزانین [٧/ ٣٧٣-٣٧٨]. لەگەڵ ئەوەشدا لە کۆی ئەو زانیارییانەی کە لەم بوارەدا گەڵاڵە بوون، دەتوانین بەم شێوەیەی خوارەوە باس لە چەند هۆکارێکی بزاوتی کۆمەڵایەتی بکەین:

١- لەگەڵ گۆڕان لەدابەشبوونی کارو پێکهاتەی کاردا بزاوتی کۆمەڵایەتی زیاد دەکات. بەشێوەیەکی گشتی چەندەی کارەکان زیاتر دابەشبکرێن، بواری بزاوتی هەڵکشان زیاتر دەبێت، بەپێچەوانەوە کەمی چالاکی ئابووری دەبێتە هۆی زیاتربوونی بزاوتی بەرەو خوارەوە.

٢- دەشێ جیاوازی رادەی بەرهەم لە نێوان توێژە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکاندا ببێتە هۆی ئاسانکردن یان وەستاندنی بزاوتی کۆمەڵایەتی. ئەگەر ژمارەی ئەو منداڵانە کەم بێت کە لەچینی باڵادا لە دایک دەبن، بەجۆرێک کە نەتوانن جێگای ئەندامانی خۆیان پڕ بکەنەوە، ئەوساکە هەلی زیاتر لەبار دەبێ بۆ سەرکەوتنی چینی خوارەوە (دیارە بەو مەرجەی کە رێژەی لە دایک بوون لەو چینەدا زیاتر بێت).

٣- پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونی ساوایەک لە توێژ یان چینی خۆیدا (بەجۆرێک کە بەگوێرەی پێگەی خێزانی هەڵدەسەنگێنرێت) دەشێ رێگربێت لەسەر رێگای بزاوتی کۆمەڵایەتی. کچێک یان کوڕێک، داهێنانەکان و بەهاو پێوەرە پێسپێراوەکانی چینە کۆمەڵایەتییەکەی خۆی فێردەبێت، هەرکاتێ پێگەیەک فەراهەم بێت بۆ بزاوتی هەڵکشان رەنگە تاک لە بەرامبەر ئەم چەشنە گۆڕانەدا بەرگری بکات، چونکە بۆ ئەو زەروورییە کە جارێ هەر گرێدراوی چینێک بێت. هەتا ئەو کاتەش کە ئەو کەسە تامەزرۆی جووڵەیەکی لەم جۆرە بێت لە زۆربەردا زەحمەتە بۆ ئەو کەسە کار بەشێوازی رەفتاری چینێکی باڵاتر بکات. هەروەها لە دایکبوون لە خێزانێکی سەر بەپێگەو چینێکی کۆمەڵایەتی باڵا دەشێ پێش بە بزاوتی دابەزین بگرێت، ئەمەش بەهۆی ئەو جیاوکانەی کە رەنگە لە سەروەت و ساماندا هەبن. بۆ کوڕێک کە شارەزاییەکی خوار ناوەندی هەبێ و سەر بەدایک و باوکێکی دەوڵەمەند بێت ئاسانتر دەبێ کە: بڕوات بۆ کۆلیژ، بەهۆی پەیوەندییەکانی باوکییەوە دەتوانێ خەریکی کارێکی لەباریش بێت، لانی کەم لەو چینەدا بمێنێتەوە کە باوکی تێدابووە. لە بەرامبەر ئەوەدا ئەم هەلە بۆ گەنجێکی وەکو خۆی کە سەر بەچینێکی خواروو‌تربێت کەمتر دەڕەخسێ.

٤- ئەو گرووپە نەتەوەیی و ئایینییەی کە تاکەکەس بەندە پێیەوە، دەشێ

کاریگەری زۆری بەسەر شانسی بزاوتی کۆمەڵایەتییەوە. هەبێت بەشێوەیەکی گشتی چەندەی گرووپێکی نەتەوەیی لە وڵاتێکدا گەورەتربێت ئەگەری بزاوتی هەڵکشانی ئەندامەکانی پتردەبێت. لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا دەسەڵاتی وەک یەکبوونی پرۆتستانتەکان زیاترە لە غەیرە پرۆتستانتەکان، و رادەی بزاوتی هەڵکشانیشیان پترە. لە هەمان وڵاتدا هەر چەندە کە جوولەکەکان لەڕووی شێوازی ژیانیاندا لە خەڵکی دیکە جیاوازن، بەڵام بەهۆی ئەزموونی لە پێشینەیانەوە لە چەند بوارێکی وەک: کاروباری شاری و پیشەی تایبەتیدا بزاوتی هەڵکشانیان هەبووە. کاتێک جیاکاری لە دژی کۆمەڵێکی نەتەوەیی زیاتر و توندتربێت ئەوساکە هەوڵدان بۆ هەڵکشان لە پێگەی چینایەتیاندا زیاتر دەبێت.

٥- هەرکاتێ گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگایەکدا پتر بێت، رادەی بزاوتی کۆمەڵایەتیش پتر دەبێت. شۆڕشی پیشەسازی کە لەسەرەتادا بوو بەهۆی جێگۆڕکێیەکی بەرفراوانی مرۆڤەکان، چەندین پێگەی لە باریشی بۆ جێگرەوەی کارەکان هێنایە ئاراوە. لەگەڵ فراوانبوونی سنوورەکانی کۆمەڵگا (بەو جۆرەی کە لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بەرچاو دەکەوێت) چەند بوارێکی نوێ هاتنە گۆڕێ بۆ کارو دواجاریش بزاوتی کۆمەڵایەتی. لەکاتی شەڕەکاندا بەهۆی کەمبوونەوەی هێزی مرۆیی بواری کارکردن لە یەکەی پیشەسازیدا زیاد دەکات. لەلایەکی ترەوە ناوبرە ئابوورییەکان دەبنە هۆی ئەوەی بە ملیۆنان کەس بێکاربن و لە ئەنجامدا بزاوتی دابەزین زیاد بکات. چەندین دیاردەی وەک خۆ پیشاندانی سیاسی و پشێوی لە ناوەندەکانی زانکۆدا، خۆ پیشاندانی ئازادیخوازانەو بزووتنەوە کۆمەڵایەتییەکانی مافی ئافرەتان، هەموو ئەمانە کاریگەری خۆیان بەسەر گۆڕانکارییەکانی ناو چینایەتی کۆمەڵگاکان هەیەو دەبێت.

٦- لە کاتێکدا کە تاکگەرایی و جیاوازی گرووپە کۆمەڵایەتییەکان لە ئارادا بێ و پەیوەندیش لە نێوان ئەمانەدا سنوودار بێت بزاوتی کۆمەڵایەتیش لە سنوورێکدا دەمێنێتەوە. بەبێ بوونی زانیاری لەمەڕ یەکدی نە جیاوازی لەڕاوبۆچوونەکاندا بەرجەستە دەبێت و نە لە چینەکانی خوارەوەشدا حەزی بەرەو ژیانی باشترو ئیمکاناتی باشتر پەیدا دەبێت. گەشەسەندنی فێرکردن و پەروەردەو بزاوتی جوگرافیایی، پەیوەندی نێوان چینەکان زیاد دەکات و دەبێتە هۆی لەناوچوونی سنوورەکانی نێوانیان.

٧- ئەگەر کۆمەڵگایەک پیشەسازی بێت، تارادەیەک ژمارەی ئەو پێگانەی کە

تێیدایە زیاتر دەبێت، پێویستی کاری پسپۆڕی زیاتر دەبێت، لە کۆتاییشدا رادەی بزاوتی کۆمەڵایەتی لەو کۆمەڵگایەدا زیاتر دەبێت.

٨- هەرچەندە هەل و بواری فێرکردن زیاتر لەبار بێت، بزاوتی کۆمەڵایەتی چینەکانی خوارەوەش پتر دەبێت. چونکە پەروەردەو فێرکردن یەکێکە لە هۆکارە گرنگەکانی هەڵکشانی پێگەو چینی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای نوێدا. دیارە ئەگەر سیستمی فێرکردن بەڕووی هەموو کەسێکدا بەتەواوی ئاوەڵانەبێت بەچاوپۆشین لە نەژاد، چین، ئایین و سەرجەم تایبەتمەندییەکانی دیکە، هەرگیز یەکسانی تەواو لەنێوان چینەکاندا لەڕووی بزاوتی کۆمەڵایەتییەوە پەیدا نابێت. بێگومان یەکێک لە بەڵگەکانی ئەمە ئەوەیە چەند هۆکارێکی تر دەستیان هەیە لە دیاریکردنی شوێنی تاک لە سیستمی توێژبەندیی کۆمەڵایەتی و بەتایبەتی هیرارکیەتی کۆمەڵایەتی. یەکێک لە خاسییەتەکانی چینەکانی ناوەندو باڵا ئەوەیە کە چێژو خۆشیی کاتی بەقوربانی چێژو پاداشتی ئایندە دەکات، چونکەلە کۆتاییدا دەتوانێ زیاتر وەدەست بێنێت. کەسێکی چینی ناوەندو باڵا زۆر بەتامەزرۆییەوە کات و وزەو پارەی بۆچوونە زانکۆ خەرج دەکات، چونکە لەو باوەڕەدایە کە دواجار زیاتر سوودو کەڵکی لێوەردەگرێت. ئەم رەفتارە لەنێو چینەکانی خوارەوەدا کەمتر بەرچاو دەکەوێت چونکە هەلومەرجەکانی ژیانیان جێگیر نییەو دەوروبەر (لەڕووی ئابوورییەوە) مسۆگەر نییەو لەوانەیە هۆکاری تریش لە ئارادا بێ. لە هەندێ باردا بەگوێرەی بیروباوەڕی کۆنەپارێزانەی باوان و تێگەیشتنی بەساڵاچووان و برادەرانەوە رەنگە کەسەکە لەو باوەڕەدا بێت کە هیچ ناکرێت لەم ژیانەدا بۆ پەرەپێدانی پێگەی خۆی و رەنگە سەیر نەبێ لاوێک لە چینی خوارەوە لەو باوەڕەدابێ کە خوێندنی زانکۆ جوانکاری و زیادە بێت و تەنیا تایبەت بە خەڵکی دەوڵەمەند بێت [٥٢/٨٣-٨٥)].

کورتەی بەش

١- سێ جیاوکی گرنگ هەن لە کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتیدا: داهات، دەسەڵات و ئیعتیباری کۆمەڵایەتی.

٢- لە مێژووی فیکری مرۆییدا، یەکسانیخوازیی مرۆڤەکان مەسەلەیەکی لەمێژینەیە.

٣- باوترین پێوەرەکانی توێژبەندیی کۆمەڵایەتی بریتین لە نەژاد، رەگەز، چین.

٤- ئەو ناعەدالەتییەی کە لە دابەشکردنی نایەکسانی پاداشت و جیاوکە مانادارە

کۆمەڵایەتییەکانەوە سەرهەڵدەدات پێی دەگوترێ توێژبەندیی کۆمەڵایەتی.

٥- چینی کۆمەڵایەتی کۆمەڵێک خەڵک لە خۆی دەگرێت کە لەڕووی جیاوکی خێزانی و پێگەی کۆمەڵایەتی و کارکردن، هەروەها هەلومەرجەکانی فێرکردنیشدا تاڕادەیەک وەکو یەکن.

٦- چینی کۆمەڵایەتی یەکێکە لە پێوەرە گرنگەکانی توێژبەندیی کۆمەڵایەتی.

٧- گرنگترین هۆکارەکانی دیاریکردنی چینی کۆمەڵایەتی بریتین لە سامان، داهات، ئاست و جۆری فێرکردن، کارو پێگەی پیشەیی، خێزان و گرووپی خزمایەتی، دەسەڵات و هێزی سیاسی و کۆمەڵایەتی.

٨- سێ شێوازی تایبەتی نرخاندنی چینی کۆمەڵایەتی هەن: خودی، بابەتی، ناوو ناوبانگی ناو خەڵکی.

٩- چینی کۆمەڵایەتی لە ڕێگای چەند سیمایەکی دیاریکراوەوە هەڵدەسەنگێنرێت.

١٠- لە هەندێک کۆمەڵگای بەراییدا جیاوازییە چینایەتییەکان لە ئارادا نەبوون.

١١- لەسەردەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا سیستمی چینە کۆمەڵایەتییەکان گرنگییەکی زۆری هەبووە.

١٢- «کاست» جۆرێکە لە چینی کۆمەڵایەتیی داخراو کە تیایدا چین حاڵەتێکی بەردەوام و «پێسپێردراو» وەردەگرێت.

١٣- سیستمی کاست تەنها لە وڵاتی هیندستاندا نییە.

١٤- کۆیلەیی یەکێکە لە توندترین شێوازەکانی نایەکسانی کۆمەڵایەتی.

١٥- لە دیدی مارکسەوە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان و بەتایبەتی موڵکایەتی ئامێرەکانی بەرهەمهێنان هۆکاری بنەڕەتیی توێژبەندیی کۆمەڵایەتین.

١٦- لە کۆمەڵگا سۆشیالیستەکاندا سیستمی چینایەتی کەمتر پشتی بە سەروەت و سامان بەستووەو زیاتر لە (ماف و دەسەڵات و ئیعتیبارو جیاوکە کۆمەڵایەتییەکانەوە)سەرچاوەی گرتووە.

١٧- «کینگزلی دیڤیس» زەروورەتی ئەرکی چینە کۆمەڵایەتییەکانی خستە بەرباس.

١٨- ڕەخنەگرانی چینی کۆمەڵایەتی زیاتر باوەڕیان بەیەکسانی هەیە تا سەقامگیری.

١٩- «وارنەر» تیۆرێکی هێنایە گۆڕێ بۆ دابەشکردنی چینە کۆمەڵایەتییەکان بەسەر شەش دەستەدا.

٢٠- «رایت میلز» چەمکی «ئێخە سپییەکانی» هێنایە گۆڕێ.

٢١- پێناسە کردن و پێوانەکردنی هەژاری هەمیشە ئاسان نییە بەتایبەتی بەگوێرەی پێوەرێکی جیهانی.

٢٢- چەمکی «هەژاریی ڕێژەیی» ئەو بایەخەی هەیە کە هەلومەرجی کولتووری دەبەستێتەوە بەهەژارییەوە.

٢٣- «راونتری» دوو جۆرە هەژاری لێک جیا کردەوە «سەرەتایی و ناوەندی».

٢٤- «پێگە» چەمکێکە شوێنگەی کەسێک لە سیستمێکی کۆمەڵایەتیدا دەستنیشان دەکات.

٢٥- کار تاکە سیمای دەستنیشانکردنی پێگەی کۆمەڵایەتی نییە.

٢٦- هەرکەسێک چەندین پێگەی کۆمەڵایەتی هەیە.

٢٧- هەموو پێگە کۆمەڵایەتییەکان گرنگی وەکو یەکیان نییە.

٢٨- پێگە «پێسپێردراوەکان» بە هەموو کەسێک دەدرێن.

٢٩- پێگە بەدەستهاتووەکان ئەو پێگانەن کە تاکەکان بەدەستیان دەهێنن.

٣٠- هەموو کاتێک ناتوانین بەتەواوی پێگەو «پێسپێردراوەکان» و «بەدەستهاتووەکان» لێک جیابکەینەوە.

٣١- ڕۆڵی کۆمەڵایەتی کۆمەڵێک چاوەڕوانی لە خۆی دەگرێت کە پەیوەندی لە پێگەیەکەوە هەیە.

٣٢- وەختێک «دژایەتی ڕۆڵەکان» دەردەکەوێت کە لە دوو یان چەند پێگەیەکی تایبەتییەوە چاوەڕوانی چەند ڕەفتارێکی جیاواز لە کەسێک بکرێت.

٣٣- هەموو ڕۆڵێکی کۆمەڵایەتی چەند بەهایەکی تایبەتی تێدایە.

٣٤- چینە کۆمەڵایەتییەکان دەتوانن چەند وردە کولتوورێکی تایبەتی دروست بکەن.

٣٥- دەشێ بزاوتی کۆمەڵایەتی بەشێوەی هەڵکشان و داکشان بێت.

٣٦- «مایکل یاونگ» لەو باوەڕەدایە کە بەرەبەرە کۆمەڵگا نوێیەکان بەرەو «لێهاتوویی سالاری» دەڕۆن.

٣٧- لە حاڵەتی بزاوتی ئاسۆیی کاردا، شوێنی تاک دەگۆڕێت بەبێ ئەوەی پایەکەی بگۆڕێت.

٣٨- بزاوتی کۆمەڵایەتی بەستراوەتەوە بەچەند هۆکارێکی وەک:
گۆڕان لە سیستمی دابەشکردنی کاردا، جیاوازی ڕادەی پرۆسەی پێگەیاندنی

بەشی نۆیەم

کۆمەڵگا لە قۆناغی پێش کشتوکاڵیدا

کـۆمـەڵایەتی، سـەر بەنەتەوەو گـرووپێک بوون، خـێـرایی گـۆڕانکارییـە کۆمەڵایەتییەکان، جودایی یان پێکەوە بەسترانی گرووپە کۆمەڵایەتییەکان، رادەی بەپیشەسازیکردن و هەروەها رەخسانی هەل و بواری خوێندن و فێربوون.

کۆمەڵگای سەرەتایی: کۆکردنەوەی خۆراک و ڕاو

کۆمـەڵگای سەرەتایی بەدرێژایی مێژوو نەگۆڕو یەک شێوە نەبووەو، سەرەڕای جۆراوجۆرییەکەی لە ناوچە جیاوازەکانی جیهاندا بە قۆناغی جیا جیای گۆڕاندا تێپەڕیوە کە بە شێوەیەکی گشتی لە میوە رنی (کۆکـردنەوەی خۆراک) دەست پێدەکـات و پاشـان قـۆناغی راوشکار (دەسـتکاری کـردنی سـروشت) دەست پێدەکات. لە قۆناغەکانی دواتردا، واتە ئەو کاتەی مرۆڤ هەڵدەستێت بەماڵی کردنی ئاژەڵان، شوانکاری دەست پێدەکات، ئەو قۆناغەی کە دەتوانین بە سەرەتای سەرهەڵدانی کۆمەڵگا خێڵەکییە هاوچەرخەکان دابنێین. بەسەرنجدان لە ماهییەتی تارادەیەک جیاوازی کۆمەڵگا سەرەتاییەکان و گەشەسەندنیان بەدرێژایی مێژوو دەتوانین قـۆناغـەکانی گـۆڕانیـان لـەم خشـتـەییـەی خـوارەوەدا کـورت بکەینەوە [٤٧/١١٩].

قۆناغی مێژوویی	شێوەی کۆمەڵگە	پیشەکان	ئامرازەکان
لەدەوروبەری پێش ١٠٠ هەزار ساڵ	مێگەلە مرۆییەکان	کۆکردنەوەی خۆراک- راو	گۆچان- بەردی - تاشراو
لەدەوروبەری پێش ٤٠-٢٠ هەزار ساڵ	خێزان و هۆز	+ ماسیگرتن	+رمی بڕەر و داتاشەر
لەدەوروبەری پێش ١٣-٦ هەزار ساڵ	خێزان و هۆز	+کشتوکاڵ	+ تیرو کەوان- تەور- بەلەم- قازمە

بەپێی گێڕانەوەی شوێنەوارناسان مرۆڤە سەرەتاییەکان کە لە دەوروبەری ٦٠٠-٧٠٠ هەزار ساڵ پێش دەژیان لە هەندێک لایەنەوە وەک لێکچوونی رواڵەتێکی، شێوەی بەرێگادا رۆیشتن، ئەندام، توانای بەکارهێنانی دەستـەکان، بەکارهێنانی دەنگ و زۆرێک لە تایبەتمەندییـەکانی تر جیـاوازبوون لە مـرۆڤی ئێـسـتـا. ئەوان بەیارمـەتی ئامـرازەکـانی وەک گـۆچان، تەور، یاخـود داردەست هەڵدەسـتـان بە

کـۆکـردنەوەی رەگی گـیـاکـان، زیندەوەرەکـان......... و هتـد [٤٧/١١٩]. هەر لەسەردەمی مرۆڤە سەرەتاییەکانەوە تا ئێستا هەمیشە ئەو کۆمەڵانە هەبوونە کە ژیانی خۆیان بە هۆی میوەڕنی دەبردەسەر و ئەم گرووپانە هێشتا لە هەندێک لە ناوچە دوورەکانی وەکو ئوستورالیا لە سەر ژیانی خۆیان بەردەوامن. وێڕای ئەوەی بەهۆی کاریگەری گرووپە جیاوازەکان و نفووزی پیشەسازی بەدرێژایی چەند سەد ساڵی دوایی زۆر لەم گرووپانە لەناو چوونە یاخود لەحاڵەتی لە ناو چووندان، بەڵام زانیاری تاڕادەیەک سەرتاپاگیر لەمەڕ زۆر لەم گرووپانە هەن. تاپێش سەد ساڵێک زۆر لەم کۆمەڵانە لە ئوستورالیا، باشووری رۆژ ئاواو ناوەڕاستی ئەفریقیا، باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیـاو دوورگـەکـانی دەوروبەری و هەندێک ناوچەی تر دەژیان. بەپێی تۆژینەوەکـانی ئەتنۆلۆگـەکـان لە دەوروبەری سـاڵی ١٧٨٨ نزیکەی پێنج هەزار کـۆمـەڵگای سـەرەتایی (ژیانی پشت ئەسـتـوور بە راو و کـۆکـردنەوەی کـەرەسـتـە خۆراکییەکان) تەنیا لە ئوستورالیادا هەبوون و ژمارەی ئەم کۆمەڵانە لە ئەمریکای باکـوور لـەم رێژەیە زیاتر بوو [١٤٧/٥٩-١٤٩]. زۆر لەو دەرەنجـامـانەی کـە لەبارەی کۆمـەڵگا سـەرەتاییـەکانی چاخی کۆن بەدەست دێن پشت ئەسـتـوورن بەو گریمانەیە کە ژیان لەو کۆمەڵگایانەدا بە پشت بەستن بە بەڵگە مێژووییەکان ناشێ زۆر جیاواز بێت لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکانی ئێستا.

کۆمەڵگا سەرەتاییەکانی ئێستا بەزۆری هەڵدەستن بە کۆکردنەوەی خۆراک، و دەست ناکەن بە ماڵی کردنی ئاژەڵ و گیاکان و رێژەی کاریگەر بوونیان بە کولتووره نوێیەکان زۆر سنووردارە. گەلی «زێتا» (Zeta) لە بەرازیل رەشپێستەکانی هۆزی «سێمانگ» (Semang) لە نیمچە دوورگەی «مالی» ئەو گرووپانەن کە لە رێگەی کۆکردنەوەی میوەو تۆوەکان، هەڵکۆڵینی زەوی و کۆکردنەوەی رووەکە رەگدارەکان (شێلم، پەتاتە، ......)، کۆکردنەوەی سەدەفەکان، خواردنی زیندەوەران و هەندێک لە خشـۆکە بچووکەکـان و کـرمەکـان خـۆراکی خۆیان بەدەست دەهێنن. ئەوان شـوێنی نیشتـەجێبوونی هەمیشـەییان نییـە، بەڵام هەندێ کات پەناگە بۆ خۆیان دروست دەکەن. لە ئەشکەوتەکاندا دەژین، یاخـود کۆلیت لەلق و گەڵای دەرەختـان و گەڵای دارخـورمـا دروست دەکـەن، رستن و چنین لەناویاندا باونییـە، سـوود لە قـوڕی سـوورکراوە و کـانزا وەرناگـرن و لە هاتوچۆیاندا بەلەمی زۆر بچـوک لە پەراوێزی رووبارەکـاندا بەکاردەهێنن. لەنێـو ئـەم مـیللەتانەدا جگە لە سـەگ ئاژەڵێکی تری مـاڵی نابینرێت. پێـویسـتـە ئەوەش بڵێین کـەلەبەر کـەمـیی سـەرچاوەکـان لەهەر

شوێنێکدا، میللەتانی «زێتا» و «سێمانگ» لەو گرووپانەدا دەژین کە ئەوپەڕی دەگەنە ٣٠ کەس و هەر گرووپێک بەپێی نەریت پارچە زەوییەکی هەیە فرەوانییەکەی لەدەوروبەری ٣٠کم٢. پەناگەی کاتی لە لق و گەڵای درەختەکان دروست دەکەن و لەکاتی بەجێ هێشتنی شوێنەکە وەکو خۆی وازی لێدەهێنن.

تاکەکان هەر لەسەرەتاوە تاکۆتایی ژیانیان لە گرووپە بچووکەکەیاندا دەمێننەوەو تەنیا جاربەجار ئەندامی گرووپەکانی تر دەبینن [١٢٨/٣٤١-٣٤٤].

چالاکی ئابووری لە کۆمەڵگای سەرەتاییدا بەزۆری پێکهاتەیەکە لە جۆرەکانی کۆکردنەوەی کەرەستە خۆراکییەکان، راو، ماسیگرتن و کشتوکاڵ بەئەندازەیەکی سنووردار. لە نێوان ژینگەی سروشتی و ژمارەی ئەو مرۆڤانەی کەتیایدا دەژین هەمیشە هۆکاری سێیەم خۆی تێهەڵدەقورتێنێت و ئەویش پێکهاتەی کولتوورییە، بەڵام هەرچەندە کە تەکنەلۆجیا کاراییەکی کەمتری هەبێت، پەیوەستەیی پەیوەندی نێوان شوێنی نیشتەجێبوون و ژمارەی دانیشتووان زیاترە. وێڕای ئەم تێبینیانە نیگەرانیی سەرەکی ئەندامانی کۆمەڵگایەکی سەرەتایی لە ژیانی رۆژانەیدا بەدەست هێنانی خۆراکە. کاروبارەکانی وەکو دروستکردنی چەک و ئامادەکردنی خۆراک دوای چالاکیی ئابووری پلەدووی هەیە گرنگی ئەم شتە بەرادەیەکە کە کۆمەڵناسی ئەمریکی لێنسکی (Lenski) ژیانی بۆشمەن (Bushmen)ەکان لەچەند پەیڤێکدا کورت دەکاتەوە «بۆخۆراک» هەروەها لەو باوەڕە دایە کەبەشی هەرە زۆری هزرو بیرو روئیاکانیشیان بەدەوری خۆراکدا دەخولێنەوە [٥٩/ ١٧٠].

لەمەڕ هۆزە عەرەبە بەدەوییەکان گوتراوە کە [١٢٩/٧٣-٧٤]: «عەرەبە بەدەوییەکان وشترو بزن و ئەسپیان بەخێودەکرد. ئەوان لە بیابانە داپۆشراوە بەگیا وشک و رووەکە دڕکاوییەکاندا بە دوای ئاژەڵەکانیاندا وێڵ بوون. وشتر هاوڕێی هەمیشەیی ژیانی سەخت و دژواری مرۆڤی بەدەوی بوو. مرۆڤی بەدەوی گۆشتی وشتر دەخوات، شیرەکەی دەدۆشێت، ئەو بەرگە دەپۆشێت کە لە مووی وشتر دروست دەکرێت و هەروەها رەشماڵەکەش کە دەیپارێزێت لە گەرمای هەتاوی سووتێنەر و بای ساردی زستان هەر لەمووی وشتر بوو. ئەوکاتەی کە بەدەوی هەوڵیدەدا شوێنەکەی بگۆڕێت و کۆچ بکات وشتر، کەشتییەکەی بیابان، رەشماڵ و شتەکانی هەڵدەگرتن».

هەر جۆرە خوێندنەوەیەکی بارودۆخی ئابووری کۆمەڵگا سەرەتاییەکان بێگومان بەڕادەیەکی زۆر سنووردارەدەبێت بەلێکۆڵینەوە لە رەوشی بەرهەمهێنان و بەکاربردنی

کەرەستە خۆراکییەکان. هۆیەکە ئەوەیە کە لەم کۆمەڵانەدا: بەرهەمهێنانی خۆراک ئامانجی راستەوخۆی کۆمەڵگایە، بەکردەوە هۆکارە یارمەتیدەرەکانی وەک ناوەندەکانی کڕین و فرۆشتن و دواتر دراو رۆڵێکیان نییە، ئاراستە ئابوورییەکان قەڵەمڕەوێکی سنوورداریان هەیە، ولە کۆتاییدا کۆکردنەوەی کەرەستە سنووردار دەبێت بە بەکاربردنەکەی وەک خۆراک لە ئێستاو داهاتوویەکی نزیکدا [١٣٠/٨٥-٩٠].

لە کۆمەڵگای سەرەتاییدا خێزان تەنیا شێوەی دەستنیشانکراوی رێکخراوی ئابوورییە. بێگومان لە چەند حاڵەتێکیشدا کۆکردنەوەی کەرەستە خۆراکییەکان یاخود راو حاڵەتێکی دەستەجەمعیی هەیە. بەم پێیەش کەرەستەی خۆراکی لە نێوان ئەو کەسانەدا کە لەکارەدا بەشداربوونە دابەش دەکرێت. راو لەو کاتەدا کەچەندین دەکەس بەشدارن تیایدا هۆکارێکی گرنگە بۆ لەیەکتر نزیک کردنەوەی ئەندامانی کۆمەڵگای سەرەتایی.

لە راستیدا لەلایەنی ژیانییەوە هەر ناوچەیەک پشت بە خۆی دەبەستێت. لە هەندێک حاڵەتدا کاتێک ئەم گرووپانە لە پەیوەندیدادەبن لەگەڵ کۆمەڵگاکانی تر کە حاڵەتێکی پێشکەوتووتریان هەیە، دەست دەکەن بە گۆڕینەوە کە لە زۆر حاڵەتدا کەلوپەلە پێویست و جوانکارییەکانیش دەگرێتەوە. گۆڕینەوە لە نێوان خودی میللەتە سەرەتاییەکاندا بە زۆری ئەوشتانە دەگرێتەوە کە لە کۆمەڵێکدا زۆرن و لە کۆمەڵێکی دیکەدا کەم یاخود دەگمەنن. لە رابردوودا ئاڵوگۆڕی شتومەک لە نێوان میللەتە سەرەتاییەکان و کۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا زۆر بەکەمی رووی دەدا، بەڵام لەماوەی چەند دەیەیەکی رابردوودا ئەو گۆڕینەوانەی ئەنجامدران چەک و ئامرازە کانزاییەکانیشی گرتنەوە. ئەم پەیوەندییانە بە بەردەوامی بەرەو زیادبوون چوونەو قەبارەو گرنگیی شتومەکی هاتووەکان بۆ ئەم کۆمەڵگایانە بووەتە هۆی دروستبوونی جۆرە دوالیزمێک لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا [١٣٢/١٣٦-١٣٨].

لەگەڵ ئەوەی لە کۆمەڵگای سەرەتاییدا دابەشکردنی کار لە شێوەی کۆمەڵگا نوێیەکاندا نییە، بەڵام جۆرە دابەشکردنێکی کاری کاتی (لە جیاتی دابەشکردنی کاری هەمیشەیی لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا) بەرچاودەکەوێت. بۆ نموونە زۆربەی ئەوکۆمەڵانە سەرۆک هۆزێک و «شامان» (Shaman)ێک یان چارەسەرکەرێک (کە رۆڵی پزیشک دەبینێت) هەن. بۆ نموونە لە نێو سوورپێستەکانی ئەمریکای باکوور و کەنەدا دا هەر هۆزێک «کاهین» یاخود «شامان»ێکی تایبەتی بۆ خۆی هەیەو هەندێ

جار لە هۆزە گەورەکاندا خاوەنی خزمەتکاریشن. ئەوان لە هەمان کاتدا رۆڵی پزیشکی، جادووگەری، سەرپەرشتیکردنی داب و نەریتی ئایینی و لە زۆربەی حاڵەتەکاندا بەجارێک لە ئەستۆیاندان. کاتێک پێویست بە خزمەتگوزارییەکانی «شامانەکان» هەبێت لەو بوارە پسپۆرییانەدا چالاکی دەنوێنن، بەڵام کاتێک ئەم کارانە ناکەن، ئەو چالاکییانە ئەنجامدەدەن کە هی هەمووانن (کۆکردنەوەی خۆراک......). کارکردن لە چالاکییەکانی تری وەک هەندێک کاری دەستی سەرەتایی یاخود دروستکردنی ئامرازەکانی جەنگ و راویش لە جۆرەکانی کاری کاتی دەژمێردرێن. لە راستیدا لەگەڵ ئاڵۆزتر بوونی کۆمەڵگا ئەم پیشانە لە حاڵەتی کاتییەوە گۆڕان بۆ حاڵەتی هەمیشەیی [١٣١/١-٨].

لە نێو میللەتە سەرەتاییەکاندا، ئەو کۆمەڵە کەسانەی کە هەر لە بنەڕەتدا هەڵدەستن بە ماسیگرتن خەریکی جموجۆڵی بەردەوام بە دوای ئامادەکردنی خۆراکەوە نین بەڵکو بەهرەمەندن بە کەرەستەی خۆراکی تا رادەیەک دیاریکراو (ماسی). ئاستی کولتووریان و هەروەها کەڵەکەبوونی دانیشتووانیان لەو گرووپانە بەرزترە کە خەریکی راو کردنن. دەتوانین نموونەیەکی ئەم گرووپە لەو سووررپێستانە بدەینە دەست کە لە کەنارەکانی ئۆقیانووسی ئارامدا (وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو کەنەدا) دەژین، وادەردەکەوێت کە کولتووری ئەم میللەتانە لە کولتووری زۆربەی نەتەوە سەرەتاییەکانی تر پێشکەوتووتر بووە، چونکە پێش هاتنی سپی پێستەکان بۆ ئەم ناوچانە ئەوان دەستیان کردبوو بە پێگەیاندنی رووەکەکان. هەندێک لەم هۆزانە چالاکی بازرگانیشیان دەنواند، بەو مانایەی کە ماسییان دەگۆڕینەوە بەمێوەی جۆراوجۆر کە لەلایەن هۆزە نزیکەکان کۆدەکرانەوە. شوێنی نیشتەجێبوونیان تارادەیەک جێگیر بوو و شتێک لە شێوەی گوند دروست ببوو.

کۆمەڵناسی فەرەنسی «جون کازەنۆڤ» (G. Cazaneuve) لە کتێبی «ئەنترۆپۆلۆجی» دا لە نێو ئاماژەکردنی بەیەکێک لەو نەریتانەی کە لە نێوان زۆربەی میللەتانی سەرەتاییدا باو بووە، واتە پۆتلاچ (Potlatch) دەنووسێت: «نەریتێکە کە تیایدا دیاری لە نێوان دوو خێزان یاخود کلان (Clan) یاخود سەرۆک هۆز دەگۆڕدرێنەوەو لەوانەیە لە جیاتی گۆڕینەوەی دیارییەکان، هەردوولا یاخود یەکێکیان هەڵسێت بە لەناوبردنی بەشێک لە داهاتەکەی (وەک سووتاندنی بەرهەمی کشتوکاڵی) تاکو پایەیەکی کۆمەڵایەتی بەرزتر بەدەست بهێنێت. ئەم رێوڕەسمانە بەزۆری لەسەر بناغەی کێبڕکێ (منافسە)یە و بەرزبوونەوەی

ئیعتیباری کۆمەڵایەتی، پاراستن یاخود لەدەستدانی پەیوەستە بە بەشداریکردن لەو رێوڕەسمانەداو کێبڕکێ لەگەڵ ئەوانی دیکەدا [١٣٣/ ١٨٠].

کلان

لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا رووبەڕووی جۆرێک لە جۆرەکانی وابەستەیی نێوان تاکەکان دەبینەوە کە لە رووی گرووپی خزمایەتییەوە بە خێزان دەچێت، بەڵام لە زۆر لایەنی ترەوە زۆر لێی جیاوازە. کلان (Clan) گرووپێکە کە لە یەک یاخود چەند «بنەماڵە» (Lineage) پێک هاتووەو ئەندامەکانی بەناچاری لە شوێنێک نیشتەجێ نین. ناوی کلان بە شێوەیەکی گشتی ناوی گیا، گیانەوەر یاخود شتێکە کەوەک سەرچاوە یاخود «باپیرە گەورە»ی کلان سەیر دەکرێت و بە هۆکاری یەکخستنی ئەندامانی کلان دەژمێردرێت، هەر چەند ناتوانن پەیوەندییەکی راستەوخۆ لە نێوان خۆیان و باپیرە گەورەیاندا بەرقەرار بکەن [٤٨/٦١].

دەتوانین «کلان» بەجۆرە گرووپێکی خزمایەتی تاکلایەن دابنێین. جیاوازییە سەرەکییەکەی لەگەڵ خێزان لەوەدایە کە خێزان حاڵەتێکی دوولایەنەی هەیە. کلان جۆرە خزمایەتییەکە تەنیا پشت بە باوک یاخود دایک (تەنیا یەکێکیان) دەبەستێت. هەر کاتێک هۆزێک لەسەر تەوەری کلانی دایکی وەستابێت، هەر منداڵێک بەچاوپۆشی لەرەگەز، بەیەکێک لە ئەندامانی کلان دەژمێردرێت، و هەمان رەوش لەبارەی باوکیشەوە هەیە. کلان تۆڕێکی جێگیرە، تەڵاق یاخود بەجێهێشتنی خێزان دەتوانێت ببێتە هۆی لێک هەڵوەشانی، لە کاتێکدا کە ئەو پەیوەندییەی کە لە کلانێکدا بەرقەرارە هەمیشەییە [١١٨/١١٧]. خزمایەتی لە کلانێکدا چەمکێکی تایبەتی هەیە. باپیرەگەورەکانی وەچەیەک وەک براو خوشک سەیردەکرێن، وبەپێی رێسای هاوسەرگری دەرەکی (زواج خارجی) پیاوێک دەتوانێت تەنیا یەک ژن بکاتە هاوسەری خۆی [١٣٠/٤٣٢-٤٣٣].

ژیان لە پێکهاتەو سیستمی کلانێکدا هاوکاتە لەگەڵ ئەو سروت و رێوڕەسمانەی کە هاوبەندیی کۆمەڵایەتی بەهێزدەکەن. هەر کلانێک بە زۆری ناوێک یاخود نیشانەیەکی هەیە، کە لە کلانەکانی تر جیای دەکاتەوە. ناوی کلانەکان بە زۆری لە ناو یان نیشانەی گیانلەبەران وەرگیراوە، بەڵام جاربەجار سوودی لە ناوی زیندەوەر، گیاو دیاردە سروشتییەکانی وەکو باران و هەورەکان بینیوە. ئەوەی ئەم کلانەیە پێی دەناسرێتەوە پێی دەگوترێت «تۆتەم». زۆربەی تۆتەمەکان ورچ، رێوی یاخود

کەنغەرو جۆرە بەسوود یاخود ئەوانەی کە دەخورێن، بەڵام لەبەرئەوەی کە لەڕووی وابەستەیی وەچەییەوە، هەست بە بوونی پەیوەندییەک لە نێوان تاکەکانی کلان و باپیرە تۆتەمییەکەیان دەکرێت، لە زۆربەی حاڵەتەکاندا ئەندامەکانی کلان بەتەئکید پێویستە خۆیان دوور بگرن لە خواردن یاخود ئازاردانی ئەو گیانەوەرانەی کە تۆتەمی کلانەکەیانە، چونکە بە تابۆ «Taboo» یاخود قەدەغە دادەنرێت [١٣١/١-٨].

لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا، ئینتیما بۆ کلان، گواستنەوەی ناو، میرات، ناوونیشان ومافە جیاوازەکانی تاکەکان دەستنیشان دەکات و ئەم گرووپانە بەپێی حاڵەتی خۆیان دەبنە باوکنەسەبی یاخود دایکنەسەبی واتە ئایا منداڵان پەیوەست بن بەکلانی دایک یاخود کلانی باوک [٤٩/٦٨-٦٩].

لەوەسفکردنی سوور پێستەکانی «چی پوا» (Chi Pewa)دا کە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەژیان، هاتووە کەئەوان تۆتەمەکانیان بە «دۆدام» (Dodaim) ناو دەبردن و هەر چەند خێزان بەدەستەیەکی تۆتەمی دەژمێردرا، کە بەناوی گیانەوەرێک کە پێیان دەگوت تۆتم، ناودەبرا، و نیشانەکەیان داتاشراوی لە هەمان گیانەوەربوو. زەواج لە نێوان ئەندامانی تۆتەمێک نەدەکرا [١٣٥/٤١٣-٤١٤].

«لوی شتراوس» پێی وایە تۆتەمیزم دروستکراوێکی زەینی مرۆییە بۆ وەڵامدانەوەی پێویستییەکی ئەقڵانی و دەڵێت: «تۆتەمیزم نموونەیەکی تایبەتییە لە هەندێ شێوەکی بیرکردنەوە. بێگومان هەستەکانیش ڕێیان تێدەکەوێت...... تۆتەمیزم پەیوەست نییە بەو قۆناغانەی دێرین یاخود دوورن لە ئێمەوە، چونکە؛ ناوەڕۆکەکەیان لە شوێنێکی ترەوە نەهاتووەو وێنەکەیان ڕەنگدانەوەی خودی ئێمەیە. چونکە ئەگەر ئەم خەیاڵپلاوە ڕاستییەکیشی تێدا بێت، ئەم ڕاستییە لە دەرەوەی ئێمەوە نییە، لە دەروونی ئێمەدایە [١٥٠/٢٠٥].

کۆچەری و ئابووری شوانکاریی

کۆچەری (Nomadism) شێوازی ژیانی ئەو مرۆڤانەیە کە بەزۆری لەناو ڕەشماڵان دەژین و لە گەڕان بە دوای لەوەڕگا بۆ گیانەوەرەکانیان لە ناوچەیەکەوە دەچن بۆ شوێنێکی تر. زۆر لە خێڵەکانیش لەگەڵ گۆڕانکارییە وەرزییەکاندا لە شوێنێکەوە دەچنە شوێنیکی ترو کۆچ دەکەن جموجۆڵی زۆربەی ئەم گرووپانە هێندە ڕێکوپێکە کە دەتوانێت ژیانیان بەپشت بەستن بە «ڕەوەندایەتی»

(Transhumance) ناوبنێین، چونکە جموجۆڵی مرۆڤەکان لە ڕێگە تا ڕادەیەک جێگیرەکاندایە. هەروەها پەیڤی کۆچەری هەندێ جار لە بارەی ئەو کەسانەوەی کە شوێنێکی نیشتەجێبوون و کارێکی جێگیریان نییەو لەدەڤەرێکەوە دەچنە دەڤەرێکی تر بەکاردەهێنرێت [١٣٠/١٥١]. هەروەها ناتوانین هەموو ئەو تاکانەی کە لە ڕەشماڵەکانیشدا دەژین بە کۆچەر ناوبنێین. لە هەندێک حاڵەتدا نەبوونی شوێنێکی حەوانەوەی جێگیردەبێتە هۆی ئەوەی ژمارەیەک لەوانەی لە پەراوێزی شارەکانن لەژێر ڕەشماڵاندا بژین. لە ئێران لە دەوروبەری هەندێک لە شارو گوندا هەندێک گرووپ دەژین کە بە «کولی» یاخود «غوربەتی» ناودەبرێن. جموجۆڵی ئەم گرووپانە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بەندە بەبوونی کار (لە کشتوکاڵ یاخود خزمەتگوزارییەکان) [١٣٦/٣٣-٣٤].

بوونی ئابووریی شوانکاری هۆی سەرەکییە لە حەزکردن بەژیانی کۆچەری. شوانکاری، کە پشت بەماڵیکردنی ئەو گیانەوەرانە دەبەستێت کە گۆشتەکەیان دەخورێت، بەکردەوە ئەنجامی ئەو ئەزموونانەیە کە لەنێو میللەتە سەرەتاییەکاندا هاتبوونە کایەوە و پێویستە لە نێو ڕاوی گیانداراندا بەدوای ڕەگوڕیشەکانیدا بگەڕێین. مرۆڤ پەیتا پەیتا بینی کە دەتوانێت گیانەوەر لە پاش ئابڵوقەدان و دەستەمۆکردن، ڕاو و پەروەردە بکات.

کۆمەڵگا مەڕدارەکانی ئێستا کۆمەڵگایەکن کە خۆیان گونجاندووە لەگەڵ هەلومەرجە تایبەتییەکانی ژینگە. لە ڕووی ئاستی هونەرییەوە ئەم کۆمەڵگایانە تا ڕادەیەک بە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانی قۆناغە سەرەتاییەکان دەچن. لە قۆناغە سەرەتاییەکانی کشتوکاڵدا بەپلەی یەکەم گیانەوەران ماڵی دەبن و بەرەبەرە چاندنی هەندێک لە ڕووەک باو دەبێت. ئەم کۆمەڵگایانە نیشانەیەکی قۆناغی مەڕداریشیان تێدایە. هەڵبەت بەبێ ئەوەی کە بەپێویست ئەو قۆناغانەیان تێپەڕاندبێ.

سەرچاوەی سەرەکی ژیانی کۆمەڵگا مەڕدارەکان، بەخێوکردنی ئاژەڵە و پەیوەندییەک لە نێوان ژمارەی مەڕوماڵاتەکان و ژمارەی مرۆڤەکانی هەر کۆمەڵگایەکدا هەیە. بوونی مەڕوماڵات تەنیا سامان (ثروە) نییە، بەڵکو نیشانەی دەسەڵاتیشە. تەنیا پیاوێکی بەهێز یاخود سەرپەرشتیارێکی بەتوانای خێزان دەتوانێت بەم شێوەیە ئەو سەروەت و سامانە لەدەستی نەیارانی بپارێزێت. لە زۆربەی ئەم جۆرە کۆمەڵگایانەدا (بەتایبەتی لە قۆناغە پێشکەوتووەکانیاندا) نایەکسانی کۆمەڵایەتی بنەمایەکی کۆمەڵایەتیی باوە. بۆ نموونە کۆیلەداری بەشێوەی

میرات لە کۆمەڵگا مەڕدارەکاندا زیاترە نەک کۆمەڵگا هاوشێوەکانی دیکەی. بێگومان هەموو جۆرەکانی نایەکسانی وەک نایەکسانی لە داهاتیشدا سەرتاپاگیرن [۵۹/ ۱۸۰].

ئابووری شوانکاری شێوەیەکی تایبەتی ژیانی هێناوەتە ئاراوە. لە زۆربەی حاڵەتەکاندا دەسپێکردنەکەی هاوکاتە لەگەڵ ژیانی خێڵەکی. بەپێی زانیارییەکانی ئەتڵەسی نێو نەتەوەیی ئێتنۆگرافیا نزیکەی ۹۰٪ی کۆمەڵگا شوانکارییەکان حاڵەتێکی خێڵەکی یاخود نیمچە خێڵەکییان هەبووە. هەروەها مەڕداران لە هەندێک حاڵەتدا دەست دەکەن بەڕاو و کۆکردنەوەی کەرەسەتە خۆراکییەکان. بە شێوەیەکی مامناوەندی کۆمەڵەکانیان لە بچووکترین یەکەی خۆیاندا کەمێک لە کۆمەڵە ماسیگرەکان بچووکترن و چەند جارێکیش لە کۆمەڵگا سەرەتاییە کشتوکاڵییەکان بچووکترن. گرنگترین هۆی ئەم شتە ڕەوشی ژینگەییە. لەبەرچاوگرتنی لەسەرچاوە سنووردارەکانی زەوی، شوێنی ژیانیان لە رووی لەوەڕگای ئاژەڵەوە بەکردەوە نامومکینە. لە تایبەتمەندییەکانی تری ئەم کۆمەڵانە زاڵبوونی «باوکسالاری»یە کە بەرهەمی چەندین هۆکارە. ئەم کۆمەڵانە حاڵەتێکی بەجموڵەجووڵ و بەزۆری شەڕخوازانەیان هەیە، کە پێویستی ژیانی شوانکارییە.

سوارچاکی و شەڕخوازی لەچالاکییە باوەکان، و لەهەمان کاتدا لە هۆکارە ڕێخۆشکەرەکانی هێزی سیاسی دەژمێردرێن. سەرەڕای ئەوە، چالاکیی سەرەکیی ئابووری لەم کۆمەڵانەدا لە ئەستۆی پیاوانە. لەم ڕووەوە، ئەم کۆمەڵانە جیاوازییەکی سەرەکییان هەیە لەگەڵ کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان، چونکە ژن لەو کۆمەڵگایانەی دواییدا ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێڕێت لە کاروبارە کشتوکاڵییەکاندا.

تەوەری سەرەکی ژیانی کۆچەری لەوەڕگایە، و بارودۆخی لەوەڕگا، واتە پەیوەندیی نێوان ژمارەی ئاژەڵان و لەوەڕی هەیی لە لەوەڕگادا هۆکاری دیاریکەرە. لە هەندێک حاڵەتدا بارودۆخی لەوەڕگا زستانییەکان سنووردارترەو ئەم شتە دەبێتە هۆی ئەوەی کە ڕەوەندایەتی لە ئاستێکی فرەوانتردا شێوە وەرگرێت. کاتێک دووریی نێوان کوێستان و گەرمیان زۆر دەبێت، مرۆڤ و ئاژەڵ، هەردووکیان، ناچارن کۆچ بکەن [۱۳۷/ ۴۲-۴۳]. بۆ نموونە لە ئێراندا بەختیارییەکان هەموو ساڵێک لە ناوەڕاستی مانگی ئەیلوول بەرەو گەرمیان دەکەونەوەڕێ.

کۆچەری لە زۆربەی ناوچەکانی ئاسیا (لەوانەش ئێران) و باکووری ئەفریقیا لە حاڵەتی گۆڕانی زۆردایە و دانیشتووانە کۆچەرەکان سەرەڕای زۆربی ڕێژەی

منداڵبوونیان، بەڵام لە کەمبوونەوەدان. دانییێل بالان (D. Baland) لەوەسفکردنی کۆچەرە ئەفغانەکاندا دەنووسێت: «...... نیشانەی جۆرێک لە جۆرەکانی گۆڕانی گەڕانەوە بۆ دواوەیە لە کۆچەری شوانکاری بۆ کۆچەری کرێکاری کشتوکاڵی. وێڕای ئەوەش شایانی باسە ئەم هەژاری و بێدەرەتانییە نەبۆتە هۆی راوەستانی کۆچ. ئێستا، ئەم کارە بە هۆی لۆری ئەنجامدەدرێت، کەسێک بە تەنیا کافییە تاکو لەم ڕێگە درێژە کۆنەدا لەگەڵ ئەم ئاژەڵانە دابێت کە لە خێزانەوە بۆیان ماونەتەوە.

پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای خێڵەکی

خێڵ یاخود هۆز (Tribe) بریتییە لە کۆمەڵێک مرۆڤ کە بەلای کەمەوە لە دوو یەکە یاخود بەش (دەستەبەندی لاوەکی لە ژێر ناوی وەک تایفە) پێک دێت کە بە زمانێک یاخود دیالێکتێکی تایبەتی دەدوێن، کولتوورێکی هاوبەشیان هەیە کە جیایان دەکاتەوە لەوانی تر، خاوەن یەکێتییەکی کۆمەڵایەتی تەبان، هەستی پەیوەستەیی (ولاء) دەستەجەمعییان هەیە، و لە کۆتاییشدا بەناوێکی هاوبەشی دیاریکراو بانگ دەکرێت یاخود خۆیان بەوناوە ناو دەبەن.

ئەوەی کە لە ئێراندا پێی دەگوترێ «دانیشتووانی عەشایری». جۆرێکە لە جۆرەکانی کۆچەری. سیستمی ژیانی عەشایری سیستمێکی «خێڵەکییە» واتە وابەستەیە بە تاکە گرووپێکی ئێتنی (میللی) پشت ئەستور بەپەیوەندییە ئێتنی خزمایەتییەکان، هەرچەندە ئەم پەیوەندییانە نزیک و هێندەش دیاریکراو نەبن. لە نێو عەشایرەکاندا بەپێچەوانەی لادێنشین و تەنانەت شارنشینان کە بەزۆری وەلائیان بە تاکە شوێنێک پێوەری ناسینی دەستەجەمعییانە، وەلاء بۆ گرووپی خزمایەتی و بنەماڵەو و نەسەب گرنگیی هەیە [۱۳۸/ ۱۲].

بەپێی پێناسەی ناوەندی ئاماری ئێران، بەخەڵکانێک دەگوترێت عەشیرەتە کۆچەرەکان کە بەلای کەمەوە سێ تایبەتمەندییان هەبێت: پێکهاتەی کۆمەڵایەتی هۆزایەتی - پشتبەستنی ژیانیان بەئاژەڵداری- شێوەی ژیانی شوانکاری یاخود کۆچ [۱٤۰/ ۷].

بەپێ ئەم پێناسەیە لە ئێراندا ۱۹٦ خێڵ و ٥٤۷ تایفەی سەربەخۆ هەن (لە ساڵی ۱۹۸٤) کە لەسەرتاسەری ئێراندا پەڕاگەندەبووبن.

سەرەڕای ئەوەی چەمکی «کۆمەڵگای عەشایری» چەند جیاوازییەکی لەگەڵ چەمکی «عەشیرەتە کۆچەرەکاندا» هەیە، «جەوادی سەفی نەژاد» لە توێژینەوەیەکدا

لەبارەی «پێکهاتەی تەقلیدی لە عەشیرەتەکانی ئێراندا» ئەو تایبەتمەندییانەی خوارەوە بۆ ناساندنی «کۆمەڵگای عەشایری» دەستنیشان دەکات [٧١/١٣٩].

١- ئەندامێتی لە خێڵدا بەندە بە پەیوەندیی نەژادییەوە.
٢- سیستمی کۆمەڵایەتی خێڵ لەسەر بنچینەی سیستمی هۆزایەتی (خێڵ، تایفە، تیرە......) دامەزراوە.
٣- ئابووریی زاڵ تیایدا شێوەی ژیانی ئاژەڵداریی تەقلیدییە.
٤- شێوەی ژیانی کۆچەری یاخود نیمچە کۆچەرییە.
٥- کولتوور، مێژوو، شێوەزار، و خاکیان هاوبەشن.
٦- هەستی ئینتما بۆ خێڵ و تایفە و تیرەو لقەکانی هەبێت تا ئاستی خێزان بەردەوام دەبێت.

هەموو کۆچەرەکان مەرج نییە سەرچاوەیەکی خێڵەکییان هەبێت، هەندێک لە گرووپە کۆچەرەکان وەکو ئەو خێزانانەی لەلادێیەک نیشتەجێن پێکەوە لە ناوچەیەکەوە کۆچ دەکەن بۆ ناوچەیەکی تر. لەم گرووپانەدا بەهۆی سنووردارێی بواری هەڵبژاردنی هاوسەر، زۆربەیان خزمی یەکترن، بەڵام سەرچاوەی خێڵەکییان هاوبەش نییە. زۆربەی جاران خێڵێک دابەش دەبێت بۆ چەند بەشێک. کە لە ئێراندا بە ریز لە گەورەیی و گرنگی رێژەییان بریتیین لە هۆز، تیرە، ئوردو. ئوردو بچووکترین یەکەی خێڵەو چەند خێزانێک دەگرێتەوەو سەرکردایەتییەکەی لە ئەستۆی ریشسپییەکاندایە. بە زۆری ئاغا بەرزترین پلەوپایەی هەیە لە خێڵدا. لە سەرووی هەریەکێک لەتایفەکانی کەسێک هەیە پێی دەگوترێت «کەلانتەر»، و بەرێوەبەرایەتی هەر تیرەیەک لە ئەستۆی کەسێکدایە بەناوی کوێخا و دەکەونە خوارترین ریزی ریشسپییەکانەوە. هەڵبەت لە زۆربەی وڵاتەکاندا و لەوان ئێرانیش، لەو چەند سەدەیەی دواییدا دەسەڵاتی رابەریی خێڵەکان بە تایبەتی لە ئاستی باڵادا بەتوندی لە شوێنی خۆی لەق بووە.

دابەشکردنی خێڵەکان بەو شێوەیەی کە هات لەوانەیە هەمیشە لە نێو هەموو خێڵەکاندا بە تەواوی بەدی نەکرێت. دەشێ تایفە حاڵەتێکی تەواو سەربەخۆی هەبێت یاخود لە چەند حاڵەتێکدا دابەشکردنی لاوەکی تریش هەبن «هەندێ جار لە نێوان تیرەو ئوردو لە خێڵی قاشقاییدا بە تایبەتی لە تیرە گەورەکاندا، ئەو دابەشکردنانە هەن کە دەتوانین بە «خوارتیرە» یاخود «سەرووتیرە» ناوبنێین لەبەر هەمان هۆ هەندێک جار لە تیرەیەکدا چەند کوێخایەک هەن» [٣٩/١٣٨].

لەبارەی چۆنییەتی دروستبوونی تایفە و تیرە جیاوازەکانی خێڵێک، هەر چەندە کە بەڵگەی تەواومان لەبەر دەست نین، لەگەڵ ئەوەش وادەردەکەوێت کە ئەم شتە لە رێگەی بەشبەش کردنی گرووپێکی فرەوان بۆ چەند بەشێک و بەماوەی ساڵانێکی درێژ شێوەی وەرگرتبێت. لەو کاتەی کە دانیشتووانی گرووپێک لە حاڵەتی سەرەتاییدا (کۆکردنەوەی خۆراک و راو) زۆر زیاد دەبن لە پەیوەندیدا لەگەڵ شوێنێکی دیاریکراو کە بۆ زامنکردنی خۆراک لەبەر دەستیانە تووشی گرفت دێن، ئەم گرووپە دابەش دەبێت بۆ دوو یاخود سێ گرووپی لاوەکی. هەڵبەت لەوانەیە ئەم بەشبەشبوونە لەبەر کۆمەڵە دژایەتی و ناکۆکییەکیش بێتە ئاراوە. گرووپێکی نوێ دروست دەبێت کە لە رووی کولتوورو زمانەوە لەگەڵ گرووپی یەکەم هاوبەشەو گرووپی نوێ بەزۆری لە شوێنێکی تا رادەیەک نزیک لە گرووپی یەکەم نیشتەجێ دەبێت. هەرکاتێک ئەم پرۆسەیە (بەشبەش بوون) چەند جارێک روو بدات، ئەنجامەکەی، دروستبوونی چەند گرووپێک دەبێت کە کولتوورو زمانی هاوبەشیان هەیەو خێڵ بەکردەوە دروست دەبێت، لەبەر کەلەپووری کولتووریی هاوبەش، ئەم گرووپانە (کەلە تایفەو تیرە پێکهاتوون) دەبنە خاوەنی ناسنامەی کولتووریی تایبەتی کە ئەوان (ئەندامانی خێڵ) لەوانی تر جیادەکاتەوە. بەم پێیەش خێڵ زیاتر یەکەیەکی کولتوورییە تاکو کۆمەڵایەتی. لە کۆمەڵگای خێڵەکیدا کەسایەتی تاکەکەس شوێنکەوتەی ئەو گرووپەیە کە تاک پەیوەستە پێیەوە و تاکەکان لەدەرەوەی خێڵەوە زیاتر بەناوی خێڵی خۆیان ناودەبرێن تا ناوی کەسییان.

پێکهاتەی ئابووری خێڵەکانی ئێران

لە کۆمەڵگای خێڵەکی ئێراندا بەشی هەرە زۆری بەرهەم هەر لەلایەن بەرهەمهێنەرانەوە بەکاردەبرێت، یاخود ئەوەی کە دەکەوێتە بەردەستی گرووپە خزمایەتییەکان، و بەم پێیەش گۆڕینەوە یاخود فرۆشتن رۆڵێکی هێندەی نییە. لەم رووەوە کۆنترۆڵی هۆکارەکانی بەرهەمهێنان حاڵەتێکی پەراگەندەیی، ناوخۆیی، وخێزانیی هەیە. پێکهاتەی ئابووری کۆمەڵگا بە شێوەیەکە کە ئاراستەی گشتی هەوڵی بەرهەمهێنانی ئەو کاڵایانە دەدات کە دەشێ راستەوخۆ لە لایەن بەرهەمهێنەرەکانەوە بەکاربرێن [٣/١٤١]. لە قۆناغەکانی دواتردا سەرەڕای ئیمکانی زیاد بەرهەمهێنان بەمەبەستی فرۆشتن یاخود گۆڕینەوە، بەرهەمهێنانی هەندێک لە کاڵاکان، بەتایبەتی لە بواری کارەدەستییەکاندا، وەک رێگایەک بە

مەبەستی بەهێز کردنی ئابووری ژیواری بایەخیان پێدەدرێت. بەرهەمهێنانی مافووری جۆراوجۆر لە نێو خێڵە ئێرانییەکاندا بەڵگەیەکە بۆ ئەم حاڵەتە [١٤٢/٩٢-١٠٨].

ئابووریی کۆمەڵگا خێڵەکییەکان لە ئێراندا- بەلانی کەم لە زۆربەی حاڵەتەکاندا بەپێچەوانەی هەندێ لە گرووپە خێڵەکییە گۆشەگیرەکانی ناوچەکانی دیکەی جیهان حاڵەتێکی داخراوی نییە. سەرەڕای ئەوەی کە خێڵەکان پێویستییان بەبەرهەمی لادێ و شارەکان هەبوو، و زەمینەی ئەم پێویستییان لەبەر پەیوەندی زیاتریان لە حاڵەتی زیاد بووندایە [١٤٣/ ١١٠-١١١]. خێڵەکان بەشێکی زۆری بەرهەمە شیرییەکانی وڵات بەرهەم دەهێنن و بە هۆی گۆڕینەوە یاخود فرۆشتن دەهێننە بازاڕەوە [١٣٦/١٨٢].

بەلەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە ئابووری خێڵنشین حاڵەتی شوانکاری هەیە، ژیانەکەیان پشت ئەستووره بە ئاژەڵداری و لەگەڵ گۆڕانی وەرزەکان بە دوای دۆزینەوەی لەوەڕگادان بۆ لەوەڕی ئاژەڵەکانیان (بەو شێوەیەی لەبەشی پێشتردا باس کرا). ئەو جیاوازییەی کە لە نێوان جموجۆڵە سەرەکییە شوێنییەکان (کوێستان و گەرمیان)ی ئەم گرووپە لەگەڵ هەموو کۆچەران (کە حاڵەتی خێڵییان نییە) هەیە زیاترە لەو لایەنەی کە بزاڤە گشتییەکانی خێڵ تابیعی سیستم و شێوازێکی تایبەتییە و بەهۆی سەرانی خێڵ ڕێک دەخرێت. پێش ئەوە بە زۆری کۆچ بە بڕیاری ئاغا ئەنجام دەدرا. بێگومان هۆکارە هەرێمییەکان (وەکو وشکەساڵی)یش دەیانتوانی کاتی جموجۆڵی خێڵ بۆ پێش یا دوا بخەن [١٤٩/٣١٥-٣١٨].

سیستمی چینایەتی کۆمەڵایەتی لە خێڵەکانی ئێراندا بە درێژایی چەند دەیەی کۆتایی تووشی گۆڕانکاریی زۆرهات و بەزەحمەت دەتوانین سیمایەکی جێگیریان لێ بدەینەدەست. لە ڕابردوویەکی نەهێندە دوور چەند هەلومەرجێکی جیاواز هەبووە و ئێستاش پاشماوەیان لە هەندێک لە ناوچەکانی وڵاتدا دەبینرێت. «عەبدوڵای ناسری» لەکتێبی «کولتووری خەڵکی بەلووچ» لەنێو بەلووچەکاندا بەلای کەمەوە ناوی چەند چینێک دەبات کە بریتین لە: پاشا، میر، خاوەن موڵک، سەرۆک، مامۆستا، چاوش، دەرزادە، چاکری، کە بێگومان بەوشێوەیەی کە ڕیزکراون، پایەی چینایەتییان دێتەخوارەوە. هەمان نووسەر لەوەسفکردنی چینی «دەرزادە»دا دەنووسێت: «چینی دەرزادە لە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگای چینایەتی بەلووچە. پیاوەکانی ئەم چینە نۆکەرو ژنەکانیان کەنیزەن، و دەرزادە بەهەمان شێوە کە لە ناوی

چینەکەیانەوە دیارە لە ماڵی خانی بەلووچدا لە دایک بوونە...... گەرەکەیان جیایە......

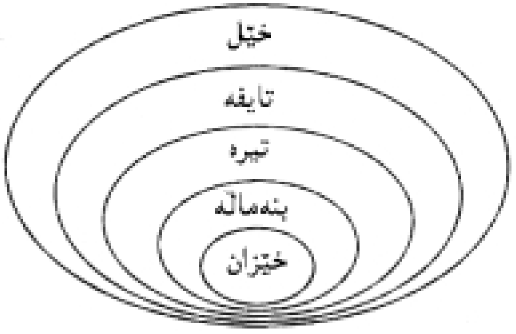

سیستمی دابەشکردن لە خێڵێکدا

خێڵەکانی ئێران

ژیانی خێڵەکی (یاخود عەشایری) لە ئێراندا پێشینەیەکی درێژی هەیە، و ڕۆڵی سیاسی خێڵە کۆچەرەکان لە دروستکردنی حکوومەتەکانی ئەم وڵاتانەدا حاشا هەڵنەگرە و هەمیشە زۆربەی پاشاکان و کاربەدەستە حکوومییەکان پایەیەکی خێڵەکییان هەبووە، چونکە ڕەگەزە سەرەکییەکانی حکوومەت واتە دەسەڵاتی سیاسی، ڕێکخستنی هێزی عەسکەری هەمیشە لە نێو خێڵەکاندا هەن [١٣٧/ ٥٠-٧٦]. دەتوانین خێڵەکانی ئێران لە ڕوانگەی زمان و پەڕاگەندەیی جوگرافیاییەوە پۆلێن بکەین. بۆ نموونە لەلایەنی زمانەوە گرووپە سەرەکییەکانی خێڵەکانی ئێران بریتیین لە: تورکمان، تورک زمان، کورد، لوڕ، عەرەب و بەلووچ [١٤٤/ ٧٠].

لەگەڵ ئەوەی کە ئەمڕۆ نیشتەجێکردن و دامەزراندنی خێڵەکان لەبەر سەختییەکانی ژیانی خێڵەکی و هۆکارەکانی تر بەشێوەیەکی بەرچاو زیاد بووە، بەڵام پێویستە سەرنج بدەین کە ئەو هەوڵانەی لە ڕابردوودا بەمەبەستی

نیشتەجێکردنی خێڵەکان بە شێوەیەکی زۆرەملێ ئەنجام دەدران پاش ماوەیەک لە ناوچوون. لەم بارەیەوە «سکەندەری ئامانوڵڵاهی» دەنووسێت: «لەم بەروارەوە (ساڵی ١٩٤١) لە پڕێکا هەموو خێزانە نیشتەجێکراوەکان کەوتنە جموجۆڵ و خانووەکانیان وێران کردن و بە تووڕەییەکی بێ پێشینە هەڵسان بە تۆڵە سەندنەوە لە هەرشتێک کە پەیوەست بوو بە ژیانی ئەو قۆناغە. کێڵگەکان تێکدران و دارو درەختی باخەکان هەڵکەندران و هەموو شوێنەوارەکانی قۆناغی نیشتەجێبوون لە ناو چوون و ژیانی عەشایری سەر لەنوێ دەستی پێ کردەوە [٨١/١٤٥].

«ئیرەج ئەفشار سیستانی» لە تۆژینەوە تێروتەسەلەکەیدا لەبارەی خێڵەکانی ئێران بەم شێوەیە باس لە هۆکارەکانی گۆڕانی هەلومەرجی خێڵەکان و «ناڕێکی» ژیانی خێڵەکی دەکات: پێکەوە نیشتەجێبوونی بەزۆرەملێ، گۆڕینی رەشماڵ، دانانی چەک، گۆڕینی جلوبەرگی نەریتی، گۆڕان لە رەوشی سیاسی، خۆتێهەڵقورتاندنی راستەوخۆی حکومەت، دانانی بەرپرسانی عەسکەری، جێگیرکردنی خاوەندارێتی شارنشینەکان لەسەر زەوی کۆچەرەکان، دوورخستنی بە زۆرەملێ [١٤٧/٢٧-٢٨].

لەنێو زۆربەی خێڵەکاندا، بەپێی پێشینەی مێژوویی راو گرنگییەکی زۆری هەیە، و لەگەڵ ئەوەی لە رابردوویەکی زۆر دووردا یەکێک بووە لە شێوازەکانی زامنکردنی کەرەستەی خۆراکی، گرنگییە خۆراکییەکەی خۆی لەدەست داوەو چووەتە رێزی یەکێک لە ئیمتیازاتە کۆمەڵایەتییەکان. بۆ نموونە، لە تێبینییەکانی «بەهمەن بیگی» لە عەشیرەتەکانی فارسدا [١٤٨/٢٨-٤٩]. ئاماژە بەو خاڵە کراوە کە: «قەشقائییەکان راوکەری لێزان و چاپووکن راو بە جۆرە راهێنانێکی ئازایەتی و مێرانی دادەنێن، راو خۆشترین ماوەی کات بەسەربردنە بۆ زۆربەی تاکەکانی خێڵ...... راوکەری باش بەتایبەتی ئەو دەستەیەی کە بەسواری ئەسپ و لە حاڵەتی غارغارێندا نیشانەکانیان دەپێکن، خۆشەویستی و گرنگییەکی تایبەتییان لە نێو خەڵکیدا هەیە و لەبەرهەمان هۆ سەرانی خێڵ و هەرکەسێک کەپێی بکرێت هەوڵێکی زۆر دەدەن بۆ پەروەردەکردنی منداڵە تیر هاوێژو، راوکەرەکان چونکە سەرکەوتن لەم بوارەدا پەیوەندییەکی راستەوخۆی بەتواناو شیانەوە هەیە، تاکەکانی چینە باڵاکان راوکەری لێهاتووترن».

«محەمەد بەهمەنی بەهمەن بیگی» لەوەسفکردنی تایبەتمەندییە رەفتارییەکانی خێڵی قەشقاییدا، خەسڵەت و کەم و کورتییەکانیان بەم شێوەیە باس دەکات:

«ئازایی، بێ باکی، داوێن پاکی و ناموسپەرستی، دزی و هەندێک جار بێ بەزەیی، یەکدەنگی و بەغیرەتی، گاڵتەجاڕی، لائوبالییەت و ئاسانگری و بایەخنەدان بەداهاتوو، ئامادەباشی و هۆشێکی لەڕادەبەدەر، خۆش بڕوایی، بێ سۆزی و مەیلی راکردن لە سیستم و یاسا، سەخاوەت و کراوەیی، دەستپاکی و راستگۆیی، قسەهێنان و بردن» [٧٤/١٤٨]. بێگومان پێویستە ئەوەش بڵێین کە باسکردنی ئەم تایبەتمەندییانە لەلایەن نووسەرەوە زیاتر لەسەر بنچینەی پێش بڕیار و ئەزموونی تاکەکەسی دامەزراوە نەک لێکۆڵینەوەی بابەتییانە، و هەروەها، لە ساتی نووسینی ئەم کتێبە (١٩٤٥)وە تائێستا هەلومەرجەکانی ژیان گۆڕاون.

کورتەی بەش

١- کۆمەڵگا سەرەتاییەکان ئێستاش لە هەندێ ناوچەی جیهاندا بەشێوەی گۆشەگیری یاخود نیمچە جێگیر درێژە بەژیانی خۆیان دەدەن.

٢- لە بنەڕەتدا چالاکی ئابووری لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا سنووردار دەبێت بە حاڵەتەکانی وەکو راو، کۆکردنەوەی کەرەستە خۆراکییەکان و ماسیگرتن.

٣- لەوانەیە ژیانی مرۆڤ لەکۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا لەپەیوەندیدابێت بەهەلومەرجە ژینگەییەکان بە شێوەی جێگیر، نیمچە جێگیر یاخود ناجێگیر.

٤- چالاکییەکانی رۆژانەی تاکەکان لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا لەچەند لایەنی وەکو گەڕان بەدوای خۆراک و کۆکردنەوەی، ئامادەکردنی خۆراک و دروستکردنی چەکدا کورت بکرێتەوە.

٥- لەبەر بوونی ئابووریی پشت بەخۆبەستوو، گۆڕینەوەو کڕین و فرۆشتن لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا نییە مەگەر لە چەند حاڵەتێکی کەمدا نەبێت.

٦- دابەشکردنی کارو پسپۆڕێتی لە کۆمەڵگای سەرەتاییدا حاڵەتێکی کاتی هەیە.

٧- نەریتی «پوتلاچ» کاریگەرییەکی زۆری هەیە لە زامنکردنی پایەی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا.

٨- کلان جۆرێکی گرووپی خزمایەتییە کە ئەندامەکانی باپیرێکی هاوبەش و ئەفسانەیەکیان هەیە کە دەشێ رووەک، گیانەوەر، یاخود یەکێک لە دیاردە سروشتییەکان بێت.

٩- کۆچەرەکان ئەوکەسانەن کەشوێنێکی حەوانەوەی جێگیریان نییە، لەبەر هۆکارە جیاوازەکانی وەک لەوەڕی ئاژەڵان، کۆکردنەوەی کەرەستە خۆراکییەکان، راو و

نێچیر شوێنی ژیانی خۆیان لە ڕێگایەکی دیاریکراو یاخود نادیاریکراودا دەگۆڕن.

١٠- ڕەگەزە سەرەکییەکانی ژیانی شوانکاری بریتین لە جێگۆڕکێ، مەڕومالات، و لەوەڕگا ، کە ئەم شێوازەی ژیان هاودەمە لەگەڵ سەرهەڵدانی سیستمی باوکسالاری و ڕوحییەتی شەڕخوازی.

١١- ژیانی شوانکاری کە جووتە لەگەڵ کۆچەری ئەنجامی تاقیکردنەوەکانی میللەتە سەرەتاییەکانە.

١٢- کۆچەرەکان بۆ دوو گرووپی سەرەکی ئاژەڵداران، و کۆکەرەوەکانی کەرەستەی خۆراکی و ڕاوکەرەکان دابەش دەبن.

١٣- نایەکسانی کۆمەڵایەتی لە ژیانی شوانکاریدا سەرتاپاگیرە.

١٤- ژیانی شوانکاری لەوانەیە حاڵەتی خێڵەکی یاخود نیمچە خێڵەکی هەبێت.

١٥- کۆچەری پشت ئەستوور بە مەڕداری بەزۆری حاڵەتێکی ڕێک و پێکی هەیە و گرووپە مرۆییەکان لە هاتووچوودان لەگەڵ ئاژەڵەکانیان لەمەودای نێوان کوێستان و گەرمیاندا.

١٦-عەشیرەتە کۆچەرەکان چەند خەسڵەتێکیان هەیە: پێکهاتەی کۆمەڵایەتی هۆزایەتی، پشت بەستنی ژیان بەئاژەڵداری، شێوەی ژیانی شوانکاری یاخود کۆچ.

١٧- خێڵ یەکەیەکی گونجاوی کۆمەڵایەتییە کە ناوێکی تایبەتی هەیەو ئەندامەکانی خاوەنی کولتوورێکی هاوبەشن.

١٨- هەموو کۆچەرەکان سەرچاوەیەکی خێڵەکییان نییەو ژیان لە خێڵەکاندا لەسەر تەوەری ئاژەڵداری دامەزراوە.

١٩- هەموو خێڵەکان تاسەر لە حاڵەتی کۆچەریدا نامێننەوەو لەوانەیە کاتێک بێت لە لادێکان یاخود شارۆچکەکاندا نیشتەجێ بن.

٢٠- لە کۆمەڵگای خێڵەکیدا زۆربەی ئەو کەرەستانەی کە بەرهەم دەهێنرێن لەلایەن بەرهەمهێنەرەکانەوە بەکاردەبرێن.

٢١- دابەشبوونە لاوەکییەکانی خێڵ بەپێی گرنگی بریتین لە تایفە، تیرە.

٢٢- دابەشبوونی هەر خێڵێک لەدوای زۆربوونی ئەندامانی دەبێت.

٢٣- دەتوانین خێڵەکانی ئێران لە ڕووی زمان و پەراگەندەیی جوگرافیایی پۆلێن بکەین.

٢٤- کۆمەڵگای خێڵەکی حاڵەتێکی «مەشاعییانە»ی هەیەو ناوی خێڵ وپلەوپایەی تاکەکانی هۆکارێکە کە جیاوکی کۆمەڵایەتییان پێدەبەخشێت.

بەشی دەیەم

کشتوکاڵ و گوندنشینی

گوند لە رەورەوەی مێژوودا

لە بارەی سەرەتای کشتوکاڵ لە جیهاندا، کۆمەڵێک مێژوونووس لەو باوەڕەدان کە «کاتێک ژنان تۆوی ئەو رووەکانەیان کۆدەکردەوە کە بۆ خواردن دەست دەدەن دۆزینەوەیەکی سەرنج راکێشیان کرد: ئەوان تێگەیشتن کە لە هەر تۆوێک کە دەکەوێتە سەر زەوییەکی نەرم گیایەک دەڕوێت کە ئەو گیایە خۆی چەند تۆوێکی تازەی تێدایە، کشتوکاڵ لێرەوە هاتە ئاراوە» [١١٩/ ٣٦].

نزیکەی دە هەزار ساڵ لەمەوپێش هەندێک لە خەڵکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەستیان بەوەکرد کە گژوگیاکان لە گەشەی تۆوەکانەوە بەرهەم دێن و ئەم دۆزینەوەیان لە بواری چارەسەری گرفتە هەمیشەییەکەی خۆیاندا (خۆراک) بەکارهێنا. لەوانەیە ئەوان هەرگیز بیریان لەوە نەکردبێتەوە کە ئەم دۆزینەوەیە چۆن بارودۆخی ژیانی مرۆڤ دەگۆڕێت.

ئەوان نەیاندەزانی کە دەبنە بونیادنەری شارە نوێیەکان و ئیمپراتۆریەتەکان و دواجار ژیارەکان. لەوانەیە ئێمەش هەرگیز بەوردی نەزانین چ هۆکارو بارودۆخێک ئەو میللەتانەی گەیاندە ئەو قۆناغە، چونکە ئەوکاتە هێشتا نووسین دانەهێنرابوو، هەروەها بەڵگە شوێنەوارناسییەکانیش لەم بارەیەوە هێندە رۆشنکەرەوە نین. وادێتە پێش چاو کە بە درێژایی ماوەیەکی زۆر زۆرێک لەو کۆمەڵانەی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا ژیاون و لە رێگەی راوکردن و کۆکردنەوەی خۆراکەوە ژیانیان بەسەر دەبرد خەریکی دروێنەکردنی هەندێک لە گژوگیا کێوییەکان بوون کە تۆوە نوێیەکان بەزۆری لەنێو ئەوانەدا دەرکەوتن.

ئەم کۆمەڵانە وردە وردە فێربوون کە تۆوی ئەم گژوگیایانە دەکرێت پاشەکەوت بکرێن، بەپێچەوانەی جۆرەکانی دیکەی خۆراکەوە (کە ئەوان هەیانبوو). ئەم خاڵەش دۆزینەوەیەکی گرنگ بوو. بەردەوامی ئەم دۆزینەوانە کە هاوکات بوو لەگەڵ ئەزموونی بەردەوامدا بووە هۆی پەیدابوونی کشتوکاڵ و سەقامگیربوونی ژیانی پشت بەستوو بەکشتوکاڵ و دواجاریش گوندنشینی. [١٥٣/ ٣٧-٤٠]

لە ژیاری سۆمەرییەکاندا هەریەکە لە گوندەکان جۆرێک لەسەرپەرشتیان هەبوو وەک سەرۆک، کاهین یان دانا (حکیم)، کە حوکمی سەرجەم خەڵکەکەیان دەکرد. هەندێک لەم کەسانە وردە وردە بەهێزبوون و یەکەمین کارێک کە ئەنجامیان دا کۆنترۆڵکردنی سوود وەرگرتن بوو لە ئاو و زەوییە کشتوکاڵییەکان. ئەو دەیتوانی ئەو کەسانەی کە دەستپێشخەری دەکەن لە سەرپێچیکردنی نەریتەکانی کۆمەڵگا لە گوندەکەی دەربکات. کەسێکی لەم جۆرە چیدی لەلایەن یاساوە نەدەپارێزرا.

تاکو ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم لە ئەوروپای خۆرئاوادا لەگەڵ ئەوەی لە زۆربەی وڵاتاندا زیاتر لە دوو لەسەر سێی دانیشتووانی لە گوندەکاندا نیشتەجێ بووبوون، گرووپە کۆمەڵایەتییەکانی گوند هێند هەمەچەشن نەبوون، و لە دوو گرووپی خێزان و کەنیسە پێکدەهاتن [١٤٤/ ٣٣]. لە قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاستدا لە ئەوروپا سەرجەم جوتیاران بەئازادو نائازادەکانەوە (serf) لەو گوندانەدا نیشتەجێ بوون کە موڵکی خاوەن گوندەکان بوون. جوتیارە نائازادەکان، کە لەڕووی ژمارەوە چەند جارێک لە جوتیارە ئازادەکان زیاتربوون چەند ئەرکێکیان لەسەرشان بوو بەرامبەر بەخاوەن گوند، بەبێ پرسی ئەو هەقی بەجێهێشتنی گوندیان نەبوو، تەنانەت نەیاندەتوانی بەبێ پرسی ئەو هاوسەر بگرن. ئەم کۆمەڵە تەنانەت ئەگەر منداڵیشیان هەبووایە، سەرجەم موڵکەکەیان دوای مردنیان بۆ خاوەن گوندەکان دەبوو» [١٥٤/ ١١٦-١٢٠].

تاکو چەند ماوەیەک دواتریش، تەنانەت تاکو سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمی زایینی لە هەندێک لە شوێنەکانی ئەوروپا شوێنەواری رەفتارەکانی قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاست بەباشی هەستی پێدەکرا. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا وردە وردە کۆمەڵێک گۆڕانکاری سەرەکی (لەڕووی هونەری و کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی)یەوە لە کۆمەڵگای لادێی ئەوروپادا روویاندا. هەڵبەت سەرەتای ئەم گۆڕانکارییانە بە کۆتایی هاتنی قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاست بەرەبەرە دەستیان پێکردبوو، بەڵام خێرایی گۆڕان لە کۆمەڵگای لادێیدا زۆرکەم بووە. لادێیی بە درێژایی ماوەیەکی زۆر ژیانێکی نەگۆڕو دیاریکراوی هەبوو. «شپنگلەر» بڕوای وابوو کە لادێیی، لە دنیایەکی دەرەوەی مێژوودا دەژیا [١٣/ ١٣٦-١٣٩].

«مارکس»و «ئەنگلز» لە نامەی مانیفێستدا دەنووسن «بۆرژوازی گوندی کرد بە شوێنکەوتەی سەروەری شار و شارە گەورەکانی هێنانە ئاراوە، ژمارەی دانیشتووانی شار بە بەراورد لەگەڵ لادێدا بە ڕادەیەکی زۆر زیاد کرد و بەم جۆرە بەشێکی گرنگی

خەڵكی لە نەزانیی ژیانی لادێ هاتنە دەرەوە. بە هەمان شێوە كە گوندی كردە شوێنكەوتەی سەروەری شار، وڵاتە كێوی و نیمچە كێویەكانیشی وابەستەی وڵاتانی پێشكەوتوو كرد و میللەتە جوتیارەكانی وابەستەی میللەتە بۆرژواكان و خۆرهەڵاتی وابەستەی خۆرئاوا كرد» [١٢٤/ ٤١]. ئەم دوو نووسەرە، بۆرژوازی بە هۆكاری زۆرێك لە دیاردەكان دادەنێن وەك زێدەبوونی ژمارەی دانیشتووانی گوندەكان و گۆڕانیان بۆ ناوەندی شاری و ئازادبوونی خەڵكی لادێ لە نەزانین.

زانیارییە مێژووییەكان دەربارەی كۆمەڵگای لادێیی ئێران ئەوە پیشان دەدەن كە بەدرێژایی چەندەها ساڵ پەیوەندی جوتیارەكان لەگەڵ حكومەتدا لە دوو بابەتی سەرەكیدا كورت دەبوویەوە: بەسەربازكردنی لاوەكانی لادێ و وەرگرتنی باجەكان بەشێوەی جیاواز. بابەتی وەرگرتنی باجەكان هەمیشە هاوكات بووە لەگەڵ كۆمەڵێك كێشە بە هۆی سەرهەڵدانی شۆڕشەكان یان بۆ پێشگرتن لێیان. هەندێك جار كۆمەڵێك ریفۆرم لە سیستمی باجەكانی كۆمەڵگای لادێییدا ئەنجام دراوە. لە قۆناغی دەسەڵاتی «قوباد» دانای داناكاندا، وەزیرەكان دەگەنە ئەو ئەنجامەی كە «چارەسەری ئەمە ئەوەیە كە هەموو زەوییەكانی مەملەكەت و رەزەكان بپێورێن، چەند جووت بوو، درەختە بەردارەكان بژمێرن، چەند بوون، دواجار بۆ هەر جووتێك زەوی و جووتێك رەز هەروەها بۆ هەر درەختێكی بەردار باجێك دیاری بكرێت: بۆ هەر جووتێك زەوی درهەمێك یان دوو یان سێ، كەم تا زۆر ئەوەندەی كە پێویست بكات بەگوێرەی بەرتەسكی زەویەكە و نزیكی و دووری لەئاو...»[١٤٩/١٥١].
تەنگ و چەڵەمەی لادێییەكان لە وڵاتی ئێمەدا لەم بوارانەدا بەدرێژایی چەندین ساڵ بەردەوام بووە. چەند ساڵێك دواتر (كانت دوگوبینو) لەم بوارەدا دەنووسێت «لادێییەكان لە ژێرباری قورسی باجەكاندا، كاتێك نوكی چەقۆ دەگەیشتە سەر ئێسقانیان وازیان لە كێڵگە و ماڵی خۆیان دەهێنا و بە هیوای دەستكەوتنی بارودۆخێكی باشتر كۆچیان دەكردو حكومەتیش نەیدەتوانی رێگە بگرێت لە كۆچی دەستەجەمی لادێییەكان، چونكە ئەم كۆچكردنانە هەمیشە بەنهێنی و لە شەودا ئەنجام دەدران [١٥٢/ ١١].

لە لادێكانی ئێراندا نەریتی گەورەی موڵكدارێتی لە رابردوویەكی زۆر دوورەوە باوبووە. هەرچەند كە لە ئێراندا سیستمێكی وەك «سەرانە» و بەشێوەی فیۆدالیزمی خۆرئاوایی باونەبووە، بەڵام لە هەمان كاتدا لادێییەكان لە زۆربەی قۆناغە مێژووییەكاندا تاڕادەیەك وابەستەبوون بە زەوییەوە، ناچار بوون كە باج

بدەن، وەك سەرباز لە شەڕەكاندا بەشداریان دەكردو یاسا پارێزگاری لێنەدەكردن و لە زەوی موڵكدارەكاندا ناچار بوون بەلاش كار بكەن.. هتد [١٥٥/ ٥٧-٥٨].

گوندنشینی چییە؟

بۆ ناسینێكی سەرپێیی كۆمەڵگای لادێیی، پێویستە یەكەم جار خەسڵەتە گشتییەكانی ئەم كۆمەڵگایە لەگەڵ تاوتوێ كردنی دەستەواژەی «لادێ»دا بهێنینە پێش چاوی خۆمان. سیفەتی لادێیی بە ناوچەیەك دەگوترێت كە لە ناو خەڵكیدا بە لادێ ناودەبرێت. ئەو وشەیەی كە بەدرێژایی مێژوو تەنانەت لە سەردەمی ئێمەشدا مانای جۆراوجۆری لێ وەرگیراوە. پێش هەرشتێك وشەی «لادێ» جۆرێكی تایبەت لە ژینگە دەردەبڕێت، واتە پارچە زەوییەك كە لەلایەن مرۆڤەوە چاندراوە و سوودی لێ وەردەگیرێت. بۆ بە لادێ ناسینی ناوچەیەك پێویستە چالاكی كشتوكاڵی لەو ناوچەیەدا هەبێت و شوێنەواری لەسەر رووی خاك دیار بێت. بۆیە بەزەوییە دەست لێنەدراو و نەچێنراوەكان ناوترێت لادێ [١٥٦/ ٤٧-٤٩].
«سندرسن» سۆسیۆلۆژیستی لادێیی، بەسەرنجدان لە كۆمەڵگای لادێیی ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا، ئەو ناوچانە بەكۆمەڵگای لادێیی دەزانێت كە دانیشتووانی لە كێڵگەی دوور لە یەكترو لە شوێنێكدا كە بەشێوەیەكی گشتی ناوچەی ئەنجامدانی چالاكییە كۆمەڵایەتی - ئابوورییە هاوبەشەكانیانە، نیشتەجێ بوونە، و پەیوەندی و وابەستەیی و دامەزراوەی هاوبەشیان هەیە [١٥٧/ ٢٣-٢٤]. ئەم پێناسەیە لەو راستییە دەڕوانێت كە هەرچەند خەڵكانی گوندێك لە یەكتر دوور بن و شوێنی نیشتەجێ بوونیان لەناو كێڵگە فراوانەكاندا بێت، لەگەڵ ئەوەشدا پەیوەندییەكی لانی كەم ئیداری دەیانبەستێت پێكەوە. گوندنشینە ئەمریكییەكان بە دەگمەن لە سەنتەری گونددا نیشتەجێن، ناوەندی گوند بەرپرسی ئەنجامدانی هەندێك رۆڵی بازرگانی و پیشەسازی و كۆمەڵایەتییە.
لەسەر بنەمای ئەو پێناسەیەی لەسەر ژمێرییەكاندا بەكارهێنراوە، لە پاكستان تەواوی ئەو ناوچانەی كە ژمارەی دانیشتووانیان لە ٥٠٠٠ كەس كەمتر نییە بەپێی بڕیاری پارێزگا بە شار دادەنرێن. لەم وڵاتەدا پارێزگار بەلەبەرچاوگرتنی كۆمەڵێك هەلومەرجی ناوچەیی بڕیاری كۆتایی دەدات. ئەم هەلومەرجانەش بریتین لە جادە و ئاسانكاری گشتی و خزمەتگوزاری تەندروستی و قوتابخانە و بنكەی پۆلیس و

پۆسته و برەوی چالاکییە غەیرە کشتوکاڵییەکان. لە هەندێ باردا ئەگەر زۆربەی ئەم مەرجانە لە شوێنێکدا بەدیهاتن گەر ژمارەی دانیشتووانی لە ٥٠٠٠ کەسیش کەمتربێت ئەو ناوچەیە هەر بە شار ناو دەبرێت.

لە ئێراندا پێناسەی زۆرکراوە بۆ لادێ کە هەریەکە لە دیدگایەکی تایبەتییەوەیەو زۆرجاریش لەگەڵ یەکتردا یەک ناگرنەوە. دوو مەرجی سەرەکی کە لە زۆربەی ئەم پێناسانەدا لەبەرچاو گیراوە ڕێژەیەکی دیاریکراوە لە دانیشتووان و خەریک بوونە بە پیشەی جوتیارییەوە. لە پێناسەی نوێی سەنتەری ئاماری ئێرانیشدا، کە دەیبینین ئەم دوو هۆکارە لەبەرچاونەگیراون. لە جێبەجێکردنی یاسای ریفۆرمی زەوی و زار (لە ساڵی ١٩٦٢ز)دا واهاتووە کە «لادێ بریتییە لەناوەندێکی دانیشتووان و شوێنی نیشتەجێ بوون و کاری هەرەوەزی خێزانەکانە، کە لە زەوییەکانیدا خەریکی کاری کشتوکاڵین و دەرامەتی زۆربەی تاکەکان لە ڕێگەی کشتوکاڵکردنەوە دابین بێت و بە شێوەیەکی ئاسایی لە ناوچەکەدا بە لادێ یان گوند بناسرێت». لەو پێناسەیەی سەرەوەدا پرەنسیپی لە بەرچاوگیراو «پیشەی جوتیاری» و «ناسرانە لەناوچەکە»دا و پرەنسیپی دانیشتووان بەشێوەیەکی دیار بوونی نییە.

هۆکاری دانیشتووان: لە گرنگترین پێودانگەکان لە دنیادا کە بۆ جیاکردنەوەی شار لە لادێ بەکاردەهێنرێن دوو خەسڵەتی سەرەکی ژمارە و چڕی دانیشتووانە. لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا لەسەر بنچینەی ڕێسای سەنتەری سەرژمێرییەکانی ئەمریکا هەر شوێنێک کە ژمارەی دانیشتووانی کەمتربێت لە ٢٥٠٠ کەس، بە لادێ ناودەبرێت. «سەنتەری ئاماری ئێران» تاکو سەرژمێری ساڵی ١٩٧٦ پێودانگی ئاماری بەکاردەهێنا بۆ دەستنیشانکردنی کۆمەڵگای لادێیی. بەو مانایەی کە ئەو ناوچانەی ژمارەی دانیشتووانیان لە ٥٠٠٠ کەس کەمتر بوو بە لادێ دادەنران. هەرچەندە ئەم دەزگایە لە ساڵی ١٩٧٦ بەدواوە سوودی لەم پێناسەیە وەرگرتووە، بەڵام ئەم سەنتەرە لە سەرژمێری ساڵی ١٩٨٦دا چاوی بە پێناسە کۆنەکەیدا خشاندەوە و لەکاتێکدا کە بەو شوێنانەی دەوت شار کە شارەوانیان هەبوو، لە پێناسەی ئاوەدانی «ناوچەی لادێیی»دا دەڵێت: «ئاوەدانی بەکۆمەڵەیەک یان شوێنێک یاخود چەند شوێن و زەوییەکی پێکەوە بەستراو (کشتوکاڵی و ناکشتوکاڵی) دەوترێت کە دەکەوێتە دەرەوەی سنووری شارەکان و سنوورێکی جێگیر یان عورفی سەربەخۆی هەیە. ئەگەر ئاوەدانی لەکاتی سەرژمێریدا شوێنی نیشتەجێ بوونی خێزانێک یان چەند خێزانێک بێت، ئەوا بە خودان

دانیشتووان دادەنرێت ئەگەر نا بەبێ دانیشتووان لە قەڵەم دەدرێت» [١٥٨/ ٣].

لە هەندێ باردا پرەنسیپی ئامار بە شێوەیەکی تر دەخرێتەڕوو ئەویش چڕی دانیشتووانە (لە پەیوەندی لەگەڵ یەکەی ڕووبەردا) کە هەندێ جار لەگەڵ هۆکاری پیشەییدا تێکەڵاو دەبێت. شوێنێکی کۆبوونەوە کە چڕی دانیشتووانی لە ڕێژەیەکی دیاریکراو کەمتر بێت بە لادێ دادەنرێت، هەڵبەت لەکاتێکدا کە پیشەی زۆرینەی خەڵک جوتیاری بێت [١٥٩/ ١-٣]. لە ژینگەی لادێدا زیاتر ناوچەی کشتوکاڵی دەبینرێت تا خانوو. ناوەڕۆکی جوگرافی ١٠ کیلۆمەتری چوارگۆشە لە شاردا جیاوازییەکی بنەڕەتی هەیە لەگەڵ ئەوەی لە لادێدا دەبینرێت. باڵادەستی کێڵگە، لادێ وەدی دەهێنێت و زاڵبوونی شوێنی نیشتەجێ بوون شار بەدی دەهێنێت. تەنانەت لە ئەوروپای خۆرئاواشدا کە لادێکان گەشەیەکی زۆریان کردووە بە دەگمەن چڕی دانیشتووان لە ناوچەیەکی لادێیدا لە ٣٠ یان ٤٠ کەس بۆ هەر کیلۆمەترێکی چوار گۆشە زیاترە. چڕی کەمتری دانیشتووان لەناوچە لادێیەکاندا تەنها لەڕووی چەندێتییەوە جێگەی سەرنج نییە، بەڵکو کاریگەری بنەڕەتی هەیە لەسەر بارودۆخی کۆمەڵگا. کاتێک چڕی دانیشتووان کەمە یەکێتی کۆمەڵایەتی زیاترە، نەناسراوبوون مومکین نییە، دابەشکردنی کار سادەترە، بزاوتی کۆمەڵایەتی کەمترە و هەروەها لادان (انحراف)ە کۆمەڵایەتییەکانیش ڕێژەیەکی کەمتریان هەیە.

جۆری چالاکی: هەموو جۆرە چالاکییە کشتوکاڵی و چالاکییە پەیوەندیدارەکان پێیەوە (ئاژەڵداری...هتد) کە لە لادێدا ئەنجام دەدرێن پێودانگێکی دیکەیە. بەڵام لێرەدا ئەم پرسیارە دێتە پێشەوە کە بۆ نموونە ئەو شوێنانەی تەنها لەڕووی دەرهێنانی کانزاوە گرنگیان هەیە ئایا دەکرێت بەشار دابنرێن. لەلایەکی دیکەوە لە شوێنێکدا کە لادێکانی دەوروبەری شار بەهێواشی دەگۆڕێن بۆ ناوچەگەلێک بۆ ڕاکێشانی پیشەسازی، چۆن دەتوانین متمانە بەم تایبەتمەندییە بکەین. نابێت ڕێژەی جوتیاران و ڕێژەی دانیشتووانی لادێ بە یەکێک دابنێین. ژینگەی لادێ لەتەک ژمارەی جوتیاراندا خەڵکانێکی دیکە لە نێو خۆیدا جێ دەکاتەوە وەک کرێکارانی کاری دەستی و فرۆشیاران و مامۆستایان و هەروەها ئەو پیشەوەرانەی کە بوون و نەبوونیان پەیوەندی بەگەشەی ئابووری کۆمەڵگای گوندەوە هەیە دەشێ کەسانێکیش لەلادێدا نیشتەجێ بن و شوێنی کارکردنیان لە یەکێک لە شارەکانی دەوروبەردا بێت.

لە وەڵامی ئەو پرسیارەی کە جوتیارێک چ چالاکیگەلێگی لە ئەستۆدایە،

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە لەهەلومەرجێکدا کە لادێ دەگاتە لایەنێکی کەم لە پێگەیشتن دەتوانین لەم پێنج گرووپەی خوارەوەدا پۆلین بکەین [١٥٩/ ١١].

١- پەیوەندی راستەوخۆ لەگەڵ زەویدا لەڕووی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە.
٢- بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی کێڵگە.
٣- دۆزینەوەی بازاڕو فرۆشتنی بەرهەمەکان.
٤- بەکارهێنانێکی سوودمەندانەی سەرمایە (پاشەکەوت).
٥- چالاکییە لاوەکییەکان (ئاژەڵداری و ماڵداری و ئاوەدانکردنەوەو...هتد).

بەم شێوەیە لە هەلومەرجێکدا کە لادێ لە بارودۆخێکی سەرەتایی گەشەی کۆمەڵایەتیدایە کار کۆمەڵێک خەسڵەتی تایبەتی هەیە کە بەتوندی وابەستەن بە دامەزراوەی خێزانەوە. توێژینەوەکانی «ئەنستیتوی کار لە ئەفریقیا» لە لادێکانی ئەفریقیای رەشدا ئەوە پیشان دەدەن کە لە کۆمەڵگای لادێیی تەقلیدیدا لە زۆربەی حاڵەتەکاندا کاری کشتوکاڵی ئەم تایبەتمەندییانەی خوارەوەی هەیە [٥٩/ ١٩٤- ١٩٧]:

١- کار لە پەیوەندی دایە لەگەڵ دامەزراوەی خێزان و تێیدا کار لەسەر بنەمای تەمەن و رەگەز دابەش دەکرێت.
٢- کار پەیوەندی بە سرووت (طقوس)ە ئاینییەکانەوە هەیە.
٣- کار لە جیاتی ئەوەی لەسەر بنەمای بەرژەوەندی ئابووری لەبەرچاو بگیرێت و هەڵسەنگێنرێت، زێتر لە پەیوەندیدا بەئابووری بژێوییەوە گرنگی پێدەدرێت.
٤- کار پێویستی بە پێشبینی و بەرنامەڕێژی نییە.
٥- کات رۆڵێکی ئەوتۆی نییە لە دیاریکردنی پێگەی چالاکییە وابەستەکان بە کارەوە، و بۆ زۆرێک لە ئەرکەکان کاتێکی دیاریکراو نییە.
٦- کارحاڵەتی پسپۆڕی نییە.
٧- بۆ پیاوان کار حاڵەتێکی بەردەوامی هەیە و ئەگەر بڕیاربێت کارێک ئەنجام بدەن ئەوا ئەو کارە بەبێ وەستان و بەردەوام ئەنجام دەدرێت.
٨- پیاوان بە دەگمەن بە تەنیا کار دەکەن و بەتایبەت لە هەندێک کاری وەک راووشکاردا تاکەکان بەشێوەی دەستەجەمی کاردەکەن.

پێکهاتەو دامەزراوەی کۆمەڵگا: یەکێک لەو پێودانگانەی کە بۆ جیاکردنەوەی دێ لە شار خراونەتەڕوو، هەمەچەشنی بارودۆخی کۆمەڵایەتی دانیشتووانی ناوچەیەک و ئاڵۆزی ژینگەی کۆمەڵایەتی لە دیدگای سۆسیۆلۆژییەوە لە بەرامبەر

ئەو سادەییە رێژەییەی ژیانی لادێیە، هەرچەند کە زۆربەی دیدگاکان لەم بوارەدا زێتر پشت ئەستوور بوون بەتیۆر و داوەرییە نابابەتییەکان و پێوەری وردیان بەکارنەبردووە. یەکێک لە نیشانەکانی ئەم رێسایە بوونی ئامادەکاری و دامەزراوە جۆراوجۆرە کۆمەڵایەتییەکان و پێشکەش کردنی جۆرەها خزمەتگوزارییە لە شاردا. هەرچەند کە جۆری خزمەتگوزاری یان چالاکییەکە کەمتر یان تایبەتی تر بێت بەشێوەیەکی ئاسایی پێویستە لە شارە گەورەکانی وڵاتێکدا بۆی بگەڕێین. هەروەک بوونی فڕۆکەخانە گرنگەکان و ناوەندەکانی توێژینەوە و زانکۆیەکان و کار و پیشە تایبەتییەکان و کارخانە گرنگەکان و سینەما و شانۆ و نووسینگەی دامەزراوە بازرگانی و بانکییەکان و چاپ و بڵاوکراوە و نێردراوەکانی رادیۆ و تەلەفزیۆن و نەخۆشخانە گەورەکان و.. هتد.

لەم بوارەدا پێویستە ئەوەش زیاد بکەین کە «لمتون» لەو توێژەرانەیە کە هەوڵی داوە پێناسەیەکی گشتگیر بۆ لادێی ئێرانی بخاتەڕوو، لەم پێناسەیەشدا بونیاد و دامەزراوەی کۆمەڵگا دەکاتە پێوەری خۆی: بە بۆچوونی ئەو «لە کۆنترین زەمانەکانەوە لادێ یەکەیەکی رێکخراو بووە کە بنچینەی ژیانی کۆمەڵایەتی ئێرانی پێک دەهێناو ئەو شوێنە بوو کە تێیدا چەند گرووپێک لە خەڵک خۆیان بۆ هاوکاری ئابووری و سیاسی رێکدەخست و، لادێش بەوپێیەی کە یەکەیەکی رێکخراوە لە ژیانی لادێییدا لە تەواوی سەدەکانی ناوەڕاست و دواتریش تاکو ئەمڕۆکە بوونی هەبووە، ماڵێکی تاک تەنها کە لە لادێ جیابووبێتەوە هێشتا شتێکی ریزپەڕە وەک رێسایەکی گشتی نییە[١٥٥/ ٣٧].

دەرەنجام: دواجار خستنەڕووی پێناسەیەکی گشتگیرو لە هەمان کاتدا سوودمەند لە ئەنجامی توێژینەوە و کارە پراکتیکییەکانەوە تاکو ئێستاکەش وەک ئایدیالێک ماوەتەوە، هەرچەندە کە لە زۆربەی بارەکاندا ناسینی ناوچەیەک وەک لادێ جێگەی دوودڵی نییە. لەو هۆکارانەی کە دەستنیشانکردنی پرەنسیپە بنەڕەکان بۆ ناسینی لادێ دژوار دەکەن سەرەڕای هەمەچەشنی شێوە و جۆری چالاکی، گۆڕانکارییە زۆر خێراکانی ژینگەی لادێی، بەتایبەت لەم چەند دەیەی دواییدا. لەکاتی ئێستادا کۆمەڵگای لادێیی لە زۆر لە وڵاتەکانی دنیادا رووبەڕووی گۆڕانکاری خێراو قووڵ بۆتەوە، بەڵام پێش ئەم گۆڕانکارییانە ماوەیەکی دوور و درێژ ژیانی تەقلیدی زاڵ بوو بەسەر کۆمەڵگای لادێیی دنیادا و شوێنەوارەکانی تاکو چەند ماوەیەک لەمەوپێش هەر مابوونەوەو یەکێک لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی ئەم

کۆمەڵگایەش وەستان (سکون) بوو.

هەرچەندە خستنەڕووی خاسیەتگەلێکی گشتی بۆ کۆمەڵگای لادێیی کارێکی زەحمەتە، بەڵام پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە زۆربەی لێکۆڵەران کۆمەڵگای لادێیی بە خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانەی خوارەوە دەزانن. [١٦٠/ ١٧-٣٦].

١- بچووکی ڕەهەندەکانی کۆمەڵگا.
٢- کەمی چڕی دانیشتووان.
٣- پێکەوە گونجان و یەکدەستی ڕێژەیی دانیشتووان بە تایبەت لەڕووی دابەشکردنی کار و جیاوازی لە ڕۆڵە کۆمەڵایەتییەکاندا.
٤- جێگیری و بەرەنگاربوونەوەی گۆڕانکاری.
٥- دوورەپەرێزی کۆمەڵایەتی و جوگرافی.
٦- پشت بەستنی کۆمەڵگا بە خێزان و بونیادی خزمایەتی.

پێکهاتەی ژیان - ژینگەی کۆمەڵگای لادێیی

هۆکارە سروشتییەکان وەک هەلومەرجی جوگرافی لادێ: چیا، دەریا، بەرزایی، وەرزەکان، پلەی گەرمی، جۆری خاک و ڕادەی بەپیتی و هەروەها هۆکارە مرۆییەکانی وەک: چڕی پەیوەندییە مرۆییەکان و ماهیەتی کەم و زۆری خێزانیی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و پێکەوە گونجان یان هەمەچەشنییان، هەموویان بە قووڵی کاریگەرییان هەیە لەسەر ژیانی مرۆڤەکان. ژیانی کۆمەڵایەتی کە لەم بارودۆخەدا دەخرێتەڕوو ڕاستەوخۆ دەکەوێتە ژێر کاریگەری ژینگە جۆراوجۆرەکانەوە. لەسەر بنچینەی خەسڵەتی ژینگەیی، دەستە (فئات) مرۆییەکان لەڕووی بەها کۆمەڵایەتییەکان و شێوەی ژیان و شتی دیکەوە لێک جیادەکرێنەوە.

هەرچەندە کە لە شاریشدا وەکو لادێ هەست بە ئاووهەواو وەرزەکان دەکرێت لەگەڵ ئەمەشدا ژینگەی لادێ زێتر لە شار دانیشتووانی دەخاتە ژێر کاریگەری ئاووهەوا و دەرەنجامەکانی گۆڕانیان. دەکرێت بوترێت کە لادێیی لە ژێر کاریگەری سروشتدا ژیان بەسەر دەبات. لە ڕێگەی چڕبوونەوەی خانووەکان و کەڵەکەبوونی زۆریانەوە شار زێتر لە لادێ دەتوانێت پارێزگاری لە تاکەکانی بکات. چالاکی سەرەکی تاکی لادێیی، واتە کارکردن لە کێڵگەدا، ئەو ڕووبەڕووی توندوتیژی سروشت دەکاتەوە. کاتێک تاکەکان ڕووبەڕووی گۆڕانکاری ئاووهەوا بینەوە و بەرگەی سەرما یان گەرمای زۆر بگرن و لەسەنگەری ڕووبەڕووبوونەوەدا بن لەگەڵ

جۆرەها بای جیاوازدا، ئەم بارودۆخە لەڕووی جەستەیی و دەروونییەوە کاریگەری هەیە لەسەریان. ئایا ئەم هۆکارانە بەرگەگرتن و توانایەکی زێتر لەواندا بەدیناهێنێت؟ یان لە هەندێ حاڵەتدا هەستۆکی ئەوان زیاد ناکات؟

لەبەر ڕۆشنایی ژیان لە سروشتدا ژینگەی ژیان فراوانییەکی زیاتر بە خۆوە دەبینێت. ژینگە لە ڕووەک و گیانلەبەران پێکدێت. جیاوازی نێوان چۆنیەتی شوێنی نیشتەجێ بوونی شاری لەگەڵ شوێنی نیشتەجێ بوونی لادێیی هەندێک جار دەگاتە دژایەتی، ژینگەی شاری (لە شارە گەشەسەندووەکاندا) لەگەڵ کەڵەکە بوونی زۆری یەکەکانی نیشتەجێ بوون (خانو و باڵەخانە) هیچ زیندەوەرێکی دیکەی تێدا نییە جگە لە مرۆڤ. خاک کە بەتەواوی داپۆشراوە بەکەرەستەی ڕەق بواری دەرکەوتنی گژوگیا نادات، سوود وەرگرتن لە دار و درەخت و دروستکردنی پارک لە شاردا بەردەوام بە شتێکی لاوەکی یان دەستکرد دادەنرێت، هەروەها لە بارەی ئاژەڵە ماڵییەکانەوە لە شاردا مەسەلەکە تارادەیەک هەر بەم جۆرەیە. [١٥٦/ ٤٧-٦٤].

پیشەسازی تارادەیەک لەناوچەیەکی تەسکتردا کۆبۆتەوەو لە بەرامبەریشدا کشتوکاڵکردن ناوچەیەکی زیاتر داگیر دەکات. بۆ ئامادەکردنی خەروارێک گەنم یان لەوەڕی چەند سەر مەڕێک لە پەیوەندی لەگەڵ ئاستی تەکنەلۆژیدا پێویست بە ناوچەیەکی دیاریکراو دەکات. لەلایەکی دیکەوە لە هەلومەرجی باودا جوتیار ناچارە کە لەناوچەی کارەکەیدا ژیان بەسەرببات و هەر پارچە زەوییەک تەنها توانای لە خۆگرتنی ژمارەیەکی دیاریکراوی هەیە. کەواتە کاریگەری سروشتیی کشتوکاڵ، بەتایبەتی بەشێوەی باو، پەراگەندە کردنی مرۆڤەکانە لەسەر ڕووی زەوی. هەڵبەت لەم بوارەدا هەندێک گریمانەی دیکەش مومکین دێنە پێش چاو. تەکنیکی نوێ دەتوانێت ناوچەی پێویست کەمبکاتەوە، یاخود پێشکەوتنی هۆکارەکانی گواستنەوە و گەیاندن، ئەگەری ژیانی بەرهەمهێنەرانی دانەوێڵە لە شار یان شارۆچکەکاندا فەراهەم بکات. لەناوچەی مەدیترانە، زۆرێک لە جوتیاران لە شارۆچکە یان شارە گەورەکاندا ژیان بەسەر دەبەن، بەڵام بەدرێژایی مێژوو لە ئەوروپا و ئەمریکا لادێییەکان لە بنەڕەتدا لە دێهاتەکاندا بڵاوبوونەتەوە.

سەرەنجام ئەوەی لە دنیای لادێدا، بە جۆرێک لە جۆرەکان تێبینی کراوە، خەڵکی زیاتر حەزیان لە پەرتەوازەییە تاکو کۆبۆنەوە. لە لادێدا لە ئەنجامی کاری مرۆییەوە، سروشت بە پەیوەندی لەگەڵ تەکنەلۆژیادا ماهیەتەکەی دەگۆڕێت. کەواتە سروشتی لادێ سروشتێکی «دروستکراو»ە، ئەم دیاردەیە لەڕووی مێژووییەوە لەگەڵ شوێنی

سەرهەڵدانی کشتوکاڵدا پەیوەندی دروست دەکات، لە قۆناغی راوونێچیردا راوەماسی و بەرچنیان و پێویستییە خۆراکییە مرۆییەکان بەبێ دەستدان لە زەوی دابین دەکران. ئابووری شوانکارەیی سوودی لە لەوەڕگە سروشتییەکان وەردەگرت، بەڵام نەیدەخستە ژێر ئیرادە و کۆنترۆڵی خۆیەوە. لەو کاتەوەی کە لە قۆناغەکانی پێش مێژوودا مرۆڤ بۆ مانەوەی لەسەر زەوی دەستی دایە چاندن و کشتوکاڵکردن، لە راستیدا یەکەمین شوێنەواری هێزی کاری خۆی لەسەر زەوی بەجێ هێشت.

لەلادێدا کە بەزۆری ناوچەکە بە بەرد و خشت و قیڕ دانەپۆشراوە، زەوی ئەگەری گەشەکردنی گژوگیا سروشتییەکان فەراهەم دەکات. لە هەندێ حاڵی تایبەتدا نەبێت واتە ناوچە زۆر سارد یان زۆرگەرمەکان زەوی زیندووە. لە باڵادەستی هەبوون کائینە زیندووەکان لە ژینگەی لادێییدا و نەبوونیان لە شاردا جیاوازییەکی بنەڕەتی بەدیدێت. لادێیی لە ژینگە سروشتییەکاندا ژیان بەسەر دەبات، لەکاتێکدا شاری لە نێو ئەو کۆشک و تەلارانەدا ژیان بەسەر دەبات کە خۆی دروستی کردوون. کەواتە تایبەتمەندێتی ژینگەیی لە هەردوو حاڵەتەکەدا یەکسان نییە. لەلادێدا تەواوی ئەوەی لە دەوروبەری تاکدایە بەردەوام لە حاڵەتی بزاوت و جووڵاندایە و ژیان مەیلی زۆربوون و زاوزێیی هەیە و لە ناوچەکەدا بڵاوبۆتەوە.

کاری کشتوکاڵی: بەخێوکردنی زیندەوەران

لە ئەنجامی بارودۆخی ژینگەییدا، بەرگری بێ وچان بۆ لادێیی لە بەرامبەر هێرشی هۆکارە سروشتییەکان لە ئارادایە کاتێک کێڵگە بە درێژایی چەند مانگی هاوین وازی لێبهێنرێت، کۆمەڵێک گژوگیای لێدەڕوێت کە دواتر ریشەکێشکردنیان کارێکی زەحمەتە. ژیانی لادێیی ململانێیەکی بەردەوام لەگەڵ گۆڕانکارییە سروشتییەکاندا بۆ دانیشتوانی دەهێنێتە ئاراوە، هەڵبەت لە کاتێکدا کە لادێیی بیەوێت زاڵبوونی خۆی بەسەر سروشتدا بپارێزێت. جوتیار زیاتر لە هەر لادێییەکی دیکە کاریگەر (متأثر) دەبێت بە ژینگەی سروشتی، چونکە لە هەر کەسێکی دیکە زیاتر رووبەڕووی ئەو بارودۆخە سروشتییانە دەبێتەوە کە سروشت دەیانهێنێتە ئاراوە، رەفتاری ئەو پەیوەندی هەیە بەو یاسا تایبەتییانەوە کە پەیوەندیدارن بە گەشەی سەرجەم گژوگیا و ئاژەڵەکان لە دەوروبەریدا، واتە ژیانی تایبەتی ئەو گژوگیایانەی دەیانچێنێت و ئەو ئاژەڵانەی بەخێویان دەکات، ئەم هۆکارانە چەند کاریگەرییەکیان هەیە لەسەر کارو شێوەی ژیانی لادێیی، کە گرنگترینیان بریتین لە

[١٥٦/ ٦٧-٧٢]:

١- کار پەیوەستە بەجۆری گەشەی هەر جۆرە رووەکێک و ئاژەڵێک، گەشەی هەر ئاژەڵ یان رووەکێک پێویستی بە ماوەیەکە کە بە شێوەیەکی گشتی سروشت دیاریکردووە. لە بارەی رووەکەکانەوە جگە لە کات کە پێویستە بۆ گەشەی هەریەکەیان، چاندن وابەستەی وەرزێکی دیاریکراوە کە بە پەیوەندی لەگەڵ ئاووهەوادا دەگۆڕێت. تەنانەت بۆ بەدیهێنانی گۆڕانێکی دەستکرد و دیاریکراو لە قۆناغەکانی گەشەدا، هێنانە ئارای ئاووهەوایەکی تایبەت پێویستە. دروستکردنی گۆڕان لە گەشەدا تەنها لە هەندێک جۆری رووەک و ئاژەڵدا مومکینەو ئەگەری کاریگەربوون سنوودار دەردەکەوێت.

٢- چاندن و ئاژەڵداری بەردەوام لەبەردەم مەترسی نەخۆشی و رووداوەکاندان، کە بەپەیوەندی لەگەڵ هەر ئاژەڵ یان گیایەکدا جیاوازە. ئەم جۆرە مەترسییانە بەردەوام لە زەینی لادێییەکاندا ئامادەن، لەوانەیە ئەنجامەکەی دروستبوونی جۆرێک لە دڵەڕاوکێ بێت، واتە مەسەلەیەک کە بۆ ئەو کەسانەی کە لەگەڵ شتە بێ گیانەکاندا سەروکاریان هەیە بوونی نییە. سەنعەتکارێک کە کاری لەگەڵ دار و تەختە و ئاسندایە ترسی لەم جۆرە مەسەلانە نییە. هەڵبەت ماددەی بێ گیانیش کە تاڕادەیەک نەگۆڕە بێگومان بە درێژایی کات دەکەوێتە ژێر کاریگەرییەوە، بەڵام رادەی کاریگەر بوونەکەی بە ئەندازەی بوونەوەری زیندوو نییە.

٣- بوونەوەری زیندوو هەندێک پەرچە کرداری فەردی هەیە کە نە بەتەواوی پێشبینی دەکرێن و نە دەتوانرێت بە تەواوی کۆنترۆڵ بکرێ. درەختێکی میوە کە دەیڕوێنین ئایا بەر دەگرێت؟ لە بارەی ئاوسی و سوود وەرگرتن لە جۆرە جیاوازەکانی ئاژەڵانیشەوە ئەم مەسەلەیە بوونی هەیە. پێویستە کاریگەری گۆڕانە کتوپڕییەکانی ئاووهەواش بۆ ئەم بارودۆخانە زیاد بکەین. کێ دەتوانێت گرەنتی ئەوە بدات کە گەنم نەرزێت یان بە هۆی بارانێکی کتوپڕو لافاو ئاساوە لەرەگ و ڕیشە دەرنایەت؟ جوتیار بە شێوەیەکی گشتی وەک سەنعەتکارێک و بە هەمان رادەی دڵنیایی (هەرچەندە کە پێشکەوتنی تەکنەلۆژی لە کشتوکاڵدا دەتوانێت بەڕادەیەکی زۆر ئەم مەترسییانە کەم بکاتەوە) ناتوانێت پێشوەخت ئەنجامەکانی کاری خۆی هەڵسەنگێنێت.

وادێتە پێش چاو کە لە شێوەی ژیانی کەسێکدا کە سەروکاری هەیە لەگەڵ بوونەوەرە زیندووەکاندا، بەکۆمەڵایەتی بوونێکی تایبەت لە ئارادا بێت کە لە

وابەستەیی مرۆڤ و سروشتەوە سەرچاوە دەگرێت. نهێنییە شاراوەکانی ئەم سروشتە زۆرن و پێویستە تا ئەو شوێنەی کە مومکینە پێشبینی بکرێن. بەم پێیە سروشت لە هەمان کاتدا هاوکار و هاوبەشی یەکەم و هەروەها رەقیبێکی جیدییە لە ژیاندا و زاڵ بوون بەسەریدا کارێکی سەرەکییە، چونکە مەسەلەی مەرگ و ژیان لە ئارادایە. لە لادێکاندا هەموو شتێک بەدەوری ئەم تەوەرەدا دەخولێتەوە و ئەم ئاراستە وەرگرتنەی سەرەتا شێوە بە دیاردەکانی دیکە دەبەخشێت [١٥٦/ ٦٧-٧٢].

سەرهەڵدانی لادێ و هۆکارە ژینگەیی - کۆمەڵایەتییەکان

ئەو کۆمەڵە هۆکارەی کە رۆڵیان هەیە لە دەرکەوتن و پێکهاتنی کۆمەڵگای لادێییدا دەتوانین دابەشیان بکەین بۆ هۆکارەگانی ژینگەی سروشتی و هۆکارە کۆمەڵایەتی- کولتوورییەکان، و بەم شێوەیەی خوارەوە تاوتوێیان بکەین:

١- هۆکارەکانی ژینگەی سروشتی. خەسڵەتە جوگرافییەکان بە پلەی یەکەم دێن لە نێو ئەو هۆکارانەدا کە کاریگەرییان هەیە لەسەر کۆبونەوەی دانیشتووانی لادێ. هەندێک لەم هۆکارانە دەبنە هۆی جێگیربوونی مرۆڤ، وەک بوونی ئاو لە هەندێ ناوچەدا (لەوەرگە و دۆڵ لەناوچە وشکەکاندا) رادەی ئاوی بەردەست ژمارەی ئەو کەسانە دیاری دەکات کە دەتوان لە شوێنێکدا کۆببنەوەو سەرگەرمی کار بن. ئاو سەرەکیترین رۆڵی هەیە. بوونی ئاوی خواردنەوە، سوود وەرگرتن لەئاو لە کاری رۆژانەدا، ئاودانی کێڵگە و چاندنی گژوگیا پێویستەکان سوود وەرگرتن لەئاو بۆ بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا، یاخود ئەو رۆڵەی کە دەتوانێت لە گواستنەوەو گەیاندندا هەیبێت لەو هۆکارە گرنگانەن.

رووکارەکانی ئاووهەوا وەک باوباران و پلەی گەرمی شێوە بە هەلومەرجی ناوچەیی و ژینگە دەبەخشن. باری زەوی بە هەمان شێوە لەڕووی بەرزی و نزمییەوە لە هۆکارە کاریگەرەکانە. کاتێک زەوی راستایی بێت بواری دروست بوونی ئەو گوندانەی کە خانووەکانی لەیەکتر نزیکن زیاترە لە گوندی پەراگەندە. لەلایەکی دیکەوە ناوچە شاخاوییەکان کۆمەڵ نەبوون لە نیشتەجێ بووندا ئاسان دەکات، چونکە شاخ و بەرزاییەکان نارێکن و ناچار خانووەکان لە یەکتری دوور دەکەونەوەو هەرچەندە ئەم نارێکیی زیاتر بێت رادەی پەراگەندەیی شوێنی نیشتەجێ بوونیش زیاتر دەبێت. دانیشتووان بە جێگیربوون لە دۆڵ یان دامێنی تەپۆڵکەکاندا، لە ژیان بەسەربردن لەناوچە نالەبارەکاندا هەڵدێن. زەویش لە هۆکارە گرنگەکانە: زەوییە

چێنراوەکان و ئەوەی بۆ چاندن دەشێن و زەوییە نالەبارەکان بۆ کشتوکاڵ یان شێوەی خاوەندارێتی زەوی و پلەوپایەی وابەستە بەڕادەی موڵک و زەوی و زارەوە، و هەروەها بابەتە پەیوەندیدارەکانی دیکە بەزەوی و زارەوە بە هەمان شێوە کاریگەرییان هەیە لەسەر جێگیربوونی گوندەکان. جەنگەڵ و سەوزاییەکانیش چ لە شێوەی پێشکەوتوویی کشتوکاڵی و چ لە شێوەی پێشنەکەوتوویدا لە هۆکارە کاریگەرەکانن.

هۆکارێکی دیکە پێکهاتەی خاکە کە بارودۆخێکی تایبەت لە جێگیربوونی مرۆڤەکان لە ناوچەیەکی دیاریکراوداو دەهێنێتە ئاراوە لەپەیوەندیدا بە نەرمی و رەقی خاکەکەوە مەسەلەکە جیاواز دەبێت. ئەو سەرچاوانەی کە لەژێر خاکدان بەردەکان، بەردی خەڵوز و نەوت و.. هتد. بەپێی حاڵەت و چۆنیەتی بەرهەمهێنان دەتوانن بەشێوەیەکی گشتی شێوە بەناوچەکە ببەخشن.

٢- هۆکارە کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان. هۆکاری دانیشتووان دەتوانێت بەشێوەیەکی گشتی لادێ بخاتە ژێر کاریگەرییەوە. لە دایک بوونی زۆر زەمینە خۆش دەکات بۆ زۆر بوونی ژمارەی خانووەکان و لەوانەیە لە هەندێ حاڵەتدا بە گەورەبوونی شوێنی نیشتەجێ بوون یان پەراگەندەیی گوندەکە کۆتایی بێت. کاتێک دانیشتووان کەم دەبنەوە ژمارەی خانووەکانیش کەم دەبنەوە، تا ئەو رادەیەی کە هەندێک جار دەبێتە هۆی لەناوچوونی گوندە بچووکەکان.

لێکۆڵینەوەکانی ئەنترۆپۆلۆجیستەکان ئەوە پیشان دەدەن کە مرۆڤە سەرەتاییەکان لەسەر بنچینەی گرووپە خزمایەتییەکان و خێزانی گەورە یاخود کلان، ژیانی دەستەجەمعییان لەناوچەی دیاریکراودا دەست پێکرد و زەمینەی هاتنەئارای گوندی بەکۆمەڵیان هێنایە ئاراوە. ئەم شێوە ژیانە بە هۆی ململانێ نەتەوەییەکانەوە دواتر تا ماوەیەکی زۆر لەلایەن ئەوانی دیکەوە درێژەی پێدرا [١٦٠/ ١٧-٣٦].

٣- رەوشی کشتوکاڵی. سیستەمی کشتوکاڵی گرنگییەکی زۆری هەیە لە بواری جێگیربوونی شوێنی نیشتەجێ بووندا. لە سیستەمی بەرهەمهێنانی هاوبەشدا کێڵگەکان کراوەو پێکەوە بەستراون و گوند حاڵەتێکی بەکۆمەڵە بوونی هەیە. لە سیستەمێکی دیکەدا کە تاکگەرایی لە بەرهەمهێناندا لە ئارادایە کێڵگەکان دیاریکراو و داخراون. چاندنی دانەوێڵە کە پێویستی بە چاودێری بەردەوام نییە زەمینە خۆشدەکات بۆ بە کۆمەڵ بوونی لادێکان، لەکاتێکدا کە ئاژەڵداری پێویستی بە لەوەڕگایە بۆ ئاژەڵەکان زێتر پێویستی بە پەراگەندەییە.

قۆناغە جیاوازەکانی گەشەی کشتوکاڵی کاریگەری هەیە لەسەر جێگیربوونی لادێکان. لە قۆناغی شوانکارەییدا کە چاندن و کشتوکاڵکردن لەژێر کاریگەری جموجۆڵی مرۆڤەکاندا بوو لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە، بایەخدان بە دروستکردنی خانوو و دامەزراوە ناوبراوەکانی دیکە نا بەردەوام و کاتی بووە.

لە قۆناغی پێ سپاردنی زەوی بەتاکەکان بەشێوەی دەوری و کاتی، بونیادنانی خانووبەرە کاتی و کەم تەمەن بوو، لەبەرئەوەی جوتیار بە ئاسانی زەوییەکەی لەدەست دەدا و ناچار دەبوو روبکاتە ناوچەیەکی تر. لە قۆناغی خاوەنداریێتی هەمیشەیی زەویدا بەردەوامییەکی زێتر لەرووی شوێنی نیشتەجێ بووندا دێتە ئاراوە لە بارەی ئەو گوندانەی کە خانووەکانی لە یەکتر نزیکن و چ لە بارەی ئەو گوندانەی ماڵەکانیانی پەراگەندەن، لە قۆناغی کشتوکاڵی پسپۆڕی و زانستیدا ئارەزووی وازهێنان لە ژیان بە شێوەی لادێیی و کۆمەڵی و رووکردنە پەراگەندەیی لەرووبەرێکی فراوانتردا دەبینرێت. بەڵگە نەویستە کە بارودۆخی ئابووری کشتوکاڵیش رۆڵێکی سەرەکی دەبینێت لەم نێوەندەدا، چاندنی قووڵ دەبێتە هۆی زیادبوونی خانووەکان، لەکاتێکدا چاندنی رووکەشی ئەنجامێکی پێچەوانەی دەبێت. لە ئەورووپای خۆرئاوادا جێگیربوونی هەندێ پیشەسازی ئاڵوگۆڕی کشتوکاڵی بوونە هۆی بەکۆمەڵ بوونی خانووەکان لە لادێکان، ئەو لادێیانەی ئەمڕۆکە حاڵەتێکی کرێکارییان هەیە.

پێدەچێت لە سیستمی فیۆدالیدا کە خانووبەرە دان بە رەعیەت لەناوچەیەکی سنوودارو کەڵەکەبوودا زێتر لەگەڵ بەرژەوەندی ئاغاکاندا یەکی گرتبێتەوە. هەڵبەت لە هەمان کاتدا کە زۆربوونی خەڵکی لەیەک گونددا لەڕووی کۆنتڕۆڵ و بەڕێوەبردنیانەوە سوودێکی هەبووە، بەڵام لەهەندێ حاڵەتیشدا پەراگەندەیی دانیشتوان لە بەرژەوەندیاندا بووە. دەتوانین هەست بەوە بکەین کە ژیانی دەستەجەمعی زێتر زەمینە فەراهەم دەکات بۆ بەرگریکردن لە هێرش و بەشێوەیەکی گشتی پارێزگاری بەکۆمەڵ لە بوارە جیاجیاکاندا.

٤- **هۆکارەکانی دیکە.** لە کۆمەڵگای لادێییدا هەندێ سەرچاوە و ئاسانکاری بۆ جێبەجێکردنی پێویستییە دیاریکراوەکان هاتوونەتە ئاراوە، بەڵام بەپەیوەندی لەگەڵ هۆکارەکانی دیکەدا لەوانەیە کاریگەریی زۆر جیاوازیان هەبێت. گواستنەوە و گەیاندن و ئاسانکاری پەیوەندییەکان وەک شارێگە و رێگە ستراتیجییەکان و رێگە ئاوییەکان و پایسکل و عەرەبانە و ماتۆر و ئۆتمبیل و پاس و رێگەی ئاسن و بەلەم

و رادیۆ و تەلەفزیۆن و تەلەفۆن و چاپ و تەلەگراف هەریەکەیان لە بەکارهێنانی تایبەتی خۆیاندا کاریگەرییەکی تایبەتییان هەیە. ئاسانکارییە تەندروستییەکان شێوەی جۆراوجۆریان هەیە و لەوانەیە بە شێوەی دەرمانخانە و خەستەخانەی گوندەکان (چ پڕ پێداویستی بن یان نیمچەپڕ) و بنکەی تەندروستی و خانەی تەندروستی بێت. زەمینەی چالاکی دامەزراوەکانی دیکەی پێشکەوتن یان خۆشگوزەرانی لەوانەیە هاندانی کشتوکاڵ، فێرکردنی گشتی، کارە دەستییەکان و شتی دیکە بێت. لە فاکتەرەکانی دیکەش دەتوانین ئاماژە بەسەندیکا، کۆمەڵە، دامەزراوەی ئایینی و دامەزراوە تەرفیهییەکان بکەین.

پێویستە رووداوە مێژووییەکانیش زیاد بکەین بۆ ئەو فاکتەرە جۆراوجۆرانەی ئاماژەمان پێ کردن. وشکەساڵی و نەخۆشییە درمەکان و شەڕەکان دەبنە هۆی نەمان یان کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووانی هەندێک لەناوچەکان. کۆچی خەڵکی تازە هاتوو کاریگەری هەیە لەسەر رەوشی شوێنی حەوانەوە لە لادێدا. سەردەمە جیاوازەکان کە بەدوای یەکدا دێن لەیەک ناچن و خانووبەرەش دیاردەیەک نییە کە بە شێوەیەکی یەکجاری و هەمیشەیی لەناوچەیەکی دیاریکراودا بێتە ئاراوە، بەڵکو هەروەک ژیانی مرۆڤەکان ئەویش لە حاڵەتی گۆڕاندایە. بێگومان لە سەردەمی ئێمەدا خێرایی گۆڕانی شێوەی خانووبەرەکان لە ناوچە لادێییەکاندا زیاتر بووە. بەرنامەکانی ریفۆڕمی زەویوزار، گەشەسەندنی شار، دروستبوونی جەمسەرە پیشەسازییەکان و گۆڕانی هۆکارەکانی گواستنەوە و گەیاندن.. هتد، هەموویان کۆمەڵێک رۆڵیان هەیە و هۆکاری دانیشتووان و ئابووریش هیچ کاتێک بێ کاریگەری نین [١٦١/٥٤-٥٧].

پەرتەوازەیی و کۆبوونەوە: فەزا، شوێنی حەوانەوەو کێڵگە

ئەو کۆمەڵە هۆکارەی کە لە رەهەندە سروشتی و یاسایی، مێژوویی، کۆمەڵایەتییەکانی گوندەوە سەرچاوە دەگرن دەبنە هۆی ئەوەی کە یەکەم: گوند روویەکی تایبەتی هەبێت و، دووەم: بەشەکانی ناوەوەی واتە خانوو و کێڵگە و دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوازی جیاواز جێگیر بن. لە لێکۆڵینەوە کلاسیکییەکانی سۆسیۆلۆژیای گونددا سێ جۆری جیاواز لە پەیوەندی خانوو و کێڵگەو دامەزراوەی کۆمەڵایەتی لە فەزای گونددا دەستنیشان کراوەن.

نیشەجێبوونی پەراگەندە. بەسەرنجدان لەوەی کە جێگیربوونی خانووەکان لە

هەندێک لە لادێکاندا بە شێوەیەکی پەراگەندەیە و خانووەکان لە نێو کێڵگەکاندان، ئەم جۆرە لادێیانە زاراوەی «پەراگەندە» یان «نا کۆمەڵ» یان بۆ بەکاردەبرێت، هەروەها نیشتەجێ بوونی پەراگەندە ناوچەگەلێکمان وەبیر دەخاتەوە کە لەڕووی لەوەڕگاوە گرنگییەکی زیاتریان هەیە. یەکەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی کە چالاکی سەرەکییان ئاژەڵدارییە زۆربەی کات بەنێو لەوەڕگاکاندا بڵاوبوونەتەوە. لە ناوچەکانی باکووری ئەوروپا (بۆ نموونە سوید و نەرویج) ئەم یەکە (وحدە)انە لە نێو جەرگەی ئەو جەنگەڵاندان کە تەواوی ناوچەکە دادەپۆشن. ئەم ناوچانە کە پەیوەندیشیان پێکەوە هەیە زۆرجار گوند پێک ناهێنن (بەسەرنجدان لە سەرجەم پێوەرەکانی ناسینی گوند). زۆری خانووەکان لە گوندە نا کۆمەڵەکاندا زۆر گۆڕاوەو دووری کێڵگەیەک لە کێڵگەیەکی ترەوە بەپێی ناوچەکە لە چەند سەد مەترێکەوە تاکو چەند کیلۆمەترێک دەبێت. لە نموونەی ئەم جۆرە ناوچانە دەتوانین ئاماژە بە لادێکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بکەین، کە ئەم دوورییە هەندێ جار دەگاتە نزیکەی ٤٠ کیلۆمەتر. ناوچەکانی نیشتەجێ بوونی پەراگەندە بێ ناوەندی بە کۆمەڵ بوونی لادێیی نین. لە هەندێ حاڵەتدا کە خانووبەرەی پەراگەندە و لادێ پێکەوە یەک یەکەی ژیانی هاوبەش پێک دەهێنن دەتوانین جیاکارییەک بکەین لە نێوان دانیشتووانی لادێ و دانیشتووانە نیشتەجێ بووەکان لەناوەندی گوند یان شارۆچکەکاندا. لەم حاڵەتەدا دانیشتووان کە پێویستییان بەخزمەتگوزاری گشتییە ناچارە پەیوەندی بکەن بەهەندێ ناوچەوە کە لەوانەیە لێک دوور بن. بۆ نموونە لە سوید لە هەندێک ناوچەدا هەندێک دەزگای وەک کەنیسە، قوتابخانە، بەڕێوەبەرایەتی دەبینین بەبێ ئەوەی خەڵکانێکی نیشتەجێ لە دەوروبەری ئەم دەزگایەک هەبن. لە ئیتاڵیا دەستپێشخەری کراوە بۆ دامەزراندنی چەند دام ودەزگایانە بۆ خزمەتگوزاری گشتی. ئەم دەزگایانە بۆ ئەو خەڵکە پەراگەندانەن کە لە ناوچەیەکی فراواندا نیشتەجێن. بەبێ ئەوەی پەیوەندییەکی راستەوخۆ یان هاوسێیەتی لە نێوان لادێکان و ئەم دەزگایانەدا هەبێت. لە ئەڵمانیای خۆرئاوا بەگشتی ئەم دەزگایانە کەوتوونەتە هەردوو لای جادەکانەوە.

نیشتەجێ بوونی بەکۆمەڵ. لەڕووی شێوەی دەرەکییەوە ئەم جۆرە نیشتەجێ بوونە هەندێ جار بەشێوەی ناوچەی نزیک بەیەک و قەڵەباڵغە. گوند روویەکی تایبەتی هەیە و دەتوانێت دوای ماوەیەک بگۆڕێت بۆ شارۆچکە. لەم گوندانەدا دەتوانرێت کۆڵانی باریک و پێچاوپێچ بەوردی لەسەر نەخشە دیاری بکرێن. پێویستە

نیشتەجێ بوونی بەکۆمەڵ بەبێ لەبەرچاوگرتنی ژمارەی خانووەکان تاوتوێ بکرێت. ئەم جۆرە نیشتەجێ بوونە لە ژمارەیەکی کەمی خانووەوە دەست پێدەکات و لەوانەیە ژمارەی بگاتە سەدان خانوو. شێوەی ئەم جۆرە گوندانە زۆر هەمەچەشنە و لەوانەیە بەشێوەی کوچەیی یان قەڵایی یان ئەستێرەیی یان خاچی... بێت.

پێکهێنانی گوندە بەکۆمەڵ بووەکان هەمیشە پەیوەندیدار نەبووە بە ئەنجامی چالاکییە کشتوکاڵییە هاوبەشەکانەوە. لە پێکهاتنی ئەم جۆرە گوندانەدا کۆمەڵە فاکتەرێکی وەک جۆری موڵکداری (وردە بۆرژوا یان درشتە بۆرژوا) ئاسایش، ئاو.... رۆڵیان هەبووە. لە سیستمی گەورەی موڵکداریدا بەشێوەیەکی گشتی مەیلی بە کۆمەڵ بوون هەیە. دەزانین کە نەمانی ئاسایش و بە تایبەتی ترس لە هێرشی دزەکان و لە هەندێ حاڵەتدا چادر نشینەکان کاریگەری هەبووە لە پەیدابوونی گوندی شێوە قەڵادا (کە لە ئاسیای ناوەندیدا زۆرە).

شێوەکانی دیکەی نیشتەجێ بوون لە نێوان گوندی پەراگەندە و گوندی بەکۆمەڵ بوودا ئاستێکی مام ناوەندیش هەیە. لە هەندێ باردا خانووەکان لە ناوچەیەکی نەک زۆر فراوان، بەڵام بەشێوەیەکی نارێک بڵاوبوونەتەوە. ئەم خانووانە لەوانەیە هەر چەند دانەیەک یان هەر یەکێکیان لە شوێنێکدابێت، لەم حاڵەتەدا هەڵبەتە ناوچەی نیشتەجێ بوون فراوانتر دەبێت و لەدامێنی هەر خانوویەکدا یان لەبەردەمیدا باخچەیەک هەیە. لەم جۆرە گوندانانەدا زۆربەی خانووەکان پێکەوە نەبەستراون، بەڵام دووری نێوانیشیان هێندە زۆر نییە.

شێوەناسی ژینگە لادێییەکان

بەسەرنجدان لەو راستییەی کە لادێکان لەڕووی شێوەی دەرەکی و توخمە ناوەکییەکانەوە لەسەر ئاستی ناوچەیەک ولاتێک یاخود چەند ولاتێک لێک جیاوازن سۆسیۆلۆژیستەکان لە هەوڵی ئەوەدا بوون کە بە لەبەرچاوگرتنی چەند پرەنسیپێک لادێکان لەڕووی شێوەناسی (مۆرفۆلۆژی)یەوە پۆلێن بکەن. «هالینگزهید» (A.B. Hallingshead) کۆمەڵناسی ئەمەریکی سێ جۆر ژینگەی لادێیی دەستنیشان دەکات [١٦٢/ ٢٧٨-٢٧٩]. جۆری یەکەم بە «شارۆچکە» ناودەبرێت، کەتێیدا ناوچەکە بەشێوەیەکی گشتی حاڵەتێکی لادێییانەی هەیە و ئەرکەکانی کۆمەڵگای شارستانی بە دەگمەن تێبینی دەکرێن. کۆمەڵێک جوتیار کە

لە دەوری یەک کۆبوونەتەوە و بە ناوەندە شارییەکانەوە دەبەسترێنەوە. شارۆچکە بە شێوەیەکی گشتی ژمارەی دانیشتووانی لە نێوان ٢٥٠-١٠٠٠ کەسدایە و کۆمەڵە خزمەتگوزارییەکی وەک وەرشەکانی چاککردنەوە و کوتاڵفرۆش و وردەواڵە فرۆشی (عطار)ی تێدایە (کە ئەنجامدانیان لە کێڵگەکانی دەوروبەردا مومکین نییە)، ئەو پیشەوەرانەی سەرەوە لە شارۆچکەدا نیشتەجێن، بەڵام شوێنی نیشتەجێ بوونی جوتیارەکان ناو کێڵگەکانە.

جۆری دووەم دەتوانین بە «گوند» ناوی ببەین کە لە جۆری یەکەم بچووکترە و ژمارەی دانیشتووانی بەزۆری لە نێوان ٢٥-٢٥٠ کەسدایە و ئەم گوندە تەنها ناوەندێکی بچووکە بۆ ئەنجامدانی هەندێک خزمەتگوزاری. ئەم ناوچانە بەشێوەیەکی گشتی لە شوێنی بەیەکگەیشتنی دوو شارێگەدان یان دەکەونە دەوروبەری هێڵی شەمەندەفەرەکانەوە. فرۆشگا گەورەو گشتییەکان زێتر لەم ناوچانەدان و لەنزیکیانەوە بەنزینخانە و وەرشەی چاککاری ئوتۆمبیل هەیە.

جۆری سێهەم کێڵگە کشتوکاڵییەکانن (Farm) کە دانەوێڵەو بەرووبوومە کشتوکاڵییەکان بەرهەم دەهێنن لە تایبەتمەندییەکانی ئەم کێڵگانە فراوانی ئەوانە و جێگیربی دانیشتووانە تێیاندا. فراوانی ئەم کێڵگانە وادەکات کە دووریەکی تارادەیەک زۆر لە نێوانیاندا هەبێت.

لە «هۆڵەندا» پێوەری دەستنیشانکردنی جۆرە جیاوازەکانی کۆمەڵگای مرۆیی، سوود وەرگرتنە لە پۆلینێکی رەسمی کە چەندین جۆری شوێنی کۆبوونەوە دەگرێتەوە: لادێ، لادێی بە شار بوو، شار کە هەریەک لەم جۆرانەش خۆی دابەشبوونێکی هەیە. چوار بنەمای ئەم پۆلینە بریتین لە: پێوەری فیزیکی یان شێوەناسی (چڕی لە یەکەی رووبەردا)، کۆمەڵایەتی- ئابووری (پێکهاتەی دانیشتووانی چالاک)، ئەرک و رۆڵ (دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان)، کۆمەڵایەتی و دەروونی-کۆمەڵایەتی (شێوەی ژیان و تەرزی بیرکردنەوە).

سۆسیۆلۆژیستی فەرەنسی «هێنری ماندراس» (H. Mendras) لە هەوڵی ئەوەدایە کە ئەو دژایەتییە تەقلیدییەی کە لێکۆڵەران لەبەرچاویان گرتووە لە نێوان شارو لادێدا لە دیراسەدا لاببات و چوار جۆری ژینگە دەستنیشان دەکات:

١- ناوەندە شارییەکان کە چالاکی ئیداری و بازرگانی و پیشەسازییان تێدا ئەنجامدەدرێت.

٢- ئەو ناوچانەی کە هیچ جۆرە چالاکییەکیان نییە جگە لە کشتوکاڵ و کاروبارە

پەیوەندیدارەکان بە کشتوکاڵەوە.

٣- ناوەندە نیمچە شارییەکان کە «شارە خێوەتگاییەکان»و جەمسەرە کشتوکاڵییەکان لە خۆ دەگرێت.

٤- ئەو شارۆچکە بچووکانەی کە ئەو چالاکییە ئیداری و بازرگانییانەیان تێدا ئەنجامدەدرێت کە پەیوەندیدارن بە لادێکانی دەوروبەریانەوە.

«چیتامبار» سۆسیۆلۆژیستی هیندی دوای تاوتوێکردنی شێوە جۆراوجۆرەکانی نیشتەجێ بوونی خەڵک لە کۆمەڵگای لادێییدا ئەم پۆلینەی خوارەوە پێشنیار دەکات [١٣/ ١٣٦-١٣٨].

١- **کێڵگە فراوان و دوورەهەڵکەوتووەکان.** لەم جۆرە کێڵگانەدا، خێزانی لادێیی لە کێڵگەکەیدا (کە دەورەی خانووەکەی داوە) ژیان بەسەر دەبات. هاوسێیەکەی لەوانەیە چەندین کیلۆمەتر لێیەوە دووربێت. ئامێر پێویستییەکانی کێڵگە، چوارپێکان، بەرووبوومی کۆکراوە، عەمبار و ئاسانکارییەکانی دیکە کە پێویستی پێیان هەیە لە کێڵگەدا هەن.

٢- **گوندە شێوە راستە هێڵییەکان.** لەم جۆرەدا، خانووەکان بەدرێژایی جادە، رێڕەوی رووبارەکان یان رێڕەوی هۆکارەکانی گەیاندن ریزبوون کە دەکەونە پشتی خانووەکان و لە شوێنێکی دان کە تارادەیەک دوورە لەوانەوە. بەم جۆرە خانووەکان لەیەک نزیکن و خەڵکەکانیان زیاتر دەستیان بەیەکدەگات. ئەم جۆرە گوندانە لە ئەورووپاو ئاسیادا دەبینرێن.

٣- **گوندە شێوە بازنەییەکان.** خانووەکان بەشێوەیەکی بازنەیی لە دەوری یەکتر کۆبوونەتەوە، بەزۆری شوێنە گشتییەکانی گوند دەکەونە ناوەندی ئەم بازنانەوەو خانووەکان لێک نزیکن، بەبێ ئەوەی رێکخستنی خانووەکان پەیوەندی هەبێت بەشوێنی کێڵگەکانەوە.

٤- **گوندە چوار رێیانی و ناوەندە فرۆشیارییەکان.** پێکهاتەی ئەمانە بە هۆی هەلومەرجی ئابووری ناوچەکەوەیە وەک ئامادەکردن و دابەشکردنی کاڵاکان. جگە لەمەش لەم ناوچانەدا بەنزینخانە، وەرشەی چاککردنەوە، سەرتاشخانە و دامەزراوەی لەم جۆرە دەبینرێن. ئەم جۆرە ناوەندانە حاڵەتی بازاڕییان هەیە و لە بنەڕەتدا یان شوێنی نشتەجێ بوونی کەسانێکە کە سەرگەرمی کڕین و فرۆشتنی بەرووبوومە کشتوکاڵییەکانن یان شوێنکاری کەسانێکە کە لەم ناوەندانەدا دووکان یان کارگەی بچووکیان هەیە. جوتیاران بە گشتی لەم ناوچانەدا ژیان

بەسەر نابەن، مەگەر ئەوەی کە زەوی و زاریان لەم دەوروبەرەدا بێت. زۆرجار ئەم ناوچانە لەو کۆمەڵە دووکانانە پێکهاتوون کە لە ڕێڕەوی جادەی سەرەکیدان.

٥- گوندە بچووکەکان. ئەم گوندانە دوورییەکی زۆریان هەیە لەگەڵ گوندەکانی دیکەداو هەروەها دووریشن لە ناوەندە گرنگەکانی لادێ یان شارەوە و بە شێوەیەکی گشتی ئەم گوندانە بێبەشن لەو ئاسانکاری و خزمەتگوزارییانەی کە لە گوندە گەورەکانی دیکەدا هەن.

٦- **جۆرەکانی دیکە**: لە هەندێ باردا لادێ ڕۆڵێکی تایبەت دەگێڕێت، بۆ نموونە لە هیندستان لەو ناوچانەدا کە لەڕووی ئایینییەوە بە زیارەتگا دادەنرێن، سەرەتا مزگەوت پەرستگا یان بینای لەمجۆرە دروست دەکرێن و دواتر لە نزیکیانەوە کۆمەڵە بینایەک بۆ زیارەتکەران و گەشتیاران بنیات دەنرێن. شوێن و ناوچە مێژووییەکانیش لەوانەیە تارادەیەک بە هەمان شێوە بن (لەم جۆرە گوندانە لە ئێراندا زۆر دەبینرێن).

لە ئێراندا شێوە سەرەکییەکانی گوند بریتین لە[١٦٣/٢٣-٢٤].

١- گوندە پەراگەندەکان کە تێیاندا دووکان و خانووەکان لە گونددا و لەنێو کێڵگەکاندا بڵاوبوونەتەوە.

٢- گوندە پەستێوراو یان قەرەباڵغەکان کە تێیاندا گەڕەکەکانی گوند بەهۆی کۆڵانە باریکەکانەوە لێک جیادەبنەوە و خانووەکان کۆمەڵ و لە نزیک یەکەوەن.

٣- گوندە راستە هێڵییەکان یان شێوە کۆڵانی، کە تێیدا خانووەکان بە درێژایی ڕێگەیەک لەتەک یەکدا ریزبوون.

٤- گوندە قەڵا ئاساکان، کە شوێنی نیشتەجێ بوونی لادێییەکان لە شوێنێکی شێوە قەڵادا کۆبۆتەوە، ئەمەش زیاتر بەمەبەستی هۆکاری ئاسایش و ئارامی (هێرشی ئەوانی دیکە و تاڵان) بووە.

لادێ و لادێییەکان

لادێیی بوون لەوانەیە هۆکارو شێوەی جۆراوجۆری هەبێت. پێدەچێت کەسێک لەبەرئەوە پێی بوترێت لادێیی کە لەلادێدا نیشتەجێیە، یان لەبەرئەوەی پیشەیەکی تایبەتی هەیە، یان لەبەرئەوەی منداڵیی خۆی لەوێ بەسەر بردووە. شێوەی وابەستەیی بە کۆمەڵگای لادێییەوە جیاوازەو شێوە جیاوازەکانی وابەستەیی بەلادێوە رادەی جیاوازی پەیوەستی کۆمەڵایەتی دێنێتە ئاراوە. ئەو کەسانەی کە لە

لادێدا بەرژەوەندی جیاوازیان هەیە وابەستەییەکی تەواو یان نیمچە تەواویان هەیە بەم کۆمەڵگایەوە. وابەستەیی دەروونی بەلادێکانەوە لەوانەیە سەرچاوەو جەوهەرێکی خێزانی و هەستی هەبێت [١٥٦/٥٨-٦٤]. ئەوەی لەم باسەدا زێتر گرنگی پێدەدرێت، نیشتەجێ بوونە لە لادێ و شێوە جیاوازەکانی وابەستەییە پێوەی. پێویستە سەرنج بدەین کە وابەستەیی بە لادێوە دەکرێت لەکاتی نیشتەجێ بوون لەشاریشدا بوونی هەبێت دەتوانین نموونەی ئەمە بە شێوەی جۆراوجۆر ببینین.

گەورە موڵکدارەکانی نیشتەجێی شار (لە ئێران)و وردە موڵکدارە شارنشینەکان یان جۆرە نوێیەکانی موڵکداری زەویوزارو کێڵگەکان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەم جۆرەن. وابەستەیی بە لادێوە لە ڕێگەی پەیوەندییە مرۆییەکانەوە بە شێوە و رادەی جۆراوجۆر دەستنیشان دەکرێت: خێزانی، هاوسێتی، وابەستەیی بەکۆمەڵگای لۆکاڵی، چالاکی ئیش و کار، چالاکی تەرفیهی... هتد [١٥٦/٥٨-٦٤]. دەتوانین شێوەکانی وابەستەیی بە لادێوە لە چەند گۆشەیەکی وەک، نیشتەجێ بوون، وابەستەیی ئابووری، بەشداری کۆمەڵایەتی و پەیوەستی کولتوورییەوە، تاوتوێ بکەین.

١- نیشتەجێ بوون. نیشتەجێ بوون لە لادێدا هەلومەرجێکی تایبەت دێنێتە ئاراوە، چونکە تاک هەمیشە ئامادەیە و لەنێو ڕووداوەکاندایە. کۆمەڵێک لەو رووەوە نیشتەجێی لادێن کە شوێنی کار یان شوێنی نیشتەجێ بوونیان لە لادێدایە، ئەم جۆرە وابەستەیی تەواوە و تەنانەت کات بەسەربردن و رابواردنیشی بەشێوەیەکی گشتی وابەستەیە بە ژینگەوە. ئەم هەلومەرجە لەو گوندانەدا بەرقەرارە کە هێشتاکە بونیادی نەریتی خۆیان پاراستووە. هەندێکی دیکە لەلادێییەکان لەگەڵ ئەوەی کە ماڵیان لە لادێیە بەردەوام دەچنە شار، چونکە لە شاردا کاردەکەن. لە وڵاتە پیشەسازییەکانداو بەتایبەت ئەو ناوچانەی کە گەشەی شارنشینی تیایاندا زۆر زیادی کردووە، ژمارەیەکی بەرچاوی لادێییەکان لە کارگە و خزمەتگوزارییەکاندا کار دەکەن. هەندێک لەم کۆمەڵانە ڕۆژانە لە هاتوچۆدان لە نێوان شوێنی کار و شوێنی نیشتەجێ بوونیاندا. ئەم هاتوچۆیە هەندێ جار لە نێوان لادێی وڵاتێک و ناوەندێکی پیشەسازی وڵاتێکی دیکەدا دەبێت (بۆ نموونە لەنێوان ئەڵمان و بەلجیکادا). ئەم کۆمەڵە کەمتر لە ئیشکەرانی دیکەی لادێ ((نیشتەجێ هەمیشەییەکان)) لادێیین. دواجار پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە نیشتەجێ بوونی هەندێک خەڵک لە لادێدا کاتییە، بۆ پشووی هاوین یان پشووی کۆتایی هەفتە

و.. هتد.

٢- وابەستەیی ئابووری. بە چاوپۆشین لە جەوهەری نیشتەجێ بوون لە لادێدا پێگەی ئابووری دەتوانێت پاساودەری وابەستەیی بە لادێ و رادەی سەقامگیری ئەو بێت، ئەنجامدانی چالاکی پیشەیی و دەستخستنی دەرامەتی دەبێتە هۆی ئەوەی کە تاک کەم تا زۆر جۆرێک لە وابەستەیی بۆ دروست ببێت بەلادێوە.

جوتیار لە بنەڕەتدا پشت دەبەستێت بە سوود وەرگرتن لە خاک و نرخی زەوی لەبەر چاندن یان سوود لێوەرگرتنیەتی وەک لەوەڕگا. هەندێکی دیکە لە نیشتەجێ بووانی لادێ بە سوود وەرگرتنی راستەوخۆ لە زەوی ژیان بەسەر نابەن، بەڵکو سەرچاوەی دەرامەتیان پێشکەشکردنی هەندێک خزمەتگوزارییە بەخەڵکانی لادێ. هەڵبەت کاتێک کە کڕیارەکانی ئەوانیش تەنها جوتیاران بن ئەوا دەرامەتیشیان پشت دەبەستێت بە بارودۆخی کشتوکاڵی. لەڕووی ئابوورییەوە ئەو کۆمەڵە بەتەواوی بە لادێیی دادەنرێن. هەندێکی دیکە لە نیشتەجێ بووانی لادێ کۆمەڵێک چالاکییان هەیە، بەبێ ئەوەی وابەستەییەکی ئەوتۆیان هەبێت بەکشتوکاڵەوە لە نموونەی ئەمانەش دەکرێت ئاماژە بکەین بەکارمەندانی پۆستەو مامۆستایان و فەرمانبەران لە گواستنەوە و گەیاندن.

زۆرێک لەم گرووپە مووچەی خۆیان لە رێگەی رێکخراوە جیاوازەکان لە دانیشتووانە ناوخۆییەکان وەردەگرن. لە وڵاتانی ئەوروپای خۆرئاوادا رووبەڕووی کۆمەڵێکی دیکە لە نیشتەجێ بووانی لادێ دەبینەوە کە هیچ جۆرە چالاکییەکی پیشەییان لەلادێدا نییە. ئەم کۆمەڵانە لەبەر هۆکاری جۆراوجۆر لەم ناوچانەدا نیشتەجێن (خانەنشینی، هەڵاتن لە ژیانی شار). ئەوانە لە هاتوچۆی بەردەوامدان لە نێوان شار و لادێدا و لەڕووی پیشەییەوە بەشێوەیەکی گشتی نامۆن بە لادێ.

یەکێک لە رەهەندە گرنگەکانی وابەستەیی ئابووری شێوەی موڵکداری زەوییە یان بەدەستەواژەیەکی وردتر جۆری سیستمی بەرهەمهێنانە، کە هەڵبەت شێوەی زۆرە. کاتێک کە نموونە گشتییەکانی موڵکداری تاوتوێ بکەین، دەبینین کە دەرەنجامە کۆمەڵایەتی- ئابوورییەکانی لەسەر ئاستی لادێ زۆر سەرنج راکێش [٢١٥/ ١٦٠-١٦١].

٣- بەشداری کۆمەڵایەتی. هەبوونی پەیوەندیگەلێک لە جۆری هاوسێیەتی و بەشداری رێکخراو لە ژیانی کۆمەڵگای خۆجێیدا، بە شێوەیەکی گشتی ئاتاجی نیشتەجێ بوونە لە لادێدا. تێبینی ئەوە دەکرێت کە لە هەندێ حاڵەتدا نیشتەجێ

هەمیشەییەکان و تەنانەت کەسانێک کە بنەچەیەکی لادێییان هەیە، رێژەی بەشداریکردنیان لە ژیانی خۆجێیدا کەمە. ئەگەر سەرچاوەی ئاگایی و هۆشیاری کۆمەڵایەتی تاکەکان لە دەرەوەی لادێ بێت و ژیانیان لە رێگەی دەرەوەی کایەی لادێوە دابین بکرێت، پەیوەندییان بەکۆمەڵگای لۆکاڵی و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم گرووپەوە تاکو دوا رادە کەمدەبێتەوە، زۆرێک لە خەڵکە شارییە نیشتەجێکان لە لادێدا، کە لادێ بۆ ئەوان تەنها شوێنی نیشتەجێ بوونە ئەم رەوشەیان هەیە. ئەم کۆمەڵە لەلادێدا نیشتەجێن، بەبێ ئەوەی نیشتەجێ بوونیان لایەنێکی کۆمەڵایەتی هەبێت. بەپێچەوانەوە لە هەندێ حاڵەتدا نیشتەجێ کاتییەکانی لادێ بە تایبەت ئەو کەسانەی کە چالاکی ئابوورییان هەیە تێیدا، بەشدارییەکی کۆمەڵایەتی بەرچاویان هەیە.

بەراوردی هەلومەرجی زەوی وەک بەهایەک

لە سیستمە جیاوازەکانی موڵکداریدا [٢١/١٥٩]

جۆری موڵکداری	نرخدان بەزەوی	دەرەنجام
١- موڵکداری خێڵەکی	سوود لێوەرگرتن بەبێ خاوەندارێتی	فرۆشتنی زیادەی بەرهەم
٢- موڵکداری خێزانی (نەریتی)	سود لێوەرگرتن و گوێزرانەوە بۆ نەوەی داهاتوو	پارەی زیادە لە باشکردنی زەویدا خەرج دەکرێت
٣- موڵکداری خێزانیی (میکانیکی)	شیاوی کڕین و فرۆشتن وەک هۆیەکی بەرهەمهێنان	پەیوەندی زۆری نێوان کێڵگەو تۆڕی ئابووری.
٤- کێڵگەی گەورە (کۆمپانیاکان)	شیاوی کڕین و فرۆشتن وەک یەکەیەکی بەرهەمهێنان	گرنگی بەڕێوەبەران
٥- موڵکداری سۆشیالیستی	لە دەستدانی خاوەندارێتی تایبەت	گرفتی بەڕێوەبەرێتی و وەدیهاتنی هۆکارو پاڵنەر.

٤- پەیوەستەیی کولتووریی. وابەستەیی کولتووریش بە ژینگەی لادێوە

مەسەلەیەکی سەرەکییە، واتە رادەی بەکۆمەڵایەتی بوون و کولتوور پەسەندی تاک لە پەیوەندی لەگەڵ لادێدا، بەبێ ئەوەی سەرنجمان دابێتە شوێنی نیشتەجێ بوونی ئێستای. دەتوانین تاکەکان لەو رووەوە لێک جودا بکەینەوە کە قۆناغە سەرەتاییەکانی چوونە نێو ژیانی کۆمەڵایەتییان لەلادێدا بوو (بەکۆمەڵایەتی بوونی سەرەتا) یان ئەوەی دواتر بەسترابنەوە بە لادێوە (بەکۆمەڵایەتی بوونی دواتر). دەستەی یەکەم دەزانن بەزمانی ناوچەیی بدوێن، تەنانەت ئەگەر دواتریش زمانێکی دیکە بووبێتە زمانی قسەکردن و نووسینیان. شێوەی سەرەتایی زەینیان لەلادێدا شکڵی گرتووە و لە قۆناغی منداڵیدا لەگەڵ ئاژەڵ و رووەکدا خوویان گرتووە، بەکورتی لە دنیای سروشتدا گەشەیان کردووە. هەڵبەت رادەی کولتوور پەسەندیی سەرەتا وابەستەیە بە رادەی نیشتەجێ بوونی لە لادێدا و بارودۆخی ئەوانەوە. منداڵێک کە لە لادێدا دەچێتە قوتابخانە لەڕووی فیکرییەوە جیاوازە لە منداڵێک کە لە شاردا ئەم قۆناغە دەگوزەرێنێ.

کۆمەڵەی دووەم ئەو کەسانەن کە لە لادێدا پەروەردە نەبوونە و کاتێک هاتوونەتە لادێ کە قۆناغی سەرەتایی دروستبوونی کەسایەتیان لە شوێنێکی دیکەدا گوزەراوە. کولتوور پەسەندیی لادێیی ئەوان بابەتێکی لاوەکییە. لەڕووی کولتوورییەوە ئەم گرووپە لەبەر خووگرتنی دوایی بە لادێیی دادەنرێن. ئەم کولتوور پەسەندییە بەزۆری لە تەمەنێکەوە دەست پێدەکات کە تێیدا پەرچەکردارەکان کەسیی و ئارەزوومەندانەن و بەم پێیە زێتر لە کولتوور پەسەندیی یەکەم چالاکە (کولتوور پەسەندی یەکەم لە بنچینەدا لە قۆناغەکانی منداڵیدا شێوە وەردەگرێت و لە کردەوەدا بێبەرو ناچالاکە). ئەم کۆمەڵە بە گشتی کۆچەرن هەندێک کاری وەک مامۆستایەتی، کارمەندی، مەلایی و... دەکەن.

کاریگەری کولتوور پەسەندی سەرەتا دەتوانێت بە درێژایی تەمەن لەسەر کەسێتی تاک بمێنێتەوە، تەنانەت کاتێکیش کە ماوەیەک بەسەر بەجێهێشتنی ژینگەی لادێدا تێپەڕیبێت (کاریگەری لەسەر شێوەی وەڵامدانەوە، پلاندانان، شێوازی قسەکردن و.. هتد). بەپێی ئەوەی ژینگەی لادێ سەبارەت بەدنیای دەرەوە کراوە یان داخراوبێت، دەتوانرێت رووبەڕووی شێوەی جیاوازی کولتوور پەسەندی ببینەوە، تەنانەت لەنێو نیشتەجێیانی هەمیشەیی لادێییشدا. زەینی ئەو کەسە لادێییەی کە لە وڵاتێکی پێشکەوتوودا بەردەوام رۆژنامە دەخوێنێتەوە و گوێ لە رادیۆ دەگرێت، و تەماشای تەلەفزیۆن دەکات، لە کۆمەڵە چەمک و ئەزموون و

بابەتێکەوە خۆراک وەردەگرێت کە لە ژینگەی لادێوە سەرچاوە ناگرێت. کاتێک ئەم کەسە بۆ چوونە قوتابخانەی ئامادەیی یان پیشەییەکان یان بۆ شوێنی کار یاخود بۆ رابواردن (تفریح) (سینەما، سەیرکردنی پێشبڕکێ وەرزشییەکان) دەچێتە شار سەروکار لەگەڵ کۆمەڵێک هۆشیاری و شێوازی دیدەنی و بیرکردنەوە و قسەکردنی جیاواز کە لەلادێوە سەرچاوە ناگرن، پەیدا دەکات. کەواتە تەنانەت لە نێو کەسانێکدا کە کولتوور پەسەندی سەرەتایان لە ژینگەی لادێدا شێوەی وەرگرتووە، وەرگرتن (احتکاک)ی کولتووریی دەکرێت زۆر جۆراوجۆر بێت.

هەر لەم بوارەدا دەبێت ئەوەش زیاد بکەین کە ژینگەی لادێیی بەشێوەیەکی گشتی تاک کولتوورییە نەک فرە کولتووری، بەرەنگاریش لە رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ کولتوورەکانی دیکەدا بوونی هەیە. کەسێکی لادێیی کە ماوەیەکی کەمە لە لادێدا دەژیت چالاکییەکانی خۆی بەپێی دوو کولتوور رێکدەخات و ئەمە رووبەڕووبووی جۆرە دوالیزمەیەک (ازدواجیە) دەبێتەوە. یەکێک لەم دوو کولتوورە کاتێک بوونی خۆی پیشان دەدات کە لادێیی لە لادێوە دێت بۆ شار (بەهۆی کۆچکردن، ئەنجامدانی کاروباری ئیداری، فرۆشتنی بەروبووم)، هەروەها ئەوی دیکەیان کاتێک کە لادێیی لە شارەوە دەچێت بۆ لادێ (وەرگرتنی بەروبووم، سەردانی خزم و خێزان، فرۆشتنی کێڵگە).

دژایەتی و جیاوازییەکانی لادێ - شار

جیاوازیگەلێکی زۆر لە نێوان شارو لادێدا هەیە، یەکەمین و ئاشکراترین جیاوازی پەیوەندیدارە بە لایەنی جوگرافی لادێوە. شار فەزایەکی قەرەباڵغە کە رێژەی چڕی دانیشتووان لە چاو ئەو فەزایەی دەورەی داوە تارادەیەک زۆرە. کۆمەڵگای شاری چالاکی کشتوکاڵی تێدا نییە، باخچە و پارکەکان بە فەزای تەواوکەری ژیانی شار دەژمێردرێن و لە بنەڕەتدا بە لاوەکی دادەنرێن. جیاوازییەکی سەرەکی دیکەی شارو لادێ وابەستەیە بە بونیادی کاری دانیشتووانەوە. هەمەچەشنی کار لە کۆمەڵگای شاریدا دژایەتییەکی ئاشکرای هەیە لەگەڵ سادەیی کار لە لادێدا، بەتایبەت لە قۆناغی رابردوودا بە هۆی زاڵی کشتوکاڵ و دەسەڵاتی ئابووریی خۆ ژینەر (اکتفاء زاتی) کۆمەڵگای لادێیی نەیدەتوانی هەمەچەشنییەکی ئابووری ئەوتۆی هەبێت [١٦٤/ ١٧-١٩].

دابەشکردنی کار دەبێتە هۆی ئەوەی کۆمەڵە چالاکییەک لەتەک یەکدا کۆببنەوە و

کاره جۆراوجۆرەکان وابەستەییەکی بەرامبەرییان هەبێت پێکەوە. گەشەو بەردەوامی چالاکییە پسپۆڕییەکان وابەستەیە بە بوونی ژمارەیەکی دیاریکراو لە داواکار یان کڕیار. تەنها بەفراوانبوونی دابەشکردنی کارو پەیدابوونی پسپۆڕی جۆراوجۆر بواری چڕی زێتری دانیشتووان دێتە ئاراوە، هەر جۆرە بەپسپۆڕی بوونێکیش نابێتە هۆی هاتنە ئارای کۆمەڵگایەکی ئاڵۆز یان شارێک. زۆری و هەمەچەشنی پسپۆڕییەکان لەم بوارەدا بابەتێکی سەرەکییە. بۆ نموونە لەم ساڵانەی دواییدا لە هەندێک لە وڵاتاندا سیاسەتی کۆنەبوونەوەی پیشەسازی لە جێیەکدا بووەتە هۆی دەرکەوتنی ناوەندی پیشەسازی لە دەرەوەی کۆمەڵگا شارییەکان، بەبێ ئەوەی دروستبوونی کۆمەڵگایەکی تایبەت لە شێوەی شار یان لادێ لە ئارادا بێت.

لەڕووی جوگرافییەوە لەوانەیە لەنێوان شارو لادێدا وابەستەیی بوونی نەبێت، دیاردە سروشتییەکانی وەک جەنگەڵ، بیابان، دەریا، دەریاچە، شاخ و سروشتی دەست لێنەدراو دەکرێت ببنە جیاکەرەوەی لادێ و شار، ئەو ناوچانەی کە بە لادێ دانانرێن.

لادێیی لە پەیوەندییەکی راستەوخۆدایە لەگەڵ سروشتداو سوود لە زەوی و جەنگەڵ وەردەگرێت و کەمتر لە شارییەک بەکاربەر (مستهلک) یان کڕیارە. لادێیی شارەزایی لە هونەرێکدا هەیە کە کەم و زۆر هاوسێکەشی ئاگاداریانە. شارنشینەکان ئەو پەیوەندییە راستەوخۆیەیان لەگەڵ سروشتدا لە دەستداوە و زۆربەیان پێیان وایە کە شار کولتوورێکی باڵاتری هەیە لە کولتووری لادێ.

لە وڵاتانی ئەورووپای خۆرئاوا کە شارە گەورەکان لە ئەنجامی بازرگانی و دواتریش پیشەسازییەوە روویان لە گەشەسەندن کردووە یان هەندێ جار وەدیهاتوون، شارەکان گۆڕاون بۆ ژینگەیەکی هونەری و زانستی، و ریتمی ژیانی کۆمەڵگای پیشەسازی بەسەرجەم خەسڵەتەکانیەوە زاڵ بووە بەسەریاندا.

جوتیارێک تەنانەت ئەوکاتەی کە جۆرەها ئامێری نوێی کشتوکاڵیشی هەبێت هێشتا هەر پێڕەوی لە سیستمی ژیانی لادێیی کە شوێنکەوتەی (تابع) هۆکارە ناوچەییەکانە دەکات. گرنگترین لایەن کە لەم بوارەدا دەکرێت بهێنرێتە پێش چاو دابەشکردنی کاتەکانی کارە بەپێی رۆژو مانگ و ساڵ. کەسێکی شارنشین تاکو رادەیەک رزگاری دەبێت لەم کۆت و بەندانە. لە کۆمەڵگای لادێییدا دیاردەگەلێکی وەک وەرزی چالاک، زستان، وشکەساڵی، کاری زۆرو چڕ لە چەند رۆژێکی دیاریکراوی ساڵداو بێ نەزمی ئاووهەوای ساڵانە زۆر دەبینرێن کە بێگومان

کاریگەرییان دەبێت لەسەر پێکهاتەی فیکری و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا. لە بەرامبەریشدا کار لە شاردا، چ لەکارگەدا بێت یان لە بەڕێوەبەرایەتی یان لە دووکان جۆرێک لە نەزمی میکانیکی هەیە [١٦٤/ ١٧-١٩].

لە ئەورووپای خۆرئاوادا تاکو پێش شۆڕشی پیشەسازی؛ شار ژینگەیەکی پیشەسازی نەبوو بەو مانایەی ئەمڕۆ و شێوەی ژیان زۆر نزیک بوو لە سروشتەوە. ئەمڕۆکە لە وڵاتە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا، لادێکان هەمیشە پێشوازیکەری مەدەنیەتی شارەکانن، بەڵام بە کەمێک دواکەوتنەوە (تأخیر) کە ئەم جۆرە دواکەوتنە بەتێپەڕبوونی کات رووی لە کەمبوونە، لەم رووەوە باسی بەشار بوونی لادێکان دێتە ئاراوە. لە ئەورووپای ناوەڕاست خۆرئاوادا لەگەڵ ئەوەی هێشتاکە هەندێ ناوچەی لادێیی لە حاڵەتی دوورەپەرێزی (عزلة)دان، بەڵام دەتوانین بانگەشەی ئەوەش بکەین کە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان شارو لادێکانی ناوچەیەکدا نییە، چونکە بەردەوام سەرگەرمی ئاڵوگۆڕی کاڵاو خزمەتگوزاری و تیۆرو بیرو بۆچوونن. ئێستاکەش لە وڵاتانی ئەندامی کۆمەڵەی ئابووری ئەورووپادا ئەو بابەتە سەرەکییانەی کە لەسەر ئاستی لادێ باسیان لێدەکرێت بریتین لە: زیادکردنی بەرهەم، بەدواداچوونی بەردەوامی میتۆدەکانی بەرزکردنەوەی ئاستی سوود لێوەرگرتن، گرێبەندییەکانی کۆمەڵەی ئابووری و پرەنسیپەکان رکابەری کردن، قەیرانی ناسنامەی لادێیی لە ئەنجامی گۆڕانکارییە کولتوورییەکان، زاڵبوونی رەفتارە شارییەکان لە لادێدا، یەکسانی دانیشتووان (کەمبوونەوەی منداڵبوون، بەساڵاچوون... هتد) دانیشتووانی لادێیی نەگونجاو، زیادبوونی رێژەی مووچەخۆرو کەمبوونەوەی رێژەی جوتیارانی خاوەن زەوی و زار و.. هتد [٢١٤/ ٣-٤]

لە وڵاتانی پیشەسازی پێشکەوتوودا شێوەی ژیانی جوتیارێک زۆر لە شارییەک دەچێت. بۆ نموونە لە زۆربەی ناوچەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئوسترالیادا، ئامێری پیشەسازی لە کێڵگەدا بەکاردەبرێت و جووتیار سوود لەو ئامێرو هۆکارانەی ناو ماڵ وەردەگرێت کە لە ماڵە شارییەکاندا هەن، لەم رووەوە دەتوانین بەراوردی بکەین لەگەڵ شارنشینێکدا، بەڵام هەر لەگەڵ ئەوەی لە پانتایی چێنراو دەربچین، سروشت حاڵەتی سەرەتایی و دەست لێنەدراوی خۆی دەپارێزێت و شارەکان تارادەیەک لێک دوورن.

شارستانییەتی پیشەسازی، «شاری»یەو تەنها زێدبوونی ژمارەی دانیشتووانی شوێنێک ناتوانێت پێوەری سەرەکی بێت، «شارەکان» بارودۆخێکیان هەیە کە

رووني سۆسيۆلۆژييەوە جياوازە. لە ژينگەی شاردا داهێنانی فيكری لە هۆكارە سەرەكييەكانە، لە شاردا هێزی مرۆيی رووبەڕوون بزاوت و گۆڕانكاريی دەبێتەوە، هۆكارەكانی پەيوەندی كردن رێكدەخرێن، زەمينەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و كولتووری دروست دەبێت، كارو پيشەی جۆراوجۆر گەشە دەسەنن و دواجار شار دەبێتە هۆی زيادبوونی بەروبوومە لادێييەكان. سوود وەرگرتن لە ديكۆمێنت و زانياری نێو كتێبەكان، كتێبخانەو ئەرشيفەكان لە دوای دروستبوونی يەكەمين شارەكانەوە لە سۆمەرو ميسرو چين دەست پێدەكات، بە درێژايی مێژوو هەميشە شار وەك شوێنێك بووە بۆ ئاڵوگۆڕی فيكری و ماددی، هەروەها شار ناوەندی سەرەكی گەشەسەندنی داهێنان و نڤارە هونەرييەكان و ئايديۆلۆژی و كولتوورە. لە شاردايە كە هێزە سياسييەكان دروست دەبن، رای باو ئەوەيە كە لادێ بەردەوام گرفتاری جۆرێك لە دواكەوتنی كولتوورييە، ناوەندی پاراستنی نەريت و بيروباوەڕە كۆنەكانەو لادێيی زياتر لە شاری پارێزگار.

رێكخراوە كۆمەڵايەتييە جێگيرەكان لە لادێدا كۆمەڵێك تايبەتمەندييان هەيە كە ئەو لەشار جيادەكاتەوە، بۆ نموونە قوتابخانەی لادێ بەزۆری ئەم تايبەتمەندييانەی هەيە:

١- لەڕووی بينا و كەلوپەلەوە لە قوتابخانەی شار ناچێت.

٢- بەزۆری مامۆستاكان خەڵكی لادێ نين و لەوانەيە رەفتاری جياوازيشيان هەبێت (جلوبەرگ پۆشين، قسەكردن، خۆراك، تەندروستی، رابواردن..هتد).

٣- لە بابەتی وانەكاندا مامۆستايان زۆر جەخت دەكەنە سەر بەها و رێكخراو و كەلوپەل و دروستكراوە پەيوەنديدارەكان بەدنيای دەرەوەی لادێ، هەرچەند كە لەوانەيە لە كتێبەكانياندا جەختی زێتر كرابێتە سەر مەسەلە پەيوەنديدارەكان بە لادێوە.

٤- لەوانەيە قوتابخانە كۆمەڵە نۆرمێكی جياواز لە نۆرمە لۆكاڵييەكان بەديبهێنێت (ئاگاداركردنەوە لە هەندێ رەفتار، گۆڕينی بيركردنەوە دەربارەی راست و هەڵە، بەجێ و نابەجێ، رێپێدراو و رێ پێنەدراو).

٥- لەوانەيە قوتابخانە تايبەت نەبێت بە خەڵكی لادێيەكی تايبەت و پێشوازی لە منداڵانی لادێكانی ديكەش بكات.

جياوازی ئاستی بژێويش لە لادێ و شاردا بابەتێكی ديكەيە كە شياوی گرنگی پێدانە. ئەم دژايەتييە لە رێژەی داهاتدا بە باشی ديارە. لە زۆربەی وڵاتانی دنيادا

داهاتی جوتيارێك بەشێوەيەكی مام ناوەندی كەمترە لە زۆربەی ئەوانی ديكە. هەندێ حاڵەت، كە لەم رێسايە بەدەرن تايبەتن بە دانيمارك و هەندێك لە وڵاتانی ئەورووپای باكوور، كە لەم ناوچانەدا جوتياران داهاتێكی هاوشێوەی داهاتی پيشەوەرانی ديكەيان هەيە، بەڵام پێويستە سەرەنج بدەين كە ئەم گرووپە ساڵانە كۆمەكێكی بەرچاوی بێ بەرامبەر لە دەوڵەت وەردەگرن.

مێژوو ئەوە پيشاندەدات كە شارەكان هەميشە ويستوويانە لادێكان وەك جۆرێك لە موستەعمەرەی نێوخۆيی دابنێن و لادێييەكانيش بەخەڵكانێكی بێبەش لە لێهاتوويی فيكری و وردبينی و تاڕادەيەك شياوی بەزەيی بزانن. لە زۆربەی زمانەكاندا وشە گەلێكی وەك «لادێيی» «دێهاتی» ناوەڕۆكێكی خۆشيان نييە لە زەينی خەڵكی شاردا.

حكوومەتی وڵاتەكان كە بەزۆری ژێدەرێكی شارييان هەيە، گرنگييەكی زياتريان داوەو دەدەن بەمەسەلەی شارەكان و لادێييەكان تا ڕادەيەك خەڵكانێكی فەرامۆشكراون. لە كۆمەڵگای لادێييدا كە لە رابردوويەكی زووەوە لە وڵاتی ئێمەدا بوونی هەبووە لەڕووی بونيادی پەيوەندی كۆمەڵايەتييەوە سێ كەلێن (فجوة)ی سەرەكی تێبينی دەكرێن:

١- لەنێوان چينی دەسەڵاتدارانی كۆمەڵگا كە ژمارەيان زۆر كەم بوو و خەڵكی لادێييەكان كە زۆرينەی ئەندامانی كۆمەڵگايان پێكدەهێنا بەزۆری پەيوەندييەكی كۆمەڵايەتی بەرامبەر بوونی نەبوو. لادێييەكان هيچ رۆڵێكيان نەبوو لە بڕيارە سياسييەكانداو زيادەی بەروبوومەكانيشيان راستەوخۆ دەخستە بەردەست موڵكدار يان دەستەی دەسەڵاتدارەوە.

٢- جياوازييەكی تەواو لە نێوان دوو بەشی كۆمەڵگا واتە كەمينەی نيشتەجێ لە شارەكاندا و زۆرينەی نيشتەجێ لەلادێكاندا هەبوو.

٣- كەلێنێك هەبوو لە نێوان كەمينەی خوێندەوارو زۆرينەی نەخوێندەواری كۆمەڵگا.

پەيوەندييە بەرامبەرەكانی لادێ - شار

لە لێكۆڵينەوە نوێيەكاندا گرنگی دەدرێت بە پەيوەندييە بەرامبەرەكانی لادێ و شارو لێكۆڵەرانی لادێ پێيان وايە كە لادێ لە شار جيا نييە و نابێت هيچ كام لەم دووانە ديراسە بكرێت بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەو پەيوەندييانەی دەيانبەستێت

پێکەوە، بەڵکو پێویستە ئەم دووانە پێکەوە تاوتوێ بکرێن [١٦٥/ ٩١-١١٠].

لە تۆژینەوە سۆسیۆلۆژییە پراکتیکییەکاندا وا دەردەکەوێت کە رادەی جیاوازی کۆمەڵایەتی و ئابووری لادێ و شار پەیوەندیدارە بە ئاستی گەشەی کۆمەڵایەتی وڵات یان ناوچەی تاوتوێ کراوە. ئەمڕۆکە سۆسیۆلۆگەکانی کۆمەڵگای ئەوروپای خۆرئاوا، کۆمەڵگای لادێیی وەک یەکەیەکی کۆمەڵایەتی تازە بەپیشەسازی بوو کە پێشتر لە قۆناغی تەقلیدی و ناپیشەسازیدا بوو لەبەرچاو دەگرن. لەگەڵ هەموو ئەمەشدا لەنێوان شارو لادێدا، هەرچەندە کە هەمیشە سنوور و مەرزی وردو دیار ئەو دووانە لێک جودا ناکاتەوە، جیاوازی و دژایەتی زێتر دەردەکەوێت لە لێک چوون [١٦٤/ ١٧-١٩].

لەسەر ئاستی وڵاتێک، ئابووری یاخود شارستانییەتە شاری و لادێییەکان پێش ئەوەی دوو جەمسەری دژیەک پێک بهێنن پێویستە بەتەواوکەری یەکتر لە قەڵەم بدرێن. لە زۆربەی مەسەلەکاندا شارەکان بە هاوکاری لادێکان دادەنرێن چونکە دەتوانن فاکتەرێک بن بۆ بێدارکردنەوەی لادێکان و چاوگەی هەندێک گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی بن لە لادێکاندا. هەروەها ناتوانین شارەکان بەجۆرە مشەخۆرێک لە پاڵ لادێکاندا لەقەڵەم بدەین. شارەکان هۆکار و ئامێری زۆر بە شێوەی جۆراوجۆر دەنێرنە لادێکانەوە، و ناوەندی کۆبوونەوەی کۆمەڵە خزمەتگوزارییەکن کە پێویستی بە سیستمێکی ئابوورییە بەشێوەیەکی گشتی. لەکاتێکدا کە لادێیی دابڕا و بە شێوەیەک کە لە وڵاتانی تازە پێگەیشتوودا دەبینرێن گرفتاری جۆرێک لە دووبارە بوونەوە یان نەگۆڕی (ثبوت) دەبن و ئەوەی کە کۆمەڵناسەکان بە «کولتووری نەگۆڕ یان دووبارە بوو» ناوی دەبەن پایەی ژیانی لادێیی پێک دەهێنێت. ئەو لادێیانەی کە دراوسێی شارەکانن بە بەراورد لەگەڵ لادێکانی دیکەدا دەوڵەمەندترن. پێش ئەوەی بتوانین لە بارەی باڵادەستی شارەکانەوە بەسەر لادێکاندا بدوێین پێویستە پەیوەندی بەرامبەری ئەم دووانە پێکەوە تاوتوێ بکەین، چونکە هەردووکیان لە رووبەرێکی دیکەدا کە هەرێمە، چالاکی دەنوێنن. لە وڵاتە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا کۆچە رۆژانەییەکان لە دیاردە باوەکانی کۆمەڵگای لادێییەو ئەم جۆرە کۆچە هەمیشە حاڵەتی یەک ئاڕاستەیان نییە، واتە لەلادێوە بۆ شار. لەگەڵ ئەوەشدا، شار زۆرجار وەک ناوەندێکی سەرەکی دابەشکردنی کارو پیشە ناسراوە. هەر لەم جۆرە وڵاتانەدا دیاردەیەکی دیکەی جێگەی سەرەنج دوورکەوتنەوەی شوێنی نیشتەجێ بوونی زۆرێک لە شارییەکانە لە ناوەندی شاری و نیشتەجێ بوونیانە لە

ناوچەی نیمچە لادێییدا، لە هەندێ حاڵەتدا لەم رێگەیەوە شارۆچکەو لادێکان دروست دەبن [١٦٦/٥١-٥٧]. لە وڵاتانی تازە پێگەیشتوودا زێدەبوونی کۆچی لادێییەکان بۆ شار دەبێتە هۆی پەیدابوونی گەڕەکە کرێکارییەکان و.... و شار گەشەیەکی ناهاوسەنگی دەبێت کە بەڵگەی کاریگەری لادێییە.

لە زۆربەی ناوچەکانی جیهاندا بەها کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگای لادێیی بەهۆی پەیوەندیی بە شارەوە دەکەونە ژێر کاریگەری گۆڕانکارییە زۆر خێراکانەوە، و لەم رووەوە لە هەندێ حاڵەتدا دژایەتی بەهاکان لەم کۆمەڵگانەدا گرفتی دروست کردووە.

بەراوردی هەندێ لە بەها نەریتییەکانی کۆمەڵگای لادێیی و بەها نوێ و دژەکانی

بەها نەریتییەکان	بەها نوێیەکان
١- وەفاداری و پشت بەستن بە خێزان	١- مافەکانی تاکەکەس
٢- موڵکداری زەویوزار وەک بابەتێکی جێگەی رێزگرتن	٢- زەوی وەک هۆکارێکی بەرهەمهێنان
٣- پارێزگاری	٣- پێشکەوتن
٤- تەسلیم بوون بەسروشت	٤- زاڵبوون بەسەر سروشتدا
٥- کات کوشتن	٥- سوود وەرگرتنی کاریگەر لە کات
٦- جەبرییەت	٦- پەسەندکردنی ئەگەری گۆڕان و بەرپرسیارێتی کۆمەڵایەتی

کورتەی بەش

١- کشتوکاڵ نزیکەی دە هەزار ساڵ لەمەوپێش لە ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەستی پێکرد.

٢- دامەزرێنەرانی کشتوکاڵ کەسانێک بوون کە خۆراکی خۆیان لە رێگەی راووشکار و کۆکردنەوەی خواردەمەنییەوە ئامادە دەکرد.

٣- بە بڕوای مارکس گەشەی بۆرژوازی هۆکارێکی گرنگ بووە لە گۆڕینی لادێکان

بۆ ناوەندی شاری.

٤- پەیوەندی لادێییەکان و حکومەت لە ئێراندا بە درێژایی دوو سەدە لەسەر دوو تەوەری سەربازی و باج وەرگرتن بووە.

٥- لەگەڵ ئەوەی لە ئێراندا سیستەمی (سەرانە) نەبووە، بەڵام بە درێژایی چەندین سەدە لادێییەکان وابەستەبوون بە لادێوە.

٦- بۆ جیاکردنەوەی شار لەلادێ لە لێکۆڵینەوەکاندا گرنگی دراوە بەسێ هۆکاری دانیشتووان، جۆری چالاکی، بونیاد و پێکهاتەی کۆمەڵگا.

٧- چالاکییە سەرەکییەکانی جووتیارێک بریتین لە: پەیوەندی لەگەڵ زەویدا، بەڕێوەبردنی کێڵگە، دۆزینەوەی بازاڕ، بەکارهێنانی سوودمەندانەی سەرمایە و، چالاکییە لاوەکییەکان.

٨- «لمتون» بۆ ناسینی لادێ گرنگی دەدات بەدوو هۆکاری بونیاد و پێکهاتەی لادێ.

٩- سەرەکیترین تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگای لادێیی بریتین لە: سنوورداری ڕەهەندە جوگرافییەکان، کەمی چڕی دانیشتووان، گونجانی لادێییەکان (بەتایبەت لەڕووی کارو ڕۆڵە کۆمەڵایەتییەکانەوە)، جێگیری و بەرەنگاربوونەوە لە بەرامبەر گۆڕانەکاندا، گۆشەگیری ڕێژەیی کۆمەڵایەتی و جوگرافی و دواجار پشت بەستنی زێتر بە پێکهاتەی خێزانی و خزمایەتی.

١٠- لادێیی لە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ دایە لەگەڵ سروشت، و سیستەمی ژیانی کاریگەرە بە هۆکارە هەرێمیەکان.

١١- ژیانی لادێیی لە فەزایەکی زۆر بەربڵاودایە و لەبەر ئەم هۆیە مەیلی گشتی بەرەو پەراگەندەییە.

١٢- سروشتی لادێ سروشتێکە دروستکراو، کە لە ئەنجامی کاری مرۆییەوە گۆڕانی بەسەر داهاتووە.

١٣- لادێیی، سەبارەت بە دیاردە سروشتییەکان زۆر هەستۆک(حساس)ە.

١٤- لادێیی سەروکاری هەیە لەگەڵ بەخێوکردنی ئاژەڵ و پەلەوەردا، بۆیە کاری ئەو وابەستەی ڕووەک و گژوگیاکانە، بەرهەمهێنانی بەروبوومی زیندوو پڕ مەترسییە و دواجار کاردانەوەی بەروبوومی زیندوو لە پەیوەندی لەگەڵ ژینگەدا بە تەواوی نە پێشبینی و نە کۆنترۆڵ دەکرێت.

١٥- گرنگترین هۆکارە کاریگەرەکان لە جێگیربوونی یەکە لادێییەکاندا بریتین

لە:ئاو، زەوی، سەرچاوە سروشتییەکان، شوێنگەی سروشتی، سیستەمی کشتوکاڵی، هۆکاری دیموگرافی، گەشەی تەکنەلۆژی، ڕێگاوبان، ئاسانکاری گشتی و دواجار پێشکەوتنی ناوچەیی و نەتەوەیی.

١٦- «چیتا مبار» کۆمەڵگا لادێییەکان دابەش دەکات بۆ: کێڵگە فراوان و دوورکەوتووەکان، لادێ شێوە ڕاستەهێڵییەکان، لادێ شێوە بازنەییەکان، لادێی چوارڕییان و ناوەندی فرۆشتن و گوندی بچووک.

١٧- لادێکان بەزۆری لە دوو حاڵەتی پەراگەندە یان بەکۆمەڵبوو دان.

١٨- شێوە سەرەکییەکانی لادێ لە ئێراندا بریتین لە: پەراگەندە، بەکۆمەڵ بوو، ڕاستەهێڵی و شێوە قەڵایی.

١٩- دەتوانین وابەستەیی تاکەکان بە کۆمەڵگای لادێییەوە لە چەند دیدگایەکی جیاوازی وەک:«نیشتەجێبوون، وابەستەیی ئابووری، بەشداری کۆمەڵایەتی و وابەستەیی کولتوورییەوە تاوتوێ بکەین.

٢٠- لە جۆرە جیاوازەکانی سوود لێوەرگرتندا چەند حاڵەتێکی تایبەت لە نرخدان بە زەوی و دەرەنجامی ئابووری و کۆمەڵایەتی تێبینی دەکرێن.

٢١- پەیوەستی کولتووری بە کۆمەڵگای لادێوە دەشێ حاڵەتی سەرەکی یان لاوەکی هەبێت.

٢٢- گرنگترین حاڵەتەکانی جیاوازی کۆمەڵگای لادێیی لەگەڵ کۆمەڵگای شاردا بریتین لە: جۆری کار، ڕەهەندەکانی کۆمەڵگا، چڕی دانیشتووان، هەلومەرجی ژینگەیی، جیاوازییە کۆمەڵایەتییەکان، چینایەتی کۆمەڵایەتی، بزاوتی کۆمەڵایەتی و دواجار گونجانی (تکیف) کۆمەڵایەتی.

٢٣- لە کۆمەڵگای لادێیی ئێراندا کەلێنێکی قووڵ هەبوو لە نێوان چینی فەرمانڕەوا و لادێییەکان شاری و لادێیی خوێندەوار و نەخوێندەواراندا.

٢٤- بەتەریبی لەگەڵ گەشەی کۆمەڵایەتی-ئابووری، پەیوەندی نێوان کۆمەڵگا لادێیی و شارییەکان زیاد دەبێت و جیاوازییەکانیان کەمدەبنەوە.

٢٥- بەها نەریتییەکانی کۆمەڵگای لادێیی لەدژایەتی دان لەگەڵ بەها نوێیەکاندا.

بەشی یازدەم

شارنشینی و کۆمەڵگای پیشەسازی

جەوهەری شارنشینی

لەنێو بیرمەندان و نووسەرانی ئێرانیدا گرنگیدان بە شارو خەسڵەتەکانی پێشینەیەکی دوور و درێژی هەیە. «حەکیم ناسر خەسرۆ» لە ساڵی ٤٤٤ی کۆچیدا، بەم شێوەیە وەسفی شاری ئەسفەهان دەکات: «شارێکە لە دەشتاییدا دامەزراوە. ئاووهەوایەکی خۆشی هەیەو لە هەر شوێنێکدا ئەگەر بیرێک بە قووڵایی دە گەز هەڵبکەنرێت، ئاوێکی سارد و خۆش دێتە دەرەوە. شارەکە شوورەیەکی مەحکەم و قایم و بڵندی هەیە، دەروازە و شوێنی جەنگی تیا دروست کراوە و لە دیوارەکانیدا کونی تیرهاوێشتن (کونە مەتەرێز) دروست کراوە. لەناو شارەکەدا جۆگەی ئاوی رەوان و خانووی چاک و بەرز هەیە، لە نێوەندی شاردا مزگەوتێکی گەورەی رێکوپێک هەیە کە نوێژی هەینی تێدا دەکرێ. دەڵێن شوورەی دەوروبەری شارەکە سێ فەرسەخ و نیوە»[١٦٧/ ١١٧].

سەرەڕای ئەوەی کە چەمکی شار زۆر بەکاردەهێنرێت، بەڵام هێشتا نارۆشنەو دەشێ لە گۆشەنیگای هەریەک لە، یاسایی، سروشتی، کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئابوورییەوە پێناسەی جۆراوجۆری هەبێت، هەروەها پێوەرەکانی ناسینی شار لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دیکە دەگۆڕێن.

«نێوەندی ئاماری ئێران» لە ساڵی ١٩٨٦ دا، بە چاوخشاندنەوە بە پێناسەی پێشوو، شاری بە شوێنێک داناوە کە شارەوانی هەبێت و ئیدی بەم شێوەیە پێوەری ئاماریی خرایە لاوە و پێوەری ئیداریی و سیاسی هەڵبژێردرا، تا پێش ئەو کاتە پێوەری «نێوەندی ئاماری ئێران» بۆ دیاریکردنی شار بوونی بەلایەنی کەمەوە «٥٠٠٠» کەس لە دانیشتووان بوو. لەو وڵاتانەی کە پێوەری جیاکردنەوەی شار لەلادێ بریتییە لە ژمارەیەکی دیاریکراو لە دانیشتووان، ئەم ژمارەیە لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دی دەگۆڕێت.

نەک تەنها رێکخراوە حکوومییەکانی وڵاتان لە ناساندنی شاردا ناکۆکن، بەڵکو

لە نێوان پسپۆرانیشدا بەهەمان شێوە رێکەوتنێک لەم بوارەدا، بوونی نییە. کۆمەڵناسی ئەمریکی «وێبەر» – (A. weber) وا دەبینێت کە شار بریتییە لە شوێنی نیشتەجێ بوونی بەلایەنی کەمەوە هەزارکەسی پەیوەندیدار بەیەکەوە. بەڵام هەندێک لە لێکۆڵەرانی دیکە پێیان وایە شار هاوواتای کۆمەڵگای پسپۆڕی و ناکشتوکاڵییە. بەبڕوای ئەم گرووپە، جۆری چالاکی ئابووری سەرەکیترین پێوەرە. کۆمەڵێکی دیکە لە گۆشەنیگای دەروونی و رەفتار و دابونەریتی جەمعییەوە پێناسەی شار دەکەن. کۆمەڵناسی ئەمریکی «پارک» پێی وایە کە نابێت شار تەنیا بە شوێنی نیشتەجێ بوونی کۆمەڵێک لە خەڵک، و نێوەندی گرێبەندییەکان دابنرێت، بەڵکو شار لە نەفسیەت، بیرورا، دابونەریت و بڕوا و هەستگەلێکی تایبەت پێکهاتووە. هەندێک لە کۆمەڵناسان پێوەری ئیداری – حقوقی دەخەنەڕوو، و ئاماژە بە دامودەزگاکانی وەک شارەوانی، حکوومەتی ناوخۆیی و دامەزراوەی لەم بابەتە، دەکەن. [١٦٨/ ١٠-١٩].

لە وڵاتە پیشەسازییەکاندا، جیاکردنەوە یان دژایەتی تەقلیدیی نێوان کۆمەڵگای شار و لادێنشین، یان لەناوچووە یان لە رێڕەوی لەناوچووندایە. یەکێک لە گرنگترین تایبەتمەندییەکانی ئەم وڵاتانە لەم سەدەیەدا (سەدەی بیستەم) کەمبوونەوەی ئەو جیاوازییانەیە کە لە شێوازی گشتی ژیانی نێوان شارنشینەکان و لادێ نیشنەکاندا هەبووە. باشبوونی رێگاکانی پەیوەندی و هۆکارەکانی گواستنەوەو گەیاندن لە نێوان شارەکان و ناوچەکانی دەوروبەریان، لە گۆشەگیربوونی ناوچە لادێنشینەکانی کەم کردۆتەوە و پەیوەندی کۆمەڵایەتی دانیشتووانی ئەم ناوچانە زیاتر بووە. لەم وڵاتانەدا گەشەکردنی خێرایی نیشتەجێ بوون لە دەوروبەری

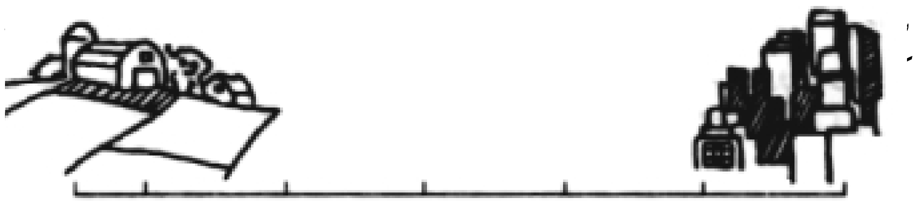

شاری گەورە شاری بچووک شارۆچکە ناحیە لادێی گەورە لادێ کێڵگە

دەتوانین تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی کۆمەڵگای شارنشین بەم شێوەیە کورت بکەینەوە:

١- فراوانیی رەهەندەکانی کۆمەڵگا،
٢- زیادبوونی رێژەی چڕیی دانشتووان،
٣- نەگونجانی دانیشتووان، بە تایبەتی لەڕووی دابەشکردنی کارو جیاوازی رۆڵەکان (فرەکاری)،
٤- پەیوەندی رەسمی و ناکەسێتی لە نێوان تاکەکاندا لەسەر بنەمای خێزانی ناوکی،
٥- ئامادەیی خەڵک بۆ پەسەندکردن و وەرگرتنی ئەزموونی جۆراوجۆر و نوێ.
٦- عەقلانییەت و رەفتارکردن لەسەر بنچینەی پێوەرە لۆجیکی و بەرژەوەندی خوازەکان.
٧- خۆلادانی زیاتر لە دابونەریتەکان،
٨- توانای فراوانکردنی نوێگەری و خۆڕاگرتنی زیاتر لە بەرامبەر رەفتارە لاسارەکاندا.
٩- پسپۆری لە چالاکییە سەرەکی و رەهەندەکانی وەک سیاسەت، پیشەسازی، رابواردن و کاتکوژی (ترفیە) و شتی دی،

شار و بازاڕ

بازاڕ ناوەندیترین دامەزراوەی شارە. شار شوێنێکە خەڵکی تیایدا خۆیان خواردەمەنی خۆیان ئامادە ناکەن، بەڵکو بە بەرهەمهێنانی کاڵاو خزمەتگوزارییەکانەوە خەریک دەبن و دەیگۆڕنەوە بە خواردەمەنی. کەواتە پێویستە هەر شارێک بازاڕێکی خواردەمەنیی هەبێت تا خەڵکی ناوچە لادێییەکانی دەوروبەر بتوانن خواردەمەنییەکانیان وەک کاڵایەک بۆ گۆڕینەوە بە کاڵاکانی ناو شار تێدا بخەنە روو [١٦٩/ ١٠٣-١٠٤].

رۆژهەڵاتناسی بەناوبانگی مەجەڕی (هەنگاری) «ڤامبری» لەساڵی ١٨٦١ی زاییندا چاوی بە شاری بوخارا کەوتووە، لە یادداشتەکانیدا دەنووسێت: «بەچوونە نێو بازاڕ و بینینی ئاپۆرەی دانیشتووان، کە رۆحیەتێک دەبەخشێتە ئەو شارە، نەمتوانی بەو دیمەنە سەرەنج راکێشە سەراسیمە نەبم. ئەوەندەی جۆاڵ و جۆری نەژادەکان و رەفتار و جلوبەرگەکان کە لە هەموو شوێنێکدا بەرچاو دەکەوتن سەرسامییان کردم، جوانی و سەروەتی ئەوێ سەرنجی رانەکێشام. لە رووخساری زۆربەی خەڵکدا سیمای ئێرانی بەرچاو دەکەوت، بەڵام تایبەتمەندییەکانی بەژن و باڵای تەتارییەکان بەهەموویانەوە لە ئۆزبەکەوە بیگرە تا دەگاتە قەرقیزی بەهۆی هەمە جۆرییانەوە بەرچاو دەکەوتن، سەرنجی منیان بەرە و خۆ راکێشا، دوایین جۆریان کە نەژادی تۆرانییەکانە دەشێ بەهۆی شێوازی رۆیشتنیانەوە (کە شێوازێکی گران و گەورەیان هەیە) لە ئێرانییەکان جیابکرێنەوە، ژمارەیەکی زۆری جوولەکەو هندییەکانیش بەرچاو دەکەون. لێرە و لەوێ بە شێوەیەکی نهێنی و سەرپێییانە، تەماشایەکی شتومەکی نێو دوکانەکانم کرد، کاڵای دروست کراوی ئەوروپایی بە رێژەیەکی کەم و کاڵاو کەلوپەلە روسییەکان بەشێوەیەکی زۆر لەوێ دەبینران» [٢١٦/ ٢٢٤].

لەو روانگەوە کە لە دێر زەمانەوە شار نێوەندی سەرەکی بگرە و بەردە (ئاڵوگۆڕی کاڵاو کەلوپەل) بوو، کۆنترین کاروپیشە کە جێگەی سەرنجی سیاسەتمەداران بووە لایەنی حیسابدارییە، «خواجە نیزامولمەلیک» لە کتێبی «سیاسەت نامە»دا ئاماژە بەم خاڵانە دەکات کە: «هەروەها لە هەموو شارێکدا پێویستە حسابدارێک هەبێت، تاکو تەرازوو و نرخەکان بەراستی دابنرێت و کڕین و فرۆشتن رێکوپێک بکرێت، بۆ ئەوەی لەوێدا راستی پێشبکەوێت. هەموو ئەو شتانەی کە لە دەوروبەری شارەوە دێن و لە بازاڕدا دەفرۆشرێن، پێویستە چاودێرییەکی تەواو بکرێن، تاکو گزی (غش)و خیانەت نەکرێت و کیلۆکان بەڕاستی بپێورێن و فەرمان بە چاکە و نەهیکردن لە خراپە بەدیبهێنرێت..» [٢٧/ ٣٥].

کاتێک شار فراوان دەبێت، گرووپ و دەستەی پیشەیی جۆراوجۆریش تیایدا بەدەردەکەون، لێرەشەوە شار رووبەڕووی کێشە دەبێتەوە. بەپێی گێڕانەوەی نووسەری کتێبی (سیستم و سیستمایەتی لە رۆژگاری قاجاردا) ئەو کارسازییانەی (تدابیر) کە لە بارەی نەخشەگەلێکەوە کە بۆ شاری تاران پێشنیازکرابوون، لەتەک یەک دانانی پیشە جیاوازەکان بوو «کاروپیشەی هەر گەرەکێک پێویستە رێکوپێک

ڕێکخرێن، بەپێی دانیشتووان و ڕادەی ئامادەیی ئەو گەڕەکە، پۆلێن کرابێت و هەر پۆلێک لە پۆلەکانی دیکە جیاوازبێت، نەک ئەوەی کە نەوت فرۆش و باروت فرۆش و ئاسنگەر و دەرمان فرۆش و توتن فرۆش تێکەڵ بە یەکتر بکرێن و کەسێک تەواوی ئەم کارە پێک ناکۆکانە لە ئەستۆ بگرێت..» [١٧٧/ ٨].

بە زۆری گەشەی ئابووری لەگەڵ گەشەسەندنی شارنشینیدا پەیوەندییەکی نزیکی هەیە. «ئادەم سمیس» (A. Smith) پێی وابوو کە هۆکاری سنوورداری دابەشکردنی کار، فراوانی ڕەهەندەکانی کۆمەڵگایە، هەندێ جۆرە پیشەسازی هەیە، جگە لە شار لە هیچ شوێنێکی دیکەدا نایەنە ئاراوە.

بۆ سەرهەڵدانی شار چەندین پێویستی جۆراوجۆر قووت دەبنەوە کە لە نێویاندا سێ فاکتەر، گرنگییەکی زیاتریان هەیە کە بریتین لە، بوونی بەرهەم هێنانی خواردەمەنی زیادە، سەقامگیری سیستمی گواستنەوە و گەیاندن، سوود وەرگرتن لە ئاستێکی دیاریکراوی تەکنەلۆژی. ئەم سێ پێویستییە سەرەکییە لەوێوە سەرچاوە دەگرن کە پیشەی سەرەکی شارنشینەکان بەرهەمهێنانی خۆراک نییە، بەڵکو پێویستە بە هۆی تۆڕی گواستنەوەو گەیاندنەوە لە نێوەندی بەرهەمهێنانەوە بگوازرێتەوە بۆ ئەوێ. سەرەڕای ئەمانەش سوود وەرگرتن لە ئاستێکی دیاریکراوی تەکنەلۆژی، فاکتەری سەرەکییە بۆ بەر کەنارکردنی مەسەلە و گرفتە تایبەتەکانی کۆمەڵگای شارنشین. یەکەمین ناوچە گەلێک کە توانیان ئەم هەلومەرجە بەدەست بخەن، دۆڵەکانی لێواری ڕووبارەکان بوون، یەکەمین شارستانییەتە شارییەکانیش لە لێوار ڕووبارەکانی وەک «نیل»دا دروست بوون. یەکەمین ئەنجامی پەیدابوونی ئەم شارانە، بەشێوەیەکی گشتی بریتبوون لە [٥٢/ ١٠٢-١٠٤]: فەراهەم کردنی توانای زیاتر لەڕووی دابەشکردنی کار، پەیدابوونی ئەرککەلێکی ئیداری و سیاسی، بەدیهێنانی بازاڕێک کە تیایدا بازرگانی ئەنجامبدرێ، و سیستمی چینایەتی کۆمەڵایەتی شێوە وەرگرێت.

لەبەشی پێشوودا بینیمان کە بۆ جیاکردنەوەی شار لە لادێ، ئەرک و وەزیفەی هەریەکێکیان ڕۆڵی سەرەکی دەبینن. لادێ نێوەندی سەرەکی کشتوکاڵە لە کاتێکدا شار تەواوکەری ژیانی لادێیە. بوونی شار باس لەو ڕاستییە دەکات کە دانیشتووانەکەی ژیانی خۆیان لە بەرهەمهێنانی زیادی کشتوکاڵیدا بەسەردەبەن و بەکاری ناکشتوڵییەوە سەرقاڵن. سەرەڕای ئەمەش شار نێوەندی کارو چالاکییە جۆراوجۆرە پیشەییەکانیشە. هەروەها لەکاریگەری و جێ دەستی شارنشینی، فرەیی

پسپۆرییەکانە، لەوێوە کە لەشاردا دابەشکردنی کار بەشێوەیەکی زیاد فراوان دەبێت، تەنانەت لەناو خودی یەک شێوەی کاریشدا پسپۆریگەلێک سەرهەڵدەدەن.

کاریگەرییەکانی شارنشینی

یەکەمین ئەنجامی فراوانبوونی شار، بەرزبوونەوەی ڕادەی چڕی دانیشتووانە، شتێکی سروشتییە کە زیادبوونی ئەم چڕییە مەسەلەی لاوەکی تایبەت بهێنێتە پێشەوە، وەک ترافیک، کەمبوونی خواردەمەنی و گرفتە کۆمەڵایەتییەکان، لەوێشەوە کە لە شارەکاندا مەسەلەی کۆچکردن لە ئارادایە، ئیدی گرفتی گەورە کە لەبەردەم ئەم کۆچکەرانەدا قووت دەبێتەوە، هەڵکردنە لەگەڵ ژینگەی نوێدا لەڕووی ئابووریی، کۆمەڵایەتی، کولتووری و دەروونییەوە. یەکێکی دیکە لە تایبەتمەندییەکانی شار زۆری ڕەهەندەکانیەتی. لە لادێیەکدا پانتایی ئەو شوێنەی کە خانووەکانی لێن، (بەتایبەت لەولادێیانەی کە چڕن) بەتەواوەتی سنورداره، لە کاتێکدا ڕەهەندەکانی شار بە بەردەوامی لە حاڵەتی فراوانبووندان. شار، جگە لە ناوچەی سەرەکی خۆیشی هەمیشە لەگەڵ دەوروبەردا لە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆدایە، کەواتە فراوانبوونی شارو بەتایبەتی خێرایی گەشەکردنی، گرفتگەلی جۆراوجۆر دروست دەکات. لە تارانی کۆندا «لە ڕۆژگاری ناسرەددین شای قاجاردا» واتە وەختێک کە شاری تاران شارەوانی و سیستمی شارەوانی نەبوو «ناسرەددین شا» لە میانەی فەرمانێکی «میرزا یوسف موستەوفی ئەلمەمالیک» کەسێک کە ساڵانێک بوو لە پلەی پێشەوەی وڵاتدا بوو ڕاسپێردرا بۆ ڕێکخستنی شاری تاران. لە فەرمانەکەیدا ئاماژە بە باسکردنی کاروباری کۆگاکان، پاک و خاوێنی، نۆژەن کردنەوەی شوێنە ڕووخاوەکان، دروست کردنی ئاودەستی گشتی، دروستکردنی گۆڕستانی نوێ، هات و چووی عارەبانە و وڵاخ، و لە بارەی پاک و خاوێنی ناو شارەوە لە فەرمانەکەدا هاتووە: «هەر خاوەن ماڵێک یان کرێچییەک، پێویستە و فەرزە لە سەری ڕۆژانە بەردەم و چواردەوری ماڵەکەی خۆی گسک بدات و پاکی بکاتەوە و زبڵ و پیسی لەبەرچاودا نەهێڵێ، و ئەگەر ئەو تەلارو موڵکانەش، موڵکی دیوان بن، ئەوە پێویستە لە حسابی دەوڵەت پاک بکرێنەوە[١٧٢/ ٨].

بەشێک لە جیاوازییەکانی نێوان کۆمەڵگای شاری و لادێیی [١٧٠/ ١٤٩-١٥٠]

پێوەر	کۆمەڵگای شار	کۆمەڵگای لادێ
شێوەی تێڕوانین	لە ئاینده دەڕوانن	بۆ رابردوو دەڕوانن
فاکتەری کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی	یاسا	دابونەریت
پەیوەندی تاکەکان	رەسمی و بەگرێبەست	عاتیفی و برادەرانە
دابەشکردنی کار	ئاڵۆزو فراوان	سادە و سنووردار
توانای بزاوتی چینایەتی	زۆر	سنووردار
سیستمی ئابووری	ئاڵۆز	پشت بەستوو بە خۆ
تواناکانی رابواردن و کات بەسەربردن	فراوان	سنووردار
باڵادەستی خێزان	سنووردار	زۆر
سیستمی پەروەردەیی	زیاتر رەسمییە	زیاتر نارەسمییە

یەکێکی تر لە سیماکانی شار جۆراوجۆری دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانە. لە شارەکاندا رووبەڕووی جۆرەها دامودەزگای حکومی و ناحکوومی کە خاوەنی چەندین لایەنی ئیداریی، ئابووریی، سیاسی، کولتووری، ئایینی و رابواردن و کات بەسەربردنن دەبینەوە. هەر یەکێکیشیان بەسەرنج دان لەو رێکخراوەی کە هەیانە سەرقاڵی بەجێهێنانی ئەرکەکانیانن لە کۆمەڵگای شاردا.

لایەنێکی دیکەی ژیانی شار گۆڕانی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانە (ئایین، قوتابخانە، خێزان و هی تریش) کە هەر یەکێکیان لەڕووی شێوەوە، واتە دامەزراوە و رووکاری دەرەکی، ئەرک، گرنگی، ئیعتبار، و هەرواش پەیوەندی لەگەڵ یەکێکی دیکەدا، حاڵەتی تەواو پسپۆری بە خۆوە دەگرن، لە هەندێک حاڵەتدا شارەکان خاوەنی ئەرک یاخود ئەرکگەلی دیاریکراوی خۆیانن، ئەم ئەرکگەلە کاریگەری قووڵیان لەسەر شکڵ و شێوەی باڵەخانە هەیە. گرنگترین ئەو رۆڵانە بریتین لە:

ئایینی، ئیداریی، پیشەسازی، سیاسی، عەسکەری و بازرگانی. ئەم فاکتەرە جیاوازانە لە بونیادی هەندێک شاردا کاریگەرن، و هەندێک جار پێکهاتەی ئەم فاکتەرانەش بەشێوەیەکی گشتی دەتوانرێت ئەو گەڕەکانەی کە تایبەتن بەو چالاکییانەی لەسەرەوە باس کران دەست نیشان بکرێن.

پێشینەی شارنشینی شارە دێرینەکان

لەڕووی مێژووییەوە دیاریکردنی سەرەتایەکی دروست وەک سەرهەڵدانی شارنشینی لە جیهاندا کارێکی دژوارە، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی بەڵگە مێژووییەکان نیشانمان دەدەن کە لەناوچەکانی هیند و چین، رۆژهەڵاتی نزیک و رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا کۆمەڵگای شارنشینی درەوشاوە دەرکەوتوون.

زۆربەی مێژوونووسان پەیدابوونی ناوکە یەکەمەکانی شارنشینی دەگێڕنەوە بۆ میسری کۆن، و شاری کۆنی «ئەخناتۆن» لەسەدەی ١٤ی پ. ز بەنموونە دەهێننەوە. لە دەوروبەری ٣٤٠٠ ساڵ پ. ز لەگەڵ دامەزراندنی حکومەتی مەرکەزی لەم وڵاتەدا شاری «مەمفیس» وەک پایتەخت دەست نیشان کرا. لەماوە ٢٨ سەدەی حوکمی فیرعەونەکان لە میسر، شارنشینی لەم وڵاتەدا گەشەیەکی بەرچاوی بەخۆوەبینی [١٧١/ ١٣٩].

دانیشتووانە شارییەکانی رۆژهەڵاتی نزیک، یەکەمین نێوەندی پەیدابوونی داهێنانەکان و دروستکردنی گۆڕانکاری لە کولتووری کۆندا بوون. لەم نێوەندەدا هەموان شاهێدی بەدیهاتنی گۆڕانە جۆراوجۆرەکان بوون هاوکات لەگەڵ بیروکراسیەت (پۆست، ژمێریاری، سەرژمێری)، ئایینی (رۆژمێری خۆرشیدی، ئەستێرەناسی وەک قۆناغێکی سەرەتای زانست)، قۆناغگەلێکی تەکنەلۆژی (برۆنز و ئاسن) بوون. ئەم پێشکەوتنانە و پێشکەوتنە هاوشێوەکانی لە هیند و چیندا نیشانەی دەروازەیەکە بۆ پەڕینەوە لە کولتووری دەوارنشینی «بەدەوی»یەوە بەرەو ژیارە گەورەکان، و پردێکە لە نێوان پێش مێژوو و مێژوودا.[١٢٨/ ٣٧٠-٣٧١].

بەپێی بەڵگە مێژووییەکان یەکەمین نەتەوە کە نزیکەی پێنج هەزار ساڵ پێش لە دایک بوونی مەسیح، لەناوچەی باشووری میزۆپۆتامیا یان کلدە (عێراقی ئێستا) ژیانی شاریان هێناوەتە ئاراوە «سۆمەرییەکان» بوون و شارەکانی وەک «لاگاش»، «بابل»، «ئوروک» بەدەستی ئەوان دروست کراون. لەم نێوەندە شارییانەدا خەتی بزماری داهێنراو زەمینە یەکەمینەکانی گەشەی زانستە بیرکارییەکان و

ئەستێرەناسی بەدیهاتن. لە ئێرانیشدا ژیاری شارنشینی لای عیلامییەکان و سەقامگیربوون لە شاری «شۆش» لە دەوروبەری پێنج هەزار ساڵ پ. ز دەست پێدەکات. شاری شۆش (لە دەوروبەری دیزفولی ئێستا) کە دواتر بوو بەسەنتەری عیلام [۱۷۱/ ۱۳۷-۱۴۳].

لە بارەی دروستبوونی شاری بابل دەخوێنینەوە [۱۱۹/ ۱۳۵-۱۳۶]: «لە نێوان دوو رووباری باشوور- لە کەناری رووباری فورات، شاری بابل دروست بوو. لە سەرەتادا بابل شوێنێکی بچووکی نیشتەجێ بوون بوو کە لە چەند کوخێکی لە گڵ و کا دروستکراو پێکدەهات. شوێنگەی ناوچەی بابل باش بوو. لە دەوروبەریدا زەویگەلێکی بە پیتی لێ بوو. بابل لە شوێنێکدا بوو کە دیجلە زۆر لە فوراتەوە نزیک دەبووەوە، بازرگانەکان لە بەشی سەرەوەی رووباری دیجلە و فوراتەوە بە بەلەمی گەورە، ئەو کاڵایانەی کە خەڵکی لە نێوان ئەو دوو رووبارەدا پێویستیان بوو، دەگوازتنەوە بۆ بابل. دوو جادەی گرنگ لە نێوان دوو رووباردا، لە بابلەوە دەردەچوون، لە سەرەتای هەزارەی دووەمی پ. ز شانشینی بەهێزی بابل پێکهات. پایتەختی ئەم شانشینە شاری بابل بوو».

هەمان نووسەر لە بارەی یۆنانی کۆنەوە، لە شوێنێکی دیکەی هەمان کتێبدا دەنووسێت [۷۲/۱۲۰]: «لە هەریەک لەو شارانەدا دەوڵەتێکی سەربەخۆ حوکمی دەکرد قەڵەمڕەوی ئەم حکوماتانە، سەرەڕای ئەوەی بەسەر شارەکاندا بوو، دەوروبەری ئەو شارانەشی دەگرتنەوە، ئەو حکوومەتانە بە «دەوڵەتی شار ناوزەد دەکران».

گەشەسەندنی شارنشینی

پێشتر بینیمان کە پەیدابوونی شار دەگەڕێتەوە بۆ هەزاران ساڵ لەمەوبەر هەرچەندە فراوانبوونی رەهەندەکانی و زیادبوونی رێژەی دانیشتووانی شارنشین لەسەر ئاستی هەموو دانیشتووانی ولاّتدا، دیاردەیەکی تازەیە کە لەم دوو سەدەیەی کۆتاییدا باسی لێوەکراوە، سەرەڕای گۆڕانەکانی شێوەی شارنشینی لە مێژوودا، لە دوای تێپەڕینی هەزاران ساڵ دانیشتووانی شارەکان هەروا لە رێژەیەکی سنووردارادا ماونەتەوە. رۆمانی دێرین لە گەشترین چاخی خۆیدا دانیشتووانێکی کەمتر لە یەک ملیۆنی هەبوو و زۆربەی شارە گەورەکانی دنیا لە سەدەی نۆزدەدا، ژمارەی دانیشتووانیان لە پێنج سەد هەزار کەس کەمتربوون. بەپێی یەکێک لە

ئەنجامگیرییەکان، رێژەی ئەو کەسانەی کە تاکو ساڵی ۱۸۰۰ی زایینی لە ناوچە شارنشینەکاندا ژیاون نزیکەی ۲ ٪ بووە [۵۲/ ۱۰۲-۱۰٤].

لە ماوەی حەفتاو پێنج ساڵدا، واتە لە ساڵی ۱۹۰۰-۱۹۷۵ ژمارەی ئەو شارانەی کە زیاتر لە یەک ملیۆن دانیشتووی تێدابووە، بوو بە دە ئەوەندە. ئەو شارانەی کە زیاتر لە پێنج ملیۆن کەسیان تێدابوو بوو بە بیست ئەوەندەی جاران. پێشبینی کراوە کە لە سەرەتاکانی ساڵی ۲۰۰۰ زایینیدا بۆ یەکەمجار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ژمارەی شارنشینەکان لە لادێ نشینەکان زیاتر دەبێت.

بە پیاچوونەوە بە ژیارەکانی رابوردووداو لێکۆڵینەوە لە شارەکانی وەک رۆما، قوستەنتینیە، ئەسکەندەریە، قودس، دیمەشق و بەغداد، دەبینین کە ناوەندە شارییەکان لە ولاّتێکدا، لەوانەش گەورە یا بچووک بەدەگمەن زیاتر لە ۱۰ ٪ی هەموو دانیشتووانی ولاّتەکەی تێدا نیشتەجێ بووە. لە دیارترین تایبەتمەندییەکانی شارە گەورەکان لە ژیارە کۆنەکاندا، فرە جۆری دانیشتووانی بووە لەو شارانەدا. لە نێوان ئەو خەڵکەدا، لە هەڵسوڕێنەرانی کاری حکوومەتەوە بگرە تا ئەو هەژارانەی کە زۆر بەزەحمەت بژێوی ژیانی خۆیانیان بەدەست دەهێنا، بوونیان هەبوو. بە پێچەوانەی زۆربەی شارو شارۆچکەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی نوێ، ئەم نێوەندانە بە پلەی یەکەم نێوەندی پیشەسازی نەبوون. لەگەڵ ئەوەدا کە چالاکییە پیشەییەکان (بەمانا فراوانەکەی) لەم شارانەدا باوبوون، کاروباری سیاسی، بازرگانی و ئایینی لە گرنگترین ئەرکەکانی ئەم شارانە بوون.

بە سەرنجدان لەوەی کە ئەم شارانە بە زۆری بە نێوەندی حکوومەت دەژمێردران، زۆرێک لە خەڵکی پابەند بەتاقمی دەسەڵاتداراوە، پێیان باشبووە کە لەو ناوچانەدا بژین. لە ئەنجامدا، دانیشتووانی شار نەک تەنها لێپرسراوانی ولاّت و لەشکرییەکانی لە خۆ گرتووە، بەڵکو خێزان و ماڵەکەشیان و ئەو کەسانەی کە پەیوەست بوون بە ئەوانیش لە خۆ دەگرتن. ژمارەی خزمەتکارانی چینی دەوڵەمەندو نیمچە دەوڵەمەندی نێو شاریش هەمیشە زۆر بوون. چەند کۆمەڵێکی دیکە لە شاردا نیشتەجێ بوون کە پیاوانی ئایینی و بازرگانەکان بوون و چالاکی بازرگانەکان خۆیان بووە هۆی ئەوەی کە خەڵکێکی بەرچاو بەرە و شارەکان رابکێشرێن و بە کاروبارە جۆراوجۆرەکانەوە سەرقاڵبن. جگە لەمانەش شار نێوەندی بازاڕ و دووکانەکان بووە، کە بێگومان لە چاو دووکانەکانی ئێستادا زۆر بچووک بوون. پیشەسازییە سەرەتاییەکان لە چوارچێوەی ئەم دووکانانەدا کەوەک کارگەیەک

وابوون شێوەیان وەرگرت[٥٩/ ٢٧٢-٢٧٨].

«نچکینا» لە کتێبی «کورتە مێژووی جیهان»دا قۆناغەکانی گۆڕانی شارە کۆنەکان بۆ شارە گەورەترەکان لە سەدەی یانزەی زاییندا بەم شێوەیە وەسف دەکات: «یەکەمین جۆری بازرگانی کە سەر لەنوێ لە ئەوروپادا دەستی پێکردەوە، ئاڵوگۆڕکردنی ئەو کاڵا گران بەهایانەبوو کە شایانی گوێزانەوەو هاوردنن لە ناوچە دوورەکانەوە، بە تایبەت ئەو کاڵایانەی لە خۆرهەڵات دروست دەکران، وەک، قوماشی بیزانس، عاج و ئاڵتونی ئاسیای بچووک و هیند، و جۆرەکانی «بۆن»ی عەرەبستان بوو، بەڵام بازرگانەکان کە لە نزیکی پیشەوەرانەوە نیشتەجێ بوون و وردە وردە دەستیاندایە فرۆشتنی ئەو کاڵایانەی کە پیشەوەران بەرهەمیان دەهێنان و بەم جۆرە توانایان بەخشییە پیشەوەران، کە کاڵاکانیان بگەیەننە ئەوبەری سنووری وڵاتەکەیان. بەم شێوەیە شارە نوێیەکانی ئەوروپا بوونە نێوەندی بازرگانی و پیشەسازی. لە سەرەتادا ئەم شارانە شتێک نەبوون جگە لە گوندێکی گەورە کە دانیشتووانەکەی سەرگەرمی کاری کشتوکاڵی و ئاڵوگۆڕکردن بوون و هەر یەکێکیان بۆ خۆی لەوەڕگا و، زەوی کشتوکاڵی، دارستان، سەرچاوەی ئاو (رووبار یا دەریاچە)ی هەبوو، بەڵام پیشەسازی، رۆژ بە رۆژ بەشێکی زۆری کات و هەوڵ و تەقەلاکانی کرێکارانی شاری بۆ لای خۆی رادەکێشا»[٣٣/ ٢١٤-٢١٥].

بەپێی گێڕانەوە مێژووییەکان بۆمان دەردەکەوێت کە «یەکەمین ئەو شارانەی کە دوای ئیسلام دروست بوون، ئەو سەربازگانە بوون کە لەسەرەتادا بۆ جێگیربوونی جەنگاوەرە موسڵمانەکان و کۆچەرییەکان دروست کرابوون. کوفە و بەسرە لەو جۆرە شارانە بوون کە لەدەیەی دووەمی کۆچیدا دروست بوون. لەم دوو شارەدا سەرەتا خانووەکان لە قامیش و زەل دروست کران و هەر هۆزێک لە شوێنێکدا نیشتەجێ بوو. پاش ماوەیەک لەم دوو شارەدا ئاگرێک کەوتەوە و ژمارەیەک لە خانووەکان ئاگریان تێبەربوو و لەناوچوون. لەوکاتەوە مۆڵەتیان لە خەلیفە عومەر خواست کە خانووەکانیان لە خشت و گڵ دروست بکەن، عومەر مۆڵەتی پێدان خانوو لە خشت دروست بکەن بە مەرجێک کە هیچ خانوویەک لە سێ ژوور زیاتر نەبێت و زۆریش بەرزنەکرێنەوە. موسڵمانان لە پاش وەرگرتنی مۆڵەتی بونیادنانی شار دەستیان کرد بە بیناکردن، یەکەمین تەلارێک کە لە هەریەک لەم دوو شارەدا دروست کرا مزگەوت بوو»[١٧٣/ ٨٨-٨٩]. لەم نموونەیەدا شێوەیەک لە پیادەکردنی پرەنسیپەکانی دروست کردنی شارمان بەرچاو دەکەوێت.

هەندێ شار، سەرەڕای نەبوونی هیچ جۆرە زەمینەیەکی پێشتری شار. بەهۆی بڕیارگەلێکی سیاسی و ئیدارییی بەرە بەرە پەیدا دەبن و گەشە دەکەن. مێژوونووسان لەوەسفی تارانی کۆندا گوتوویانە: «چونکە تارانی بچووک لە سەر رێی شاری «رەی» بووە، هەرجارێک لەم رێگەیەدا کاروانچییەکان بڕۆیشتنایە، ئەم لادێیە «تاران» نێوەندی رووتکردنەوە و رێگری بووە و ئەو چەتە و رێگرانە لەم لادێیەدا دەژیان، زۆرجار ئەو قافلەو کاروانیانەی لەنزیک تارانەوە هاتوچۆیان دەکرد، دەکەوتنە بەر هەڕەشەی ئەوانەوە... بە مەبەستی خۆپاراستن لە شاردا ژێر زەمین و کونە مەتەرێز و خەندەقیان دروست کرد بوو، بۆ ئەوەی کە وەختێک هێرشی دوژمنان دەستی پێکرد،لەم شوێنانەدا خۆیان حەشاربدەن»[١٧٤/ ٢٢٨]. بۆ پاراستنی شار لە رۆژگاری دێریندا، پێویست بوو لە دەوروبەری هەندێ شاردا قوللە، بورج و شورا دروستبکردایە تا حەسار و خەندەقی شارەکان لە ناوچەکانی دەوروبەر جیابکاتەوە. لە تارانیشدا بە چاولێکەرییی لە شاری پاریس لە ساڵی ١٢٨٤ی کۆچی مانگیدا بە فەرمانی «ناسرەددین شای قاجار» بورج و شوورەی دێرینی تاران دروست کرا، لەسەر ئەم بنچینەیە تاران بەهۆی دوازدە دەروازەوە لە دەوروبەر جیادەکرایەوە. ئەم دەروازانە تا ساڵی ١٩٣٠ هەر مابوون و بەناوەکانی: دەروازە، شەمیران، خۆراسان، دەوڵەت،یوسف ئاباد، باغی شا، قەزوین، گومرک، خانی ئاباد، غار، حەزرەتی عەبدولعەزیم، دولاب، دوشان تەپەوە ناونرابوون.

کۆمەڵناسانی وەک «ماکس ڤیبەر»،«ویتفۆ گل» (Wittfogel)و «پیرن» (Pirenne) بەشێوەیەکی گشتی جۆرەکانی شار بۆ دوو شێوە دابەشدەکەن و ئەم دابەشکردنەش لە چوارچێوەی چەند چەمکێکی دووانەییەوە، بەڵام بە زاراوەی جۆراوجۆر دەردەبڕین کە بریتین لە رۆژهەڵات و رۆژئاوایی، بازرگانی و ئیداری، بورجوازی و تەقلیدی جۆری یەکەمی ئەم پۆلینانە، بە بۆچوونی ئەوان ناسێنەری ئەو شارانەن کە خاوەنی دوو ماهیەتی، ئابووری پێشکەوتوو و دەزگا دیموکراتییەکانی وڵاتانی ئەورووپای خۆرئاوان. لە جۆری دووەم، تەنانەت لە حاڵەتی هەلومەرجی یاریدەدەری وەک «چین»، شارەکان ئەو دوو سیفەتەی جۆری یەکەمیان نییە،بەشێوەیەکی گشتی لەم حاڵەتەدا پێویستە ئەوەش بڵێین کە هەر چەندە جیاوازیگەلێکی بەرچاو لەڕووی سیاسی و کولتووری نێوان هەندێ لە شارەکانی ئەوروپاییەکان و شارەکانی خۆرهەڵات (کە زیاتر نێوەندی ئیداری بوون) هەبووە، بەڵام لە چەند لایەنێکی دیکەوە شارەکان لەم کۆمەڵگایانەدا تا رادەیەک

هەلومەرجی لێکچوویان هەبووە [١٢٨/ ٣٧٠-٣٧١].

دەتوانین بەو ئەنجامە بگەین کە گرنگترین هۆکاری گەشەسەندنی شارە نوێیەکان بریتین لە[٢١٧/ ٢٠-٢٢]: شۆڕشی پیشەسازی، چالاکی بازرگانی، گۆڕانکاری لە هەلومەرجی کشتوکاڵیدا (جۆری چالاکییەکان و تەکنەلۆژیای کشتوکاڵی)، زیادبوونی هۆکارەکانی گواستنەوە و گەیاندن و گەشەسەندنی پەیوەندییەکان، هۆکارە سیاسییەکان (پایتەختەکان، سەنتەری شارەکان، ویلایەتەکان)، و گەشەکردنی دەزگا پەروەردەییەکان، زیادبوونی ڕێژەی دانیشتووان، ئارامی و هەستکردن بە سەقامگیری، ئاسانکارییەکانی شارو چانسی سەرگەرمی و کات ڕابواردن و...

بونیادی ژینگەیی کۆمەڵگای شاریی

هەوڵێکی زۆر لەلایەن ژینگەناسان و جوگرافیزانانی بواری پۆلینکاری و ڕوونکردنەوەی تایبەتمەندییەکانی ناوچە جۆربەجۆرەکانی ناو شارێک و کاریگەری هۆکارە سروشتی- کۆمەڵایەتییەکان لەسەر بونیادی شارەکان خراوەتەگەڕ. ئەم هەوڵانە لەسەر ئەو گریمانەیەوە دراوە کە شێوەی سوود وەرگرتن لە زەوییەکان لەناوچە جیاوازەکانی شارێکدا جیاوازن. بۆ نموونە لە ناوچەیەکی پەراوێزدا، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی دانیشتوان زۆر فراوانن، لە نێوانیاندا تارادەیەک پەیوەندییەکی دڵسۆزانە هەیەو هاووڵاتییانی ئەو شوێنە تا ڕادەیەکی باش حاڵەتێکی هاوشێوەیان هەیە. لە کاتێکدا کە لە ناوچەیەکی دیکەدا ئەو سیفەتانەی سەرەوە بە پێچەوانەوەیە. تەنانەت ناوی هەندێ لە شەقامەکانی شاریش لە هەندێک حاڵەتدا ئیلهامیان لە هەلومەرجی گرووپە کۆمەڵایەتییەکان یان پیشەی دانیشتووانی سەر شەقامە ناوبراوەکان وەرگرتووە، بۆ نموونە تارانی کۆن خاوەنی گوزەرو کوچەی وەک بازاڕ، عودلاجان، سنگلج، حەسەن ئاباد، چاڵە مەیدان، گود زەنبورک خانە (چاڵی هەنگدانەکە). گۆڕەپانی جۆراوجۆری وەک ئەمین سوڵتان، بەهارستان، سەرقەبری ئاغا، ماڵ فرۆشەکان، کافرۆشەکان و گومرگ. هەر یەکێکیشیان ئەنجامدەری ڕۆڵێکی کۆمەڵایەتی و ئابووری تایبەت بوو. کەمن ئەو شارانەی کە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی خۆیان لە بەکارهێنانی فەزا شارییەکاندا تاماوەیەکی زۆر بەشێوەیەکی جێگیر بپارێزن، و بەزۆری لە ماوەی یەک یا چەند «دەیە»یەکدا چەندین گۆڕانکاری لە کاروباری کۆمەڵایەتی ناوچە شارنشینە جیاوازەکاندا ڕوو دەدەن [١٦٨/ ١٠-

١٩].

بەراوردی بەشێک لە تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگای شاری لە هەلومەرجی پێش پیشەسازی و پیشەسازیدا. [٨/ ٢٨٩].

جیاوازییەکان

شاری پێش پیشەسازی	شاری پیشەسازی
- بچووک، ژمارەی دانیشتووانی لە ١٠-١٠٠ هەزارکەس	- گەورە، ژمارەی دانیشتووانی لە ١٠٠-٨٠٠ هەزار کەس
- سەربەخۆ لە لایەنی سیاسییەوە	- پاشکۆی وڵات
- بوونی خێزانی گەورەو فراوان	- بوونی خێزانی ناووکی و بچووک
- پەروەردەو فێرکردن تایبەت بە چینی خۆشگوزەرانە	- پەروەردەو فێرکردن بۆ هەمموو کەسە.
- یەکێتی ئایینی	- فرە ئایینی
- بوونی دەروازە لە دەوروبەری شاردا، سنوورداری ناوچەکانی دەوروبەری	- فراوانی ڕەهەندەکانی شار، دەوروبەرێکی فراوان
- کاروباری تەندروستی: لابردنی پاشەڕۆی مرۆیی و ئاژەڵی	- کاروباری تەندروستی: لابردنی پاشەڕۆی پیشەسازی، پیسبوونی هەوا.

وێکچوونەکان

- گەشەکردنی جیاوازییە چینایەتییەکان.
- گۆشەگیربوونی کەمینەکان.
- حوکمدان بەپێی ژینگە و چالاکییە ئابوورییەکان.
- نەگونجان: فرەیی پیشەو مرۆڤەکان.

- رابواردن و کات بەسەربردنی دەستە جەمعی.
- گەشەکردنی ژیانی فیکری، هونەرو زانستەکان.

بۆ لێدوان لە هەلومەرجی گشتی ژینگەیی، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە گرنگترین پرۆسەکانی ژینگەناسی کە شارێک لە میانەی قۆناغەکانی گەشەی خۆیدا رووبەڕوویان دەبێتەوە بریتین لە: [٥٢/ ٣ ١٠٣-١٠٤]

١- پرۆسەی حەزکردن لە جیابوونەوە، کە بەردەوام لە نێوەندە گەورەکانی شاردا لە حاڵەتی بەرێوەچووندایە. خاوەن چالاکییە جۆربەجۆرەکان، یاخود ئەندامانی گرووپە نەتەوەیی، نەژادی، ئایینی یا چینە کۆمەڵایەتییەکان، هەریەکێکیان ئارەزووی ئەوە دەکەن شوێنێکی تایبەتی بۆ نیشتەجێ بوون هەڵبژێرن.

٢- پرۆسەی بەسەنتەربوون، کە بەسەنتەربوونی شوێنی (محلي) چالاکییە تایبەتی وەک بازرگانی و رابواردن (تفريح) و لەم بابەتانە پیشان دەدات هەڵبەتە لە هەندێ باردا فاکتەرەکانی وەک گەشەی زیادی دانیشتووان، زیادبوونی رێژەی دانیشتووانی دەوروبەر، یان زیادبوونێکی زۆری نرخی زەوی کە دەشێ بزاوتێکی پێچەوانە بهێننە ئاراوە، کە لەم حاڵەتەدا پێویستە ئەوە بە ناسەنتەربوون ناودێر بکرێت.

لە بواری بونیادی ژینگەیی کۆمەڵگای شاریدا تیۆری بەناوبانگ هەیە، لێرەدا ئاماژە بەگرنگترینیان دەکەین [١٦٩/ ١٠٤]. تیۆری «بازنەی تاک ناوەند» (Concentric zone) لە ساڵی ١٩٢٥ لەلایەن «برجس» (E. W Burgess) کۆمەڵناسی ئەمریکییەوە خرایەڕوو. بەپێی ئەم تیۆرە شارەکان خاوەن چەند ناوچەیەکن کە لە نێوەندی شارەوە بەرەو کەنارو دەوروبەر (ضواحي) فراوان دەبێت و بریتین لە: ناوچەی بازرگانی، بازرگانی و رابواردن (تفريح)، ناوچەی گواستنەوەیی (انتقالي) (کە پێکهاتووە لەگەڕەکی هەژار نشینەکان، نێوەندە نیشتەنییە کۆنەکان و کارگەی بچووک)، ناوچەی چینە هەژارەکان و دەوروبەری شار کە شوێنی نیشتەجێبوونی خەڵکی خۆشگوزەرانە.

«تیۆری کەرتی» (Sector theory) لە ساڵی ١٩٣٩ لەلایەن کۆمەڵناسی ئەمریکی «هۆمر هویت» (H. Hoyt) خرایەڕوو. دوو خاڵی گرنگی ئەم تیۆرە نرخە جیاوازەکانی زەوی و گەشەکردنی شارە. ئەم کەرتانە بەدرێژایی شارێگە رێبوارییە جۆراوجۆرەکان دروست دەبن، تاکو ئەوەی کە لە ئەنجامی پەیوەندی بە یەکترەوە کەرتی سەر رێگا دوورودرێژە سەرەکییەکانی هاتوچۆ پێک بهێنن. لە هەمان کاتدا

ئەو ناوچانەی دەکەونە نێوان ئەم رێگە سەرەکییانەوە، ناتوانن لە سنوورێکی دیاریکراو زیاتر فراوان بن.

تیۆری «چنسی هریس» (G. D. Harris) دەربارەی ژینگەی شار (تیۆری چەند ناوکی)، لەسەر ئەو بنەمایە کە شار، کۆمەڵە نێوەندێک یا ناوکێکە، کە هەریەکەیان پەیوەستە بەوەزیفەیەکی تایبەتەوە. هەریەک لەم نێوەندانە لە سەرەتای ژیانی شاردا پێکدێن و هەوڵدەدەن بەتێپەڕینی کات بەردەوامی بە ژیانی خۆیان بدەن. بەشێک لەو فاکتەرانەی کە لە وەزیفەو سەقامگیربوونی ئەم ناوکانەدا بەشدارن بریتین لە: پێویستبوونی خەڵک بە بەشێک لە شێوەکانی ئاسانکاری، شێوەی زەوی، دواجاریش نرخ و بەهای زەوی.

پێویستە بزانین کە هیچ کام لەم تیۆرانە بەتەواوی دروست یا نادروست نییە، بەڵکو هەریەکێکیان لە لایەنێکی تایبەت لە دابەشکردنی شوێن لە پانتایی شار دەڕوانێت، لەم روانگەیەوە دەشێ بۆ شارێکی دیاریکراو، تیۆرێک گونجاوتر بێت لە تیۆرەکانی دی. لەهەر توێژینەوەیەکی ژینگەناسیدا پێدەچێ هەموو ئەم گۆشەنیگایانە بەکار بهێنرێن [١٧٦/ ١٧- ٣٠]، بەڵام لە نێوان ئەم تیۆرانەدا توخمگەلێکی هاوبەش هەیە، کە بریتین لە: بوونی ناوچەیەکی دیاریکراو بۆ کاروباری بازرگانی و کڕین و فرۆشتن، ئاماژەیەکی ئاشکرا بە ناوچە هەژارنشینەکان، و تەواوی ئەم تیۆرانە لەسەر ئەو گریمانەیە تەبان کە نرخی جۆراوجۆری زەوی رۆڵێکی گرنگی لە دیاریکردنی وەزیفەی ناوچە دەست نیشانکراوەکانی ناو شاردا هەیە.

لەکاتێکدا کە شارە گەورەکان فراوانتر دەبن ئەوا ناوچەکانی دەوروبەریشیان (بەتایبەت لادێکان) لەڕووی بونیادی ئابووری، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دابونەریت، و بەها کۆمەڵایەتییەکان گۆڕانکارییان بەسەردا دێت، لە هەندێ باردا پێدەچێ لە ماوەیەکی دوورودرێژدا، تەنانەت گەر ئەم لادێیانە لە نێو نێوەندە شارستانییەکان نغرۆ نەبن و مۆرکی لادێیانەی خۆیان لە دەست بدەن و یاخود بۆ نێوەند گەلێک کە شوێنی نیشتەجێ بوون کرێکاران و کارمەندانی کەناری شارەکان بگۆڕێن (وەک هەندێ لە لادێکانی دەوروبەری تاران).

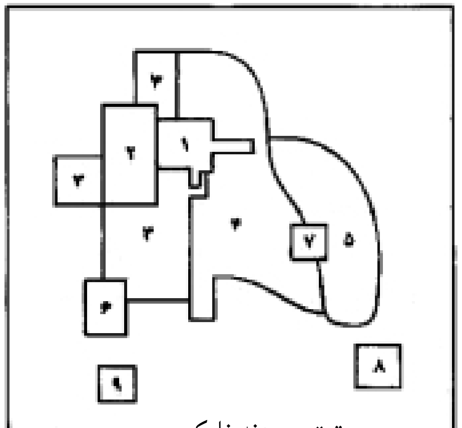
«تیۆری چەند ناوکی»

ناوچە:
١- نێوەندی ئیداری و بازرگانی.
٢- ناوچەی پیشەسازی سووک
٣- شوێنی نیشتەجێ بوونی چینی نزم «هەژار»
٤- شوێنی نیشتەجێ بوونی چینی مام ناوەند.
٥- شوێنی نیشتەجێ بوونی چینی باڵا «دەوڵەمەند».
٦- ناوچەی پیشەسازی قورس.
٧- ناوچەی بازرگانی دوورە دەست.
٨- «دەوروبەری نیشتەجێیی.
٩- دەوروبەری پیشەسازی.
١٠- کەنارنشینانی خاوەن کار لە شاردا.

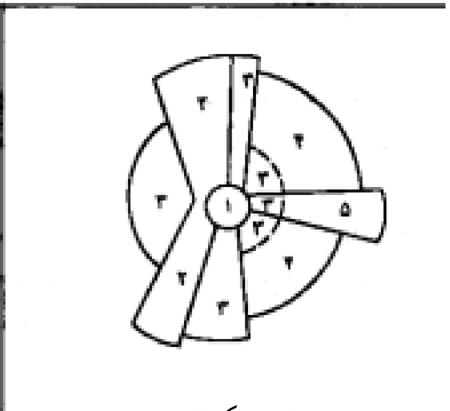
«تیۆری کەرتی»

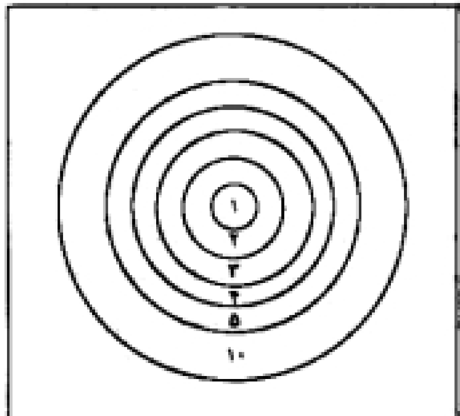
تیۆری «بازنەی تاک ناوەند»

شۆڕشی پیشەسازی

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمی زایینی بەدواوە، مێژوونووسانی ئابووری

زاراوەی (شۆڕشی پیشەسازی)یان بۆ ئەو گۆڕانکارییە مەزنە تەکنیکی و ئابوورییە بەکارهێنا کە لە ماوەی ساڵانی ١٧٦٠ تا ١٨٣٠دا لە ئینگلتەرا روویدا. بە تێڕوانینی ئەوان، بەمیکانیکی بوونی پیشەسازیی رستن و چنین و پێشکەوتنەکانی، فراوانبوونی پیشەسازیی ئاسن، بەکارخستنی مەکینەی هەڵمی، سەقامگیری سیستمی کارگەیی، و پێشکەوتنەکانی دیکە، ئابووری ئینگلتەرای رووبەڕووی شۆڕش کردووە، سیستمی لە بنچینەدا کشتوکاڵیی نیوەی سەدەی هەژدەهەم لە سەدەی نۆزدەیەمدا گۆڕا بۆ سیستمی پیشەسازی [١٧٨/ ١٣١-١٣٤].

لەگەڵ ئەوەدا کە بەهۆی شۆڕشی پیشەسازییەوە گۆڕان لە کارگەکاندا زۆر بەرچاو بوو، لە هەمان کاتدا گۆڕانکاریی لە کانگا، گواستنەوەو گەیاندن، و کشتوکاڵیشدا گرنگی خۆی هەبوو. لە هەلومەرجێکدا کە چەمک و مانای مەکینەی نوێ و پرۆسەی تەکنۆلۆژی لای هەموان جێگەی سەرسوڕمان بوو، کاریگەریی ئەمانەش خۆبەخۆ شۆڕشێک بوو، چونکە گۆڕانکارییەکی یەکجار زۆری لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا هێنایە ئاراوە. ئەوەی کە چەند جارێک لە دروستکردنی ئامێرو مەکینەی کارگەکان گرنگتربوو، سیستمی کارگەکان بوو کە بەڕێوەبەرانی یەکەی پیشەسازیی و کرێکارانی شاری لە دوو چینی کۆمەڵایەتیدا دادەنا. لە ئەنجامی ئەو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەی لە شۆڕشی پیشەسازییەوە سەریهەڵدا، وردە وردە شار هەموو تایبەتمەندییە دیمۆگرافییەکانی خۆی لەدەستدا. بزاوتە گەورەکانی هێزی کار بەرەو شارەکان - لەگەڵ ئەوەدا کە سەرەتا لە ئینگلتەرادا بەهۆی بوونی هەندێ بەربەستی یاساییەوە دواکەوت - رەهەندگەلێکی زیاتر لە جاران فرەوانی وەرگرتن. زیادبوونی ژمارەی دانیشتووانی نێوەندە شارییەکان کە لەسەرەتای چەرخی نوێدا تاڕادەیەک هێواش بوو، خێراییەکی زۆری بەخۆوە بینی [١٢٨/ ٣ ٤٠].

بەتێڕوانین لە ئەوەی کە ناتوانرێت کۆتاییەکی دیاریکراو بۆ شۆڕشی پیشەسازی وێنابکرێت و وادابنرێت کە ساڵی ١٨٣٠ ساڵی کۆتایی شۆڕشەکەیە، هەندێ لە کۆمەڵناسانی هاوچەرخ هەوڵیانداوە قۆناغبەندییەکی بۆ بکەن، هەر لە سەرەتای دەسپێکردنیەوە تاکو تێپەڕبوونی هەموو قۆناغە تایبەتەکانی ئەم شۆڕشە، ئێمە بە لێکۆڵینەوە لەم تێڕوانینە، تایبەتمەندییە هەمەکییەکانی (کلی) هەر قۆناغێک بەکورتی ئاماژە پێدەدەین:

لە قۆناغی یەکەمدا واتە لە نیوەی سەدەی هەژدەهەمەوە، کاتێک کە ئینگلتەرا

کۆمەڵگایەکی تەواو کشتوکاڵی بوو. شۆڕشی پیشەسازی لە رستن و چنین و ئاسن و پیشەسازی هەڵمییەوە دەست پێدەکات. داهێنانی یەکەمین مەکینەی هەڵمین لەم قۆناغەدا، پێدەچێ گرنگترین نوێکاری و داهێنان بووبێت قۆناغی دووەم لە دەیەکانی ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە دەست پێدەکات و بەتایبەتمەندییەکانی وەک گەشەکردنی خێرای پیشەسازی ڕێگای ئاسن، داهێنانی تەکنیکەکان بەرهەمهێنانی فراوانی پۆڵا، پەیدابوونی بەلەمی ماتۆڕی، و بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیا لە کشتوکاڵدا دەناسرێتەوە. قۆناغی سێیەم لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە دەست پێدەکات و خەسڵەتە ڕەسەنەکانی بریتین لە گەشەی بەدەستهاتوو لە بواری ئۆتمبیل، پیشەسازی، کارەبا، تەلەفۆن و پیشەسازی نەوت. قۆناغی چوارەم کە هاوکاتە لەگەڵ جەنگی دووەمی جیهانی، قۆناغی گەشەیەکی بەرچاوە لە بواری دروستکردنی فڕۆکە، پیشەسازی ئەلەمنیۆم، ئەلیکترۆنیک و پیشەسازی پلاستیک. ئەمڕۆ ئێمە لە سەرو بەندی قۆناغی پێنجەمی شۆڕشی پیشەسازیداین، کە تایبەتمەندییەکانی بریتین لە: سوود وەرگرتن لە وزەی ناوکیی، دروستکردنی سەتەلایتەکان (مانگی دەستکرد)، کۆمپیوتەر، ئۆتۆماتیکی بوونی (تەواو یان نیمچە تەواو) زۆربەی پیشەسازییەکان.

بەپێی ئەم وەسفە، ئاساییە کە دەبێت شۆڕشی پیشەسازی وەک گشتێکی هەمەکی لەبەرچاو بگیرێت، بەجۆرێک ڕەهەندی جیهانی هەیەو بەکۆمەڵگایەکی تایبەتەوە پەیوەست نییە. لەبەرچاوگرتنی ئەم قۆناغانەش مانای ئەوە نییە کە دەبێت هەموو کۆمەڵگایەک بەناچاری هەموو ئەم قۆناغانەی تێپەڕاندبێت، بەپێچەوانەوە، وادەردەکەوێت کە هەندێک لە تازە هاتووەکان بۆناو دنیای پیشەسازی هەندێ لەو قۆناغانە یاخود لانی کەم بەشێکیان بەجێ هێشتبێت و چووبێتە قۆناغێکی دیکەوە، یاخود لە حاڵەتی تێپەڕاندندا بن. وڵاتێک کە هەنووکە لە حاڵی پێشکەوتندابێت، مومکینە لە یەک کاتدا دەست بۆ چەندین چالاکی دانانی ڕێگای ئاسنین، دروستکردنی شارێگەو دانانی هێڵی ئاسمانی - کە هەریەک بە قۆناغێکی جیاوازی شۆڕشی پیشەسازییەوە پەیوەستە - ببات[٥٩/ ٣١٢-٣٢٦].

لە قۆناغە یەکەمەکانی شۆڕشی پیشەسازییدا، زۆرێک لە بونیادەکانی ژیانی کشتوکاڵی بەبێ گۆڕان مانەوە، بەڵام ئەمڕۆ لەو کۆمەڵگایانەدا کە لە قۆناغی چوارەمی شۆڕشی پیشەسازییدان (کە ئاماژەیان پێکرا) سیستمی کۆن تاڕادەیەکی

زۆر لەناوچووە. یەکێک لە گرنگترین نیشانەکانی، گۆڕانی سەرچاوەی وزەیە. بەپێی نەریت لە کۆمەڵگا کۆنەکاندا مرۆڤ و ئاژەڵەکان بە سەرچاوە سەرەکییەکانی وزە دەژمێردران. کاروبارێکی وەک بزواندن، دەرهێنان، بەرزکردنەوە، بڕینەوەو هەڵکەندن بەسوود وەرگرتن لە هێزی ماسوولکەیی مرۆڤ و ئاژەڵان ئەنجام دەدران. هەڵبەت دواتر ئاو (سوود وەرگرتن لە ڕەوڕەوەی ئاوی (ناعوور) و با بەلەمی چارۆکەدارو ئاشی ئاو) جێگەی هێزی ماسوولکەیان گرتەوە، لەگەڵ شۆڕشی پیشەسازی نەک تەنها سەرچاوەی وزە گۆڕان. بەڵکو چەندێتی وزەی بەرهەمهێنانیش بە ڕێژەیەکی زۆر خەیاڵی زیادی کرد.

پێکهاتەی کۆمەڵایەتی - ئابووریی کۆمەڵگای پیشەسازیی

«شارنشینی بەرهەمهێنان» لە خەسڵەتە دیارەکانی کۆمەڵگای پیشەسازییە. لە کۆمەڵگا پێش پیشەسازییەکاندا، چالاکییە بەرهەمهێنەکان لەناوچە لادێ نشینەکاندا چڕ بووبوونەوە. لەم قۆناغەدا کشتوکاڵ چالاکیی سەرەکی بوو، جوتیاران بەشی گەورەی هێزی کاریان پێکدەهێنا. لەم حاڵەتەدا دانیشتووانی شار ژمارەیان کەمبوو، زۆربەشیان پێگەیەکی کارکردنی بەرچاویان نەبوو. سەرەڕای ئەوەش ژمارەیەکی زۆری خەڵک بە بەرهەمهێنانی چەندین کاڵای ناپێویست لە بواری جوانکاری (ئیشی دەستی هونەری)و کار گوزارییەکان بۆ پێویستی چینە باڵاکان (کە ژمارەشیان کەم بوو) خەریک بوون. شۆڕشی پیشەسازی هەموو ئەم ڕەهەندانەی گۆڕین. هەر لە سەرەتاوە تەکنۆلۆژیای نوێ لەشاردا سەقامگیربوو. ئەو مەکینەو ئامێرانەی کە لە قۆناغی یەکەمی شۆڕشی پیشەسازییدا داهێنرابوون، سوودمەندبوون و کارگەکان ژمارەیەکی بەرچاوی دانیشتووانیان لە دەوری خۆیان کۆکردەوە. هەڵبەت لە هەمان کاتدا کە پیشەسازیی نوێ پێویستی هێزی کار لە شارەکاندا زیاد دەکات، پێشکەوتنە بە دەستهاتووەکانی بواری کشتوکاڵی بەرە بەرە پێویستی بە کرێکارانی لادێیی کەم کردەوە. بەم شێوەیە تاکو کەمێک پێش کۆتایی هاتنی سەدەی هەژدەهەم، کۆچکردنێکی فراوان دەست پێدەکات. ئەمڕۆ لە کۆمەڵگا پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا، دابەشکردنی تەقلیدییانەی دانیشتووان لە نێوان شارو لادێ لەسەر ئاستی وڵاتێکدا بەتەواوی حاڵەتێکی پێچەوانەی بەخۆوەگرتووە [٥٩/ ٣٦٩-٣٧١].

لە ئابوورییەکی تەقلیدیدا، وەڵامدانەوەی مەسەلەی بەرهەمهێنان و دابەشکردن

(چ شــتــێـک، بەچ ئەندازەیەک، و بۆ چ کــەســێـک بەرهەم بهـێـنرێت) لە ڕێگەی گەڕانەوە بۆ ئەرکە رابردووەکان پراکتیزە دەبێ، بەڵام کاتێک ئابووری دێتە «قۆناغی بازاڕ»وە برِیارە بنەڕەتییـەکـانی ئابووریی لە ڕێگەی پرۆسـەی پەیوەندی بەرامبـەری ئاڵۆزیی هێزەکانی داواکاری و خستنەڕوو، کە رەنگدەرەوەی بیرو باوەڕو بەهاکانی هەموو ئەندامەکانی دامەزراوەکانی کۆمەڵگایە، لە پەیوەندیی بەسەروەتیشیانەوە وەردەگیرێن. دواجار لە روانگەی ئابوورییەوە چەند مەرجێک پێویستە بۆ بەدیهاتنی کۆمەڵگایەکی پیشـەسازیی. گرنگترین مەرجەکانیش ئەمـانەن: سەقامگیریی و بەرقەراریی دەزگاکانی بەرهەمهێنان بەشێـوەیەکی فـراوان، بوونی بـازاڕێکی پارەو ئیعـتیـباریی، بوونی تۆڕێکی کارامەی گواستنەوەو گەیاندن و تایبەتمەندییەکان، سەقـامگـیریی لایەنی کەمی ڕێژەی پێـویستی شـارنشـینی لەسەر ئاستی هەمـوو کـۆمـەڵگا، سـەرهەڵدانی دامـەزراوەو بەهایە کـۆمـەڵایەتـیـە پێـویسـتـەکـان بۆ بەپیشەسازیی بوون و بوونی سیستمی ئاڵوگۆڕی پشت ئەستوور بە بازاڕی کەرتی گشتی کاڵاو خزمەتگوزارییـەکان، و دواجـار پەیدابوونی چەمکی قازانج، کرێ و مافی کار[١٨٦/ ٩-١٠].

ئابووریی لە کـۆمــەڵگـای پیــشــەســازیدا ئابووری بەرهەمــهــێـنانە، لە تایبەتمەندییەکانیشی سوود وەرگرتنی زۆرە لە کاری مرۆیی و لە ڕێگەی بەکارهێنانی مەکینە، کارەبا، ئەلیکترۆنیک و وزەی ناوکییەوە کامڵ دەبێت.

ئەم شێـوەیەی ئابووری پێـویسـتی بەفـراوانبـوونی بەردەوام هەیە، واتە خـسـتنە بازاڕی بەرهەمـهـاتووی نوێ و دروستکردنی بازاڕی نوێیە. بەپێچەوانەی ئابووریی بژێوییەوە، ئابووری بەرهەمهێنان هەمیشە لە حاڵەتی دینامیکییەتی بەردەوامیدایەو لە زۆر باردا وەسـتـان جگە لە شکسـتـهـێنان مـانایەکی نییـە. بەم مانایە ئابووریی کۆمەڵگای پیشـەسازیی بەپێی پێویست چەندین رەهەندی فراوانی هەیە، خاوەنی ماهیەتی نێو نەتەوەییە، لەسەر تۆڕێک مامەڵەی فراوان راوەستاوە کە لە بنەڕەتدا پارەو ئیـعـتـیـبـار لە خزمـەتی خۆیدا دادەنێت، لە حـاڵێکدا کـە کۆمـەڵگایەکی نا پیـشـەسـازی هەمـیـشـە لە ڕووبەڕووبوونەوە دایە لەگەڵ هەڕەشـەی وشکەسـاڵی و بێبەرهەمی، کۆمەڵگای پیشەسازیی لەترسێکی بەردەوامی زێدە بەرهەمیدایە. لەم حاڵەتەدا زۆرجار تاکە ڕێگە، فراوانکردنی بازاڕو (بازاڕی ناوەوەو دەرەوە) دواجار کـەمکردنەوەی سـەعـاتی کـاری هەفـتـانەو سـاڵانەی مـرۆڤـەکـانە. بەهۆی کـەمکردنەوەیەکی بەرچاوی سـەعـاتی کـار لە زۆربەی وڵاتە پیـشـەسازییـەکـاندا،

کـۆمـەڵگا بەخـێـرایی بەرەو رووی (ژیاری دەسـتـبـەتاڵی) دەڕوات[١٧٩/ ١٠٧]. ژیارێک کە تایبەتمەندییەکانی بەکەمکردنەوەی سەعاتی کار، کەمکردنەوەی تەمەنی خانەنشینبوون، و وەدیهـات... دنی کـاتی دەسـتـبـەتاڵی ناودێرکراوە.

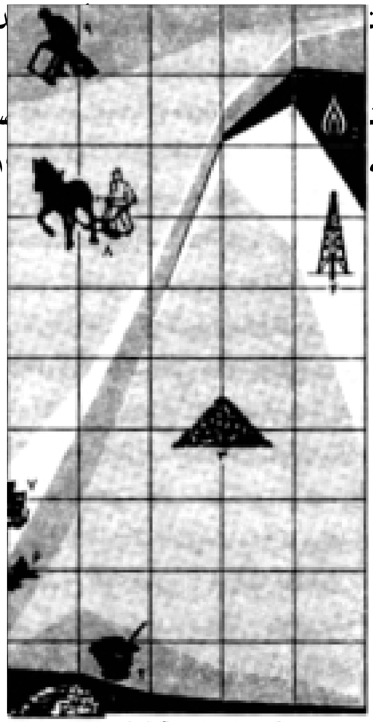

بەکارهێنان... سازییەکاندا

لە... [١...

١- دار
٢- رەژووی بەرد
٣- رەژوو
٤- نەوت ٥- گازی سروشتی ٦- ئاو
٧- با
٨- کاری ئاژەڵ
٩- کاری مرۆڤ

بەسـەرنجدان لە مـانەی سـەرەوە، کـە زیاتر دەرهەق بەرەهەندەکـانی ئابووریی کـۆمـەڵگای پیـشـەسـازی بوون، هەروەها لەبەرچاوگـرتنی کـاریگەرییـەکـانی ئەم

فاکتەرانەو هەموو دامەزراوە کۆمەڵایەتییە کاریگەرەکان، دەتوانین جیاوازیی و دژایەتییەکانی نێوان کۆمەڵگای پیشەسازی و ناپیشەسازی لە تابلۆیەکدا بەراورد بکەین [١٦٩/ ٣ ١٠٣-١٠٤].

بەشێک لە جیاوازی و دژایەتییەکانی کۆمەڵگا پیشەسازیی و نا پیشەسازییەکان

کۆمەڵگای پیشەسازی	کۆمەڵگای ناپیشەسازی
– تەکنۆلۆژیا لە حاڵەتێکی سەرەتاییدایە	– تەکنۆلۆژیا پێشکەوتووە
– سنووداریی رەهەندەکانی کۆمەڵگا	– فراوانی رەهەندەکانی کۆمەڵگا
– سنوورداریی دابەشکردنی کار	– سیستمی ئاڵۆزی دابەشکردنی کار
– رۆڵی گرنگی گرووپەکانی خزمایەتی	– سنووداریی رۆڵی گرووپەکانی خزمایەتی
– نەخوێندەواریی و کەمی خوێندەواری	– فراوانی ئاستی خوێندەواریی
– بەکارهێنانی سنوورداری هۆکارەکانی پەیوەندی	– باڵادەستی هۆیەکانی پەیوەندی دەستەجەمی لە کۆمەڵگادا
– باڵادەستیی نەریتە زارەکیەکان	– باڵادەستی نەریتە نووسراوەکان (کتێب، کاسێت، فیلم)
– بەرزیی رێژەی لادێنشین	– بەرزیی رێژەی شارنشین
– پشتبەستن بەخودی کۆمەڵگا (بەشێوەیەکی رێژەیی یان تەواوەتی)	– وابەستەیی دوولایەنە لەگەڵ گرووپەکانی دیکەدا
– فرەیی کولتوورە لۆکالییەکان، بەڵام نەک لە نێو یەک کولتووردا	– فرەیی وردە کولتوورەکان بەڵام لەنێو یەک کولتووردا

کۆمەڵناسی ئەمریکی «وێرس» (Wirth) بە پشتبەستن بە لێکۆڵینەوەکانی خۆی لە شارەکانی ئەمریکادا کۆمەڵگای شارنشین لەرووی فراوانی، چڕی دانیشتووان، و وێکنەچوون بەخاوەنی تایبەتمەندییە تایبەتییەکانی دەزانێت، بەبیرو بۆچوونی ئەو، ئەم خەسڵەتانە دەبنە هۆی دروست بوونی شێوەیەکی تایبەت لە پەیوەندیی کۆمەڵایەتی. لەسەر ئەم بنەمایەوە پەیوەندی نێوان تاکەکان پەیوەندییەکی رەسمیی تێپەڕ و سەر پێییە. شارنشینان لەگەڵ زۆربەی ئەو کەسانەی کە پەیوەندییان پێوە دەکەن، پاڵنەرێکی سوود خوازییان هەیە (من دەتوانم چ کارێک بۆ تۆ ئەنجام بدەم – تۆ دەتوانیت چ کارێک بۆ من ئەنجام بدەیت؟) وێرس دەریدەخات کە شارنشینان لە هەوڵی سوود وەرگرتن دان لە خەڵکی دیکەو شار ئەم جۆرە چالاکییانە بەهێز

دەکات. پەیوەندیی شارنشینان رووکەش و ناسکن بەم هۆیەشەوەیە کە لە شارەکاندا نەخۆشی دەروونی، خۆ کوشتن، تاوان، فەساد، و جۆرەکانی لێکهەڵوەشانی کۆمەڵایەتی زۆرترە تاکو لە لادێکاندا [١٨٠/ ٤٧٤].

بەکارهێنانی رووکارە جۆراوجۆرەکانی تەکنۆلۆژیای نوێ، دیاردەی جۆراوجۆری لە بەرامبەر کۆمەڵناساندا قووتکردۆتەوە، بۆ ئەوانەش هەلی تازەی بۆ لێکۆڵینەوە هێناوەتە ئاراوە. بۆ نموونە بەکارهێنانی کۆمپیوتەر بەشێوەیەکی زیاتر لە جاران لە کۆمەڵگای هاوچەرخ و کاریگەریی کۆمەڵایەتی، ئابووری و کولتووری کۆمپیوتەر، چەندین بابەتی تایبەتی لەرووی کۆمەڵناسییەوە خوڵقاندووەو بۆتە هۆی ئەوەی کە رۆڵی کۆمپیوتەر لەرووی: گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان، شێوازی پەیوەندی، دیدگاو درککردنەکان، رێکخستنی کار، سیستمی پەروەردەیی، بونیادی سیاسی، سیستمی ئابووری و هەندێ رەهەندی دیکەش بخەنە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

لەم رووەوە پەیوەندی نێوان بەپیشەسازیبوون و شارنشینی، پەیوەندییەکی ئاڵۆزە، کە ناتوانرێت لە نێوان رادەی شارنشینی و گەشەکردنی پیشەسازیدا، ئاستێکی گونجاو دیاریکرێت بەشێوەیەک کە هەردووکیان بەیەک شێوە گەشە بکەن. لە دنیای هاوچەرخدا، بەتایبەت لەو وڵاتانەی کە لەحاڵی گەشەکردندان بەزۆری گەشەی شارنشینی لە پێش گەشەی پیشەسازییەوە بووە، هەڵبەت بەدەر لەو حاڵەتانەی کە شاری نوێ بۆ وەدیهێنانی پیشەسازی تواندنەوەی ئاسن و پاشکۆکانی یا دامەزراوەی هاوشێوەی ئەوان بەرهەم هاتوون (وەک شاری پۆڵا لە ئەسفەهان).

لەم باسەدا پێویستە ئەوە بزانین کە بەشێکی تایبەتی کۆمەڵناسی کە کۆمەڵناسی پیشەسازییە، بەدرێژایی چەند دەیەی دوایی، گەشەیەکی بەرچاوی کردووەو کاروبارێکی وەک: دیاردەی بەپیشەسازیبوون و ئەو تەنگ و چەڵەمانەی لێیەوە سەریان هەڵداوە، پەیوەندی مرۆڤ بە ئامێرەوە، پەیوەندی ئامێرەکان بەهێزی مرۆیی و کۆمەڵگاوە، کێشەو گرفتی کرێکاران، و مەسەلەی کارگەکان دەخاتە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

لە میانی ناسین و جیاوازییەکانی نێوان کۆمەڵگا پیشەسازییەکان و نا پیشەسازییەکاندا، جۆرج فریدمان (G. Fried mann) کۆمەک لە هەردوو زاراوەی ژینگەی پیشەسازیی و ژینگەی تەکنیکی وەردەگرێت، ژینگەی سروشتی، ژینگەیەکە تیایدا مرۆڤ لە پەیوەندیەکی راستەوخۆو نزیکدایە لەگەڵ سروشتداو

خۆی لەگەڵ پێویستی و سنووردارییەکانی ژینگەی سروشتیدا هەماهەنگ دەکات. لە بەرامبەریشدا لە ژینگەی هونەرییدا، لە نێوان مرۆڤ و سروشتدا تۆڕێک لە مەکینە، تەکنیکی ئاڵۆز، زانیارییەکان، شتگەلی دروستکراو و دواجار ئەو توخمانەی گۆڕانیان بەسەرداهاتووە پەیوەندی دروست دەکات. چیدی مرۆڤ لە حاڵەتی وابەستەییدا نییە لەگەڵ سروشتدا، بەڵکو بەپێی پێویستییەکان، و حەزەکان و مەیلەکان سروشت فۆرمەلە دەکات. بەدەربڕینێکی وردتر، مرۆڤ سوود لە سروشت وەردەگرێت و بەسەریدا زاڵ دەبێت، بەپێی ئامانجەکانی خۆی سوودی لێوەر دەگرێت، بەدەربڕینی «فریدمان» ژینگەی تەکنیکی، «ژینگەیەکی نوێ»یە، چونکە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا دیاردەیەکی نوێیە. ئەم ژینگەیە دەرەنجامی شۆڕشی پیشەسازییە. واتە پەڕینەوە لە قۆناغی ئامێرەوە بۆ مەکینە، لەکاری دەستییەوە بۆ کاری میکانیکی. لەراستیدا ژینگەی تەکنیکی تایبەتمەندییەکی کۆمەڵگای نوێیە بەڵکو لە هەمان کاتدا هۆکارو بەدیهێنەری کۆمەڵگای نوێشە [١٨١/ ٢٠٣-٢٠٦].

کۆمەڵگای پاش پیشەسازی

چەمکی کۆمەڵگای پاش پیشەسازی لەلایەن ئابووریناسان و کۆمەڵناسانی هاوچەرخ، بەتایبەتی «جۆن کانت گالبرایت» (G. K.Galbraith)ی ئەمریکی و «ئالان تۆرین» (A. Tourain)ی فەرەنسییەوە، بۆ دەستنیشانکردنی قۆناغێک کە کۆمەڵگا گەشەکردووەکانی هەنوکە پێیگەیشتوون، بەکارهێنراوە.

لەم کۆمەڵگایانەدا ناتوانرێت هەلومەرجی ئابووریی گەشەکردن لە هەندێ فاکتەری دیکەی وەک لێکۆڵینەوەکانی زانستی و تەکنیکی، پەروەردە، بەرهەمهێنان و گواستنەوەی زانیارییەکان لە بوارە جۆراوجۆرەکان و... کە وابەستەییەکی نزیکی بە هێزەکانی بەرهەمهێنانەوە هەیە، جودا بکرێنەوە.

ئەم کۆمەڵگایانە چ ئەوانەی پشت ئەستوورن بە سەرمایەداریی یان سۆسیالیزم، لە رێگەی توانای زیاتریی بەرنامەڕێژی گۆڕانکارییەکان، کۆنترۆڵی سیستمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، و کاریگەریی دانان لەسەر پێویستیی و مەیلەکان دەستنیشیان دەکرێن. ئەم کۆمەڵگایانە لە ژێر هەژموونی رێکخراوە سیاسی و ئابوورییە گەورەکاندان، کە دەخوازن بەشدارییەک لەسەر بنەمای لایەنگیری

کۆمەڵایەتی و کولتووریی دیاریکراو لەلایەن هێزە باڵا دەستەکانەوە، لەتاکەکاندا بەدیبهێنن. وێنەکانی دەسەڵاتی کۆمەڵایەتی گۆڕاون. سنورداریتی بەکاربردن جێگەی خۆی بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنان چۆڵ کردووە. کاریگەریی کەناڵەکانی گەیەنەرە نێوەندییەکانی هۆکارەکانی پەیوەندییە دەستە جەمعییەکان لەسەر پەروەردەو پێگەیاندنی منداڵان و گەنجان زیاترە لەکاریگەریی خێزان و تەنانەت قوتابخانەش. کۆنترۆڵکردنی پەیوەندییەکان توانایی داوە بەدەسەڵاتە سیاسییەکان کە لە کۆمەڵگادا کاریگەربن[٤٠/ ١٦٢-١٦٣].

بەبۆچوونی «ئالان تۆرین» کۆمەڵگای پاش پیشەسازیی زیاتر وەدیهێنەری نامۆبوونە تاکو سەرمایەگوزاری. مرۆڤی نامۆ کەسێکە بیروهۆشی، بەبەردەوامی دەستکاری دەکرێت و لە سیستمێکی گۆڕاودایە کە خۆی کۆنترۆڵی ناکات. تەنانەت ئەگەر ئەو کەسە لە مەسرەفێکی روو لە زیاد بوونیشدا بەشداربێت و لە هەندێ ئیمتیازاتی کۆمەڵایەتیش بەهرەمەندبێت. بەهۆی ئەم نامۆبوونەوە، دژایەتییەکی نوێ دێتە پێشەوە کە زیاتر خەسڵەتی کۆمەڵایەتی و کولتووریی بە خۆوە دەگرێت تا ئابووریی. لە نێو گەنجان و هەموو ئەو گرووپانەی کە ئامادەی قەبوڵکەری گۆڕانن، خوازیاریی دابڕانی کولتووریی و دەستێوەردان لە مافی بڕیاردانی تاکەکان دەخرێتەڕوو، کە دەتوانرێت بەدابڕانی بەشداریکردنی تاک لە بەرهەمهێنان، و بەشداریی هاوکات لەگەڵ وابەستەییدا ئەنجام بدرێت. لەم بارودۆخەدایە کە زانکۆ وەک نێوەندێکی نارەزایی سەبارەت بە رێکخراوە سیاسیی و ئابوورییەکان دەردەکەوێت. قوتابیانی زانکۆ، لێکۆڵەران، و مامۆستایانی کەمتەمەن کە لێهاتوویی زانستی و هونەرییان هەیە، وەک رەواج پێدەری پێشهات و رووداوەکان شۆڕشگێڕانەتر لە جاران دەردەکەون، بەپێچەوانەوە چینی کرێکار چیتر هۆکاری کۆمەڵایەتی هێندە چالاک نین و بەهەمان شێوە چیدی تواناکانی سەرکار بەتاکە توخمی سیستمی دەسەڵات ناژمێردرێن. پێویستە ئەوەش بڵێین کە ئەم چەمکە (چەمکی کۆمەڵگای پاش پیشەسازی) لەم ساڵانەی دواییدا کەوتە بەر رەخنەی توندی رابەرانی رێکخراوە سیاسیی و سەندیکاکانی بزاڤە کرێکارییەکان. ئەم گرووپانە چەمکی کۆمەڵگای پاش پیشەسازیی رەتدەکەنەوەو پێیان وایە کە چینی کرێکار لەرووداوە کۆمەڵایەتییەکانی وڵاتە پیشەسازییەکاندا وەک هێزێکی رێنومایکەر دەمێنێتەوە[٤٠/ ١٦٢-١٦٣].

کۆمەڵگای ئەلیکترۆنی

هەرچەندە زاراوەی «کۆمەڵگای ئەلیکترۆنی» هێشتا لە نووسراوە کۆمەڵناسییەکاندا هێندە بەکارهێنانێکی چەمکییانەی وەرنەگرتووە، بەڵام پەیدابوونی شێوازی نوێی پەیوەندییەکان لە چوارچێوەی ئامێرە تایبەتەکاندا، لەناو تۆڕە گەورەکانی زانیارییدا وەک «ئینتەرنێت» هەروەک: خۆشەویستیکردن، کۆنفرانس، مونازەرەی ئەلیکترۆنی و... بۆتە هۆی ئەوەی کە لە فەزای ئەلیکترۆنیدا جۆرێک لە کۆمەڵگای مەجازی وەدیبێن. لەم کۆمەڵگایانەدا ڕێسای چوونە نێو ژیان لە حاڵی شکڵگرتندایە. بەم پێیە دەتوانین بگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئێستا چەندین فەزای کۆمەڵایەتی نوێ پەیدابووەو ئەم فەزایانەش پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دەخەنە ژێر کاریگەرییەوە. شاڕێگەکانی زانیارییەکان لەڕووی کۆمەڵایەتی، کولتووریی و ئابوورییەوە چەندین فەزای دیاریکراو بۆ مرۆڤەکان وەدیدەهێنن، فەزاگەلێک بەشێوازو توخمی تازەوە، فەزاگەلێک بەبێ سنووری جوگرافیی و سیاسی و دواجار ئەم هەلومەرجە شێوەیەک لە مرۆڤی لە هەموو جێیەک ئامادە دەداتە دەست. ئەم شاڕێگایانە کاریگەریی دەخەنە سەر ئابووری، پەروەردە، پەیوەندییەکان، سیاسەت، کات بەسەربردن و ڕابواردن، خۆشگوزەرانی و... ئاگاییەکان، تێڕوانینەکان و ڕەفتارەکانی مرۆڤ لەسەرتاسەری گۆی زەویدا دەخەنە ژێر کاریگەرییەوە، ئەم مرۆڤانە بەبێ ڕۆیشتنە دەرەوە لە ماڵەکانی خۆیان، دەتوانن گەشتێکی مەجازی بەجیهاندا بکەن، و لەم گەشتەدا دەتوانن دەربارەی کارەکان، لێکۆڵینەوەکان، و بیروباوەڕەکانی خۆیان پرس و ڕا بەخەڵکانی دیکە بکەن. زیاد لەوەش لە ڕێگەی ئەم کەناڵەوە دەتوانرێت چەندین هاوڕێی نەدیو پەیدابکرێن، پرۆسەی بانکی ئەنجام بدرێت، ئاگاداریی نرخی سەهمەکان بێت، دەتوانی بۆ دەزگاکان چەندین کاری جۆراوجۆر ئەنجام بدەی، بکڕی و.. دەزانین کە تەجهیزی کۆمپیوتەر بەمۆدێم (modem) بۆتە هۆی ئەوەی کۆمپیوتەر لە حاڵەتی کەسیی دەربچێت و بچێتە ناو بازنەی پەیوەندییە دەستە جەمعییەکانەوەو چەمکی نوێی «گرووپی ئەلیکترۆنی» لە کۆمەڵگای نوێدا ببێتە واقیع.

تەمەنی مەکینەی میکانیکی نووسین(چاپ) لە جیهانی پیشەسازیدا نزیکەی سەدەیەک، و مەکینەی نووسینە ئەلیکترۆنییەکانیش نزیکەی پەنجا ساڵ چالاک بوو. لە ساڵانی ١٩٨٥ بەدواوە وردە وردە کۆمپیوتەر جێگەی ئەم جۆرە مەکینانەی گرتەوە، بەڵام تاکو سەرەتاکانی ١٩٩٠یش هەر نووسین لەسەر کاغەز شێوەی

سەرەکی نووسین بوو. پێویستە چاپکەرە نوێیەکانی وەک مەرەکەب (Ihkjet)و لێزەر (lazer)یش لە هەمان خانەدا دابنرێن. ئەو گۆڕانکارییە تەکنۆلۆژیانەی کە لە دەیەی ١٩٩٠ بەدواوە لە جیهاندا ڕوویانداوە تەنانەت بەرهەمهێنانی کەرەستەی چاپی تەقلیدی وەک بڵاوکراوە، کتێب و هەموو چاپکراوەکانی دیکەشی خستوونەتە ژێر تیشک و ڕۆشناییەوە، وردە وردە لە پلەی یەکەمدا ناسینی تەواوەتی کۆمەڵگا نوێیەکانی بۆ پەیوەندی نووسراو گۆڕیی و بەشێوەیەکی هێدی و بەرە بەرە لاپەڕەی کۆمپیوتەر(لای کەم لە چەند بوارێکدا) جێگەی چاپکردنی تەقلیدی گرتەوە. لاپەڕەیەک کە توانایی گۆڕانکاریی تێدایە [٢٢١/ ٩]. ئەمڕۆ نووسینی ئەلیکترۆنی بوارێکی فراوان دەگرێتەوەو پرۆسەی «بەکۆمپیوتەریبوون» بەرە بەرە هەموو قۆناغەکانی بەرهەمهێنان دەگرێتەوە. گەیاندنی بابەت و هەواڵەکان یان وتارەکان، گوێزانەوەیان لە ڕێگەی تۆڕەوە، تێکەڵکردن، لێکهەڵپێکانی زانیارییەکان، دانانی وێنەو هێڵکاری، سازکردنی لاپەڕەکانی و دواجار چاپکردن و بڵاوکردنەوەو دابەشکردن و... ئەم پرۆسەیە بۆتە هۆی نەمانی زۆر لە پیشەو کارەکان، لە هەمان کاتدا چۆنیەتی بەرهەمهێنانیش (لەڕووی ماددیەوە) گەشەیەکی باشی کردووە.

نووسینی کتێب، گۆڤار، ڕۆژنامە لە شوێنێکی جیهانداو لە هەمان کاتدا چاپکردنی لە چەند شوێنی دیکەدا (هەڵبەت لەگەڵ ئەنجامی گۆڕانە پێویستەکاندا بەپێی شوێنە جیاوازەکان) بۆتە کارێکی بەربڵاوی ئاسایی. تەکنۆلۆژیای بەرهەمهێنانی دیسکی پەستێوراو (CD)یش لە بەرهەمهێنانی نووسینە ئەلیکترۆنییەکاندا کاریگەرییان هەبووە. ئەمەش لە حاڵێکدایە کە تەکنۆلۆژیای فرە میدیایی (multimedia) لەم بوارەدا خراوەتەڕوو، واقیعێک کە نووسین، دەنگ و ڕەنگ بەئاسانی و خێرایی لە تەنیشت یەکتردا دابنرێن. لە ساڵی ١٩٩٠ بەدواوە بەرە بەرە بەرهەمهێنان و خستنەڕووی گۆڤارەکان، بانکەکانی زانیاریی، ئەنیسکلۆپیدیاکان، کۆمەڵە هونەرییەکان و زۆرێک لەبەرهەمەکان لەوانەش کلاسیک و هەنووکەییەکان کە خراونەتە سەر دیسکە پەستێوراوەکان ڕەواجیان پەیداکردووەو بەشێک لە چالاکییەکانی بڵاوکەرەوە گەورەکان پێکدێنێت [٢٢١/٤٣].

سەرەڕای پرۆسەی خێرای بەپیشەسازیبوون لە دوو سەدەی رابردوودا (سەدەی هەژدەو نۆزدە)، تەنها سێیەک (١/٣)ی دانیشتووانی جیهان لەو کۆمەڵگایانەدا دەژین کە بتوانرێت بەشێوەیەکی تەواو چەمکی کۆمەڵگای پیشەسازییان بەسەردا ببڕێت، زۆرینەی خەڵک سەر بەو کۆمەڵگایانەن کە لەژێر کاریگەریی شۆڕشی پیشەسازیدا بوون، چ لە رێگەی پروپاگەندەی تەکنۆلۆژیی نوێی پیشەسازیی و چ بەهۆی ئەو پێشهاتانەی کە بەهۆی بازرگانییەوە روویانداوە. ئەم کاریگەرییانە (لە هەردوو جۆرەکە یان تێکەڵەیەک لەهەر یەکێکیان) کۆمەڵگاگەلێکیان پێکهێناوە کە دەکرێ بۆ دوو دەستە پۆلین بکرێن، دواکەوتووەکان (Under developed) و تازە پێگەیشتوو (Developing).

هەرچەندە ئەم پۆلینە لەلای هەموو کەس پەسەند نییە. زۆرێک لەم کۆمەڵگایانە لە حاڵەتی وەرچەرخاندان، وەرچەرخان لە حاڵەتی کشتوکاڵیی سەرەتاییەوە یان گەشەکردوو بۆ قۆناغی نوێی پیشەسازیی. زانایانی کۆمەڵناسی ئەم حاڵەتە بە نوێخوازیی (Modernization) ناودێر دەکەن. ئەم چەمکە رۆشنکەرەوەی ئەو حاڵەیە کە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و کولتووریی هەموو لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی (نەک تەنها لایەنی تەکنۆلۆژیی) دەگرێتەوە.

لە زۆربەی، شیکردنەوەو راڤە ئابووریی - کۆمەڵایەتییەکاندا هەموو کۆمەڵگا دواکەوتوو و تازە پێگەیشتووەکان، بەبێ جیاکردنەوە لێکۆڵینەوەیان لەسەر دەکرێت. کە رەنگە شتێکی هەڵە ئامێز بێت. راستییەکەی ئەوەیە کە لە نێوان ئەم کۆمەڵگایانەدا، لە زۆربەی لایەنەکاندا چەند جیاوازییەکی گرنگ هەیە. رادەی گەشەکردنی تەکنۆلۆژیی کۆمەڵگا دواکەوتووەکان کەمترە لەهی کۆمەڵگا تازە پێگەیشتووەکان. لەم کۆمەڵگایانەدا ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتووان بەپرۆسەی بەرهەمهێنانی سەرەتاییترین پێویستییەکانی کۆمەڵگا (واتە خواردن و پۆشاک)وە سەرقاڵن. یەکێکی دیکە لە پێوەرەکانی ناسینی کۆمەڵگا دواکەوتووەکان لە رووی هەلومەرجی تەکنۆلۆژیی و ئابوورییەوە ئەوەیە کە ئاستی سوودو بەرهەم نزمە. لەوێشەوە کە ئاستی شارنشینی لەم کۆمەڵگایانەدا نزمترە لە کۆمەڵگا تازە پێگەیشتووەکان، ئیدی ئەزموونی خەڵکانی ئەم وڵاتانە لە بواری توخمەکانی ژیانی نوێی ئابووریی وەک پارە، بازرگانی و کڕین و فرۆشتن، بازاڕ، پسپۆریی لە پیشەدا، پەروەردە و بیرۆکراسیشدا سنووردارترە. لە بازاڕی کاری ئەم وڵاتانەدا فەراهەم کردنی هێزی مرۆیی بۆ نوێکردنەوەی پایەکانی حکوومەت و دامودەزگا

ئابوورییەکانی، بەزۆری زەحمەتە. وێڕای ئەوەی کە لەلایەنی ناسیونالیزمییەوە حوکم دەکات، کە هێزی مرۆیی لۆکاڵی (محلي) لە چالاکییە ئابوورییە نوێیەکاندا بەکاربهێنرێت، بەڵام کەمیی هێزی پسپۆڕو تایبەتمەند رێگە لەم کارە دەگرێت [١٨٢/ ١٥٠-١٦٢].

کۆمەڵگا تازە پێگەیشتووەکان چەندین دەیەیە سەرگەرمی رووبەڕووبوونەوەی چەندین مەسەلەن کە پێدەچێ رێگر بووبن لە بەردەم گەشەکردنیاندا. سەرەڕای ئەوەی کە ئەم کۆمەڵگایانە تارادەیەک لە حاڵەتی بەپیشەسازیبووندان، زۆرینەیەکی بەرچاوی شارنشینانی ئەم وڵاتانە گرفتاری هەژارییەکی وەک هەژاریی کۆمەڵگا کشتوکاڵییە سەرەتاییەکانن. لە هەمان کاتدا باشبوونی رێژەیی رەوشی پەروەردەو فێرکردن و زیاتر گەیشتنیان بە هۆکارەکانی پەیوەندی دەستەجەمعی، هیواو چاوەڕوانییەکانی ئەوانیان زیاد کردوون و هۆشیارییەکی تاڕادەیەک زۆریی دەرهەق بە ژیانێکی باشتر لەواندا هێناوەتە گۆڕێ. ئەم دژایەتییانەو چەندین مەسەلەی دیکەش، هەلومەرجی شۆڕشیان فەرز کردووە کە بۆتە هۆی ئەوەی دانیشتووانی ئەم وڵاتانە بە زۆری تەواوی دنیا لەگەڵ هەلومەرجی تایبەتی خۆیاندا ببەستنەوە. وڵاتێکی تازە پێگەیشتوو، لە رووی تەکنۆلۆژییەوە تێکەڵەیەکی عەجیب و غەریبە لە کۆن و نوێ. لادێییەکان بەزۆری سوود لەو ئامێرە زۆر سەرەتاییانە وەردەگرن کە لە باوو باپیرانیانەوە بۆیان ماونەتەوە. لەم وڵاتانەدا تەکنۆلۆژیای کۆن لە کەرتی کشوکاڵیدا رەواجێکی زیاتری هەیە. دەتوانرێت ئابووریی ئەم وڵاتانە بۆ دوو بەش دابەش بکرێت: ئابووریی تەقلیدیی و ئابووریی نوێ. ئابووریی تەقلیدی لە بنەڕەتدا حاڵەتی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان یاخود نیمچە کشتوکاڵییەکانی هەیە. تارادەیەک لەسەر هەمان ئەو ریتمەیە کە ساڵانی رابردوو لەسەریبوو. هۆکارو تەکنیکەکەش هەمان جۆرە و سوود وەرگرتن لە ئاستێکی نزمدایە. لەولاشەوە ئابووریی نوێ سوود لە تەکنیک، ئامێر، نموونە گەلی رێکخراوەیی وەردەگرێت، کە بەشی زۆری ئەم شتانەی لە کۆمەڵگای پیشەسازییەوە خواستووە، ئەو توخمانەی کە یەکجار پێشکەوتوو و تایبەتمەندن. ئەم جۆرە کۆمەڵگایە، لە پەیوەندیدا لەگەڵ هەلومەرجی ئابووریی دنیادا شوێنگەیەکی ئازار چێژی هەیە، بەتایبەت داهێنانە تەکنۆلۆژییەکان کە پێدەچێ ئەم جۆرە کۆمەڵگایانە رووبەڕووی بارودۆخێکی دژواربکەنەوە. بەهۆی بەکارهێنانی تەکنیک و میتۆدی نوێی تەندروستییەوە، رێژەی مەرگ و مردن لەم وڵاتانەدا بە ئەندازەیەکی باش کەمی کردووە، بەڵام جگە لە بوارگەلێکی دیاریکراوو

سنووردار ڕێژەی لەدایکبوون هەروەک جاران ماوەتەوە. ئەنجامی ئەم حاڵەتەش زیادبوونی خێرای دانیشتووانە کە بەشێکی زۆر گەورەی بەرهەمهێنان (کە بە زەحمەت بەدەست دێت) تایبەت دەکات بەخۆوە. (١٨٣/ ٥٤٤-٥٥٥].

لەو هۆکارانەی کە لەدنیای هاوچەرخدا بۆتە هۆی زیادبوونی خێرای دانیشتووان لە ژمارەیەک لە شارەکانی وڵاتێکدا، مەیل و ویستی توێژە جیاوازەکانی خەڵکە بۆ ژیان بەسەر بردن لە شارە گەورەکاندا، کە پێدەچێ لە وڵاتانی تازە پێگەیشتوودا گەرموگوڕییەکی زیاتری هەبێت. چەندین ساڵ لەمەوبەر نووسەری «قابوسنامە» وەسیەتی بۆ کوڕەکەی خۆی کردووە کە دەڵێ: «تاکو دەتوانی جێگەو ماڵی خۆت لە شارە گەورەکاندا بسازێنەو لە هەوڵی ئەوەدابە کە پاراوو سازگاربێت» شاری گەورە بۆتە یەکێک لە ئەفسانەکانی دنیای هاوچەرخ. چونکە وادەزانرێت کە لەشارە گەورەکاندا مرۆڤگەلێکی مەزنتر دەژین و دەزگاو دامەزراوەی گرنگتر بوونیان هەیە. لە هەمان کاتدا شارە گەورەکان بەتایبەت لە وڵاتانی تازە پێگەیشتوودا، لەگەڵ مەسەلەو گرفتی جۆراوجۆر لەلایەنی ئابووریی، کۆمەڵایەتی، خۆشگوزەرانی، تەندروستی و... هاوکات بوونەو دەبن.

ئەو کۆمەڵگایانەی کە لە ڕێڕەوی بەپیشەسازیبووندا هەنگاو هەڵدەگرن و پێشینەی کۆمەڵگای کشتوکاڵییان لەسەر شانە، لەگەڵ چەند مەسەلەیەکی سەرچاوە گرتوو لە بڵاوبوونەوەی توخمە کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانی وەرگیراوو خوازراو لە کۆمەڵگا پێشکەوتووە پیشەسازییەکاندا ڕووبەڕوو دەبنەوە. لەگەڵ ئەوەشدا کە زۆرێک لە لێکۆڵەرانی پێشوو بڕوایان وابوو کە هۆکاری دواکەوتنی ئەم وڵاتانە، تەنها چەقبەستوویی و دواکەوتوویی تەکنۆلۆژیی و ئابووریی خۆیانە. ئەمڕۆکە ئەو مەسەلەیە بەتێڕوانینێکی قووڵتر تەماشا دەکەن و ڕۆشنی دەکەنەوە کە مەسەلەی ئەم وڵاتانە یەکجار ئاڵۆزترە لەوەی کە تەسەور دەکرا، لەسەر ئەم بنەمایەوە پێویستە چەندین لایەنی سیاسی، ئابووریی، خێزانیی، ئایینی، جوگرافیی و کولتووریی لەبەرچاو بگیرێت. ئەم وڵاتانە پێویستییان بەرێگە چارەگەلێکی هەمەلایەن هەیە.

کورتەی بەش

١- دەتوانرێت شار لە دیدگای ئابووریی، یاسایی، کۆمەڵایەتی، سیاسی و ئامارییەوە پێناسە بکرێت.
٢- یەکێک لە بنەڕەتیترین دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی شار، بازاڕە.

٣- زەروورەتە سەرەتاییەکانی پەیدابوونی شار بریتین لە: بوونی زێدە بەرهەمی خۆراک، سەقامگیری سیستمی گواستنەوەو گەیاندن و سوودوەرگرتن لە ئاستێکی دیاریکراوی تەکنەلۆژیا.
٤- جیاوازی نێوان شارو لادێ زیاتر لە رووی ئەرکە جیاوازەکانەوە دەخرێنەڕوو.
٥- گرنگترین دەرەنجامەکانی شارنشینی بریتین لە: چڕی دانیشتووان، فرەیی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان، گۆڕانی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان.
٦- شارەکان بەپێی گرنگترین هۆکاری بوونیان: هەریەکێکیان دەتوانێت ڕۆڵێکی تایبەتی هەبێت یاخود چەندین ڕۆڵ لەگەڵ یەکدیدا بگێڕن.
٧- شارە کۆنەکان تارادەیەک سەربەخۆ بوون، لە هەندێ کاتدا گۆڕاون بۆ نێوەندی ئیمپراتۆری.
٨- تاکو ساڵی ١٨٠٠ی زایینی تەنها لەسەدا دووی دانیشتووانی جیهان لە ناوچە شارنشینەکاندا دەژیان.
٩- لە میسری کۆن و میزۆپۆتامیادا ناوچەی شارنشینی گرنگ بەدەرکەوتوون.
١٠- لە پاش هاتنی ئیسلام شارەکانی بەسرەو کوفە دروست بوون.
١١- شاری نوێ حاڵەتێکی پیشەسازیی هەیە، چەندین رەهەندی فراوانی هەیە، لە کاروباری سیاسی و ئابووریی و کۆمەڵایەتی وڵاتدا ڕۆڵێکی زۆریان هەیە.
١٢- گرنگترین تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگای شارنشین بەم شێوە گەشەکردووەی ئێستا بریتین لە: فراوانی رەهەندە جواگرافییەکان، زۆری چڕی دانیشتووان، پێکنەچوونی شارنشینان (بەتایبەت لەڕووی کارو ڕۆڵی کۆمەڵایەتییەوە)، زاڵبوونی پەیوەندییە ناکەسیی و رەسمییەکان، ئاڵۆزیی کۆمەڵگا، ئەقڵانییەت، دوورە پەرێزیی زیاتر لە هەمبەر نەریتەکاندا، مەیلی داهێنان، پسپۆڕیخوازی.
١٣- گرنگترین پرۆسەکانی ژینگەناسی بریتین لە: حەزکردن لە جودایی و حەزکردن لە بەسەنتەربوون.
١٤- تیۆرە بەناوبانگەکان لەمەڕ بونیادی ژینگەیی بریتین لە (تیۆری بازنەی تاک جەمسەر)، (تیۆری کەرتی)و (تیۆری چەند ناوکیی).
١٥- گەشەکردنی شارە گەورەکان کار دەکاتە سەر ناوچەکانی دەورو بەریشیان.
١٦- «وێرس» بڕوای وابوو کە لەشاردا، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان ناکەسی (غیر شخصی)، رووکەش و تێپەڕن.
١٧- وێڕای ئەوەی کە زۆربەی مێژوونووسان دەسپێکردنی شۆڕشی پیشەسازیی لە

سالآنی نێوان ١٧٦٠ تا ١٨٣٠ لە ئینگلتەرا لە قەڵەم دەدەن، بەڵام کۆمەڵێکی دیکە رەخنەیان لەم بیروبۆچوونە هەیە.

١٨- دەتوانرێت پرۆسەی گۆڕانکاری شۆڕشی پیشەسازیی لە پێنج قۆناغدا چڕ بکرێنەوە، کە لەنیوەی سەدەی هەژدەهەمەوە دەست پێدەکات و ئێستاش ئێمە لە دەروازەی قۆناغی پێنجەمدایین.

١٩- لە گرنگترین دەرەنجامەکانی شۆڕشی پیشەسازیی گۆڕانی سەرچاوەکانی وزەیە.

٢٠- کۆمەڵگای پیشەسازیی لەرووی بەرهەمهێنان، دابەشکردن و بەکاربردنەوە خاوەنی خەسڵەتی تایبەتی خۆیەتی.

٢١- کۆمەڵگای پیشەسازیی پشت ئەستوورە بە ئابووریی بەرهەمهێنان کە هەمیشە لە حاڵی دینامیکییەتدایە.

٢٢- بەکارهێنانی پیشەسازیی لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا، مەسەلەو کاروبارێکی تایبەتی هێناوەتە ئاراوە کە پێوستە بخرێتە بەر ناسین، پێشگرتن، و چارەسەر.

٢٣- یەکێک لە مەیلە بەرچاوەکانی کۆمەڵگای پیشەسازیی بایەخدانە بە ژیاری کات بەسەربردن و رابواردن.

٢٤- «جۆرج فریدمان» لە میانی رۆشنکردنەوەی جیاوازییەکانی نێوان کۆمەڵگای پیشەسازیی و ناپیشەسازیدا هاوکاری لە دوو چەمکی ژینگەی تەکنیکی و ژینگەی سروشتی وەردەگرێت.

٢٥- کۆمەڵگای پۆست پیشەسازیی کۆمەڵگایەکە تیایدا پەیوەندیی دوولایەنە لە نێوان هۆکارو هەلومەرجی گەشەکردن لەگەڵ چالاکییە فراوان و پێشکەوتووەکاندا لە بواری لێکۆڵینەوەی زانستی و پەروەردەیی و ئاڵوگۆڕی زانیارییەکانەوە، زیاتر لە جاران هەستی پێدەکرێت.

٢٦- «ئالان تۆرین» بڕوای وایە کە لە کۆمەڵگای پۆست پیشەسازییدا، چیتر کارمەندە چالاکەکانی رەوتە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان کرێکاران نین، بەڵکو پشکی سەرەکی لەم رەوتانەدا لێکۆڵەران و رۆشنبیران هەیانە.

٢٧- کۆمەڵگای ئەلیکترۆنی کە بە سوودوەرگرتنی لە کۆمپیوتەرە مۆدێم (Modem) دارەکان، لەسەر بنەمای شارێگەکانی زانیاریی و پشتبەستوو بەبانکەکانی زانیاریی هاتۆتە بوون، کەش و هەوایەکی کۆمەڵایەتی نوێی لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا هێناوەتە ئاراوە (فەزای ئەلیکترۆنی).

٢٨- نووسینە ئەلیکترۆنییەکان لە گرنگترین دەسکەوتەکانی تەکنۆلۆژییە نوێیەکانی زانیارییەکانن. هەموو قۆناغەکانی بەرهەمهێنانی بڵاوکراوەو هەموو دەسکەوتە دەنگی و رەنگییەکان کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەم پرۆسەیەوە.

٢٩- لەڕووی چۆنێتی و چەندێتی گەشەوە، دەتوانرێت کۆمەڵگاکان بۆ دوو شێوە دابەش بکرێن: دواکەوتووەکان و تازە پێگەیشتووەکان.

٣٠- نابێت هۆکاریی کەمی گەشەسەندنی ئابووری-کۆمەڵایەتی، لە روانگەی سنووردارو تاک هۆکارییەوە تاوتوێ بکرێن. گەشەسەندن پرۆسەیەکی ئاڵۆزە چەندین رەهەندی سیاسی، ئابووریی، کولتووریی و ژینگەیی هەیە.

بەشی دوازدەم

نۆرمەکان،
بەهاکان و لادانە کۆمەڵایەتییەکان

پێشەکی

چالاکییەکانی رۆژانەی مرۆڤ لە کۆمەڵگادا، لەسەر بنەمای سیستمی کۆمەڵایەتی (Social Order) دامەزراون. ئەم سیستمە لە رێگەی تاک و رەفتاری گرووپە کۆمەڵایەتییەکان بەردەوامی وەردەگرێت. لە راستیدا هەر رەفتارێکی کۆمەڵایەتی لە رێگەی نۆرمگەلێک و یاسای تایبەتەوە بەرێوە دەبرێت. لێرەدا مەبەست لە نۆرمەکان پێوەرگەلێکی رەفتارین کە لە رێگەی تاک و گرووپە کۆمەڵایەتییەکانەوە لە هەمووان چاوەڕێ دەکرێت. ئێمە ئەم نۆرم و یاسایانە فێردەبین یان لانی کەم زانیارییان لە بارەوە پەیدادەکەین. ئەم کارە لە قۆناغە سەرەتاییەکانی ژیاندا لە رێگەی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوون لە نێو خێزاندا ئەنجام دەدرێت، و لە قۆناغەکانی دواتر لە رێگەی بەدەستهێنانی ئەزموونەکانەوە بە درێژایی ژیان دەستەبەر دەبێت [١١٦/١٤٧-١٤٨].

پێناسەی هەندێ لە رەفتارەکان وەک رەفتارگەلێکی لادانکاریی، یەکێکە لە جۆرەکانی بەهێز کردنی نۆرمە گرێبەندییەکان «Contractul Norms». هەموو کۆمەڵگاو گرووپەکان، ئەوتاکانەی کەرەفتاریی لادانکارییان هەیە بە شێوەی جۆراوجۆر سزا دەدەن، سزایەک کەلە پەسەند نەکردن و گاڵتە پێکردنەوە دەسپێدەکات و تاکو شێوەکانی وەک ئەشکەنجەو برینی ئەندامەکانی لەش، زیندان و کوشتنیش بەردەوام دەبێت.

لەم فەسڵەدا بەکورتی رەهەندە جۆراوجۆرەکانی چەند چەمکێکی پەیوەندیدار، وەک: نۆرمەکان، بەهاکان، لادانە کۆمەڵایەتییەکان، نامۆبوون و دواجار سیستمی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی دەخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە.

نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان

نۆرم (Norm) رێسایەکی رەفتارییە دەستنیشانی ئەوە دەکات کە لە هەلومەرجێکی دیاریکراودا خەڵکان دەبێ چ جۆرە رەفتارێکیان هەبێت. سوودی ئەم

ستانداره رەفتارییە ئەوەیە کە یارمەتیی مانەوەی نموونەی پەیوەندییە دوولایەنەییە کۆمەڵایەتییەکان و شێوەی ئەنجامدانی کارەکان دەدات. لەم رووەوە نۆرمەکان کاریگەریی دەخەنەسەر بەهاو ئاراستە کۆمەڵایەتییەکان کە رێگەپێدەر و نەهێکەریی رەفتارەکانە. هەر کولتوورێک یان وردە کولتوور یان هەر گرووپێک خاوەنی چەند نۆرمێکە کە ئەم نۆرمانە حوکمیان لەسەر دەکەن؛ و لەم رێگەیەشەوە رەفتارە گونجاوەکان دەستنیشان دەکات. یاساکان، شێوەو تەرزی پۆشاک پۆشین، رێنماییە ئیدارییەکان، بەرنامەی خوێندن، رێساکانی یاریی و وەرزشەکان، هەموویان جۆرێکن لە نۆرمی کۆمەڵایەتی.

خاڵێک کە لە روانگەی سۆسیۆلۆژیاوە گرنگە ئەوەیە کە بزانین نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان چۆن چۆنی دێنەئاراوە؟ هەندێک لە نۆرمەکان لە رێگەی ئایین، دەسەڵاتی یاسادانان، یاخود حکوومەتەکانەوە دێنەئاراوەوە. بەشێکی زۆری نۆرمە گرنگەکانی ژیانیشمان بەهۆی دابونەریتەکانەوە پەیدا دەبن و دەچنە ریزی شێوازە تەقلیدی و دووبارە بووەکانی ئەنجامدانی کاروباری ژیانی رۆژانەوە. ئەوەی کە بەلای نۆرمەکانەوە گرنگە، فشاری کۆمەڵایەتی سەرچاوەگرتووە لە کەسانێکەوە کە پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی دوولایەنە پێکیەوە بەستوون. کەسەکان دەربارەی شتەکان دادوەری دەکەن، ئەم دادوەرییانە بۆکەسانی دیکەش دەگوازنەوە [١٠٦/١٩٣].

هەر کۆمەڵگایەک لە بواری ئەو رەفتارو تێڕوانین و بۆچوونانەوە (Attitude) کە پشتگیرییان لێ دەکات، خاوەنی رێساو یاسای خۆیەتی. منداڵێک زوو بەزوو نۆرمە رەفتارییەکانی کۆمەڵگاکەی خۆی وەردەگرێت. ئەو رەفتارانەی کە لەلایەن باوک و دایکی منداڵەوە بەباش و دروست هەڵدەسەنگێندرێن، دەبێتە مایەی پاداشت و پشتگیریی کردن و لەحاڵەتی ئەنجامدانی رەفتارێکی هەڵەدا ئاگادار کردنەوە بەکار دەهێنرێت. لەسەر ئەم بنەمایە منداڵ رەفتارەکانی خۆی، کە بۆ هەریەکێکیان هەلومەرجی گونجاوی هەیە، فێردەبێت [١٧٨/١٨]. هەموو نۆرمەکانی کۆمەڵگایەک گرنگییەکی وەکو یەکیان نییە و لەم رووەوە کۆمەڵناسان لە هەوڵی جیاکردنەوە و پۆلبەندکردنی ئەم نۆرمانە دان. «ویلیەم گراهام سامنێر» یەکێکە لەو کۆمەڵناسە یەکەمیانەی کە هەستاوە بە پۆلینکردنی ئەم نۆرمانە [٢٥/٥٢]. پۆلینەکەی «سامنێر» لە بنەڕەتدا گرنگی بە ناسینی فرەیی نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان دەدات و بەم شێوەیە بۆ سێ دەستە دابەشیان دەکات:

١- شێوازە میللییەکان (Folk Waies)، کە بریتین لە دابونەریت یان شێوازە

نەریتییەکانی ئەنجامدانی کارەکان، ئەم دەستەیە شێوازی گونجاوی رەفتارو کارن کە کۆمەڵگا رێگەی پێداون یاخود بەباشتریان دەزانێت. سەرپێچیکردن لە شێوازە میللییەکان سزای بە شوێنەوە نابێت. ئەگەر سنووردارییەکیش بێتە ئاراوە ئەوەندە بەشێوەیەکی جیددی نییە. کانگای شێوازە میللییەکان نارۆشن و بێبەرنامەیە. ئەم شێوازانە بە رێکەوت دێنە ئاراوە، بەڵام پەسەند دەکرێن و لە ناو کولتووردا دەمێننەوە.

٢- رەسمە کۆمەڵایەتییەکان، کەبریتین لە رووە کردارییە پێویستەکان و بۆ خۆشگوزەرانی کۆمەڵگا بە پێویست دەژمێردرێن. بۆنموونە لە ناوبردنی ژیانی مرۆڤێک (جگە لە دوژمن لە کاتی جەنگداو لە جێگەی تایبەتی دیکەشدا) بە سەر پێچیکردن لە ئاداب و رسووماتی پەیوەندیدار بە پاراستنی ژیانی مرۆڤ حساب دەکرێت و بەتاوان دەژمێردرێت. کەسانێک کە حەرامکراوە کۆمەڵایەتییەکان پێشێل دەکەن، یان پێویستبوونی ئەو دەخەنە ژێرپرسیار، بەگشتی بە شێوەیەکی توندوتیژ سزادەدرێن.

«سامنێر» بڕوای وابوو کە رەسمە کۆمەڵایەتییەکان دەتوانن هەموو شتێک لە تەوەرێکی دروستدا دابنێن. بەدەربڕینێکی دیکە ئەوەی کە رەسمەکان چ رەفتارێک دەگرنەخۆ گرنگییەکی ئەوتۆی نییە، بەڵکو گرنگ ئەوەیە کە خەڵکی پشتگیریی بکەن و بەپێی ئەو رسوماتە کاربکەن.

٣- یاساکان، نۆرمگەلێکن کە لەلایەن کاربەدەستانی دەوڵەتەوە بەرقەرار دەبن و بەهۆی ئەو زەمانەتکردنە ئیجراییانەی کە هەیانە خاوەنی شەرعییەتی یاساییێن. یاساکان هەمیشە لەگەڵ رسووماتی کۆمەڵایەتیدا وێکنایەنەوە و هەر بۆیە سەر پێچیکردن لەو یاسایانە بەرێژەیەکی زۆر روودەدات. لەو حاڵەتانەدا کە یاساکان لە چوارچێوەی رەسمە کۆمەڵایەتییەکاندا گەشە دەکەن، رێزگرتن لەو یاسایانە زۆرە. لە دیدگایەکی دیکەوە دەتوانرێت ئەنجامگیری ئەوە بکرێت کە پێدەچێ نۆرمەکان رەسمی یا نارەسمی بن و لەبەرامبەریشیاندا وەڵام یان زەمانەتی پیادەکردن هەبێت کەلایەنێکی پۆزەتیڤ یان نێگەتیڤی هەبێت [٢٠/ ٧٥].

جۆرەکانی نۆرمە رەسمیی و نارەسمییەکان و پەرچەکردار دەرهەق بە نۆرمەکان

جۆریی نۆرم	پەرچەکردار (وەڵام)	
	پۆزەتیڤ	نێگەتیڤ
رەسمی	مووچەی زیادە	سزادان
رەسمی	مەدالیا	دەرکردن
نارەسمی	بزەخەندە	ناوچاوگرژکردن
نارەسمی	ستایشکردن	سووکایەتی پێکردن

نۆرمەکان لە هەموو هەلومەرجێکدا پێڕەوییان لێناکرێت و لە هەندێ حاڵەتدا خەڵکان دەست لە پێڕەویکردنی هەندێ نۆرم هەڵدەگرن ئەمەش، وەختێک کە دەزانن پێڕەویکردنیان پشتگیرییەکی ئەوتۆی لێناکرێ. پێدەچێت لە کۆمەڵگایەکدا کارێک نایاساییش بێت، بەڵام گرووپی جۆراوجۆریش ئەم کارە ئەنجام بدەن. هەندێ جار یەکێک لە نۆرمەکان بەوهۆیەوە وەک سەرپێچییەک ناونووس دەکرێت کە لەگەڵ نۆرمەکانی دیکەدا پێچەوانە دێتەوە [٢٠/ ٧٥].

بۆ نموونە رەنگە دەنگەدەنگ و هەرایەک لە شوقەی دراوسێیەکدا ببیستین و گوێمان لە دەنگی کەسێک بێت کە داوای یارمەتی بکات، ئەگەر بمانەوێت لە ژوورەکەی خۆمان دەربچین و لە دەرگای ژوورەکەی بدەین و رەنگە یارمەتیی کابرای هاوارکەریش بدەین، پێدەچێ بگەینە ئەو دەرەنجامەی کە ئەگەر ئەو کارەبکەین پێمان دەگوترێت: «جا ئەمە چ پەیوەندییەکی بەتۆوە هەیە»!

بەها کۆمەڵایەتییەکان

لەگەڵ ئەوەی کە هەرکەس بۆ خۆی چەند ئامانج و ئاواتێک بەدی دەهێنێ، بەڵام کولتووریش کۆمەڵێکی گشتی لە ئامانج بۆ تاکەکان دابین دەکات، بەهاکان (Value) لە راستیدا چەمککگەلێکی گرووپین. لەوەی کە لە رووی کولتوورییەوە باش، پەسند و گونجاو یان ئەوەی خراپ، ناپەسند و نەگونجاو بۆی دەڕوانرێت. بەها کۆمەڵایەتییەکان ئەوە دەستنیشان دەکەن کە لە کۆمەڵگادا چ شتێک بۆ خەڵکی گرنگە و لە ڕووی ئەخلاقییەوە چ شتێک دروستە. پێدەچێ بەهاکان لە هەندێ حاڵەتدا لایەنێکی دیاریکراو و ئاشکرایان هەبێت، وەک رێزگرتنی دایک و باوک یان خانەدانیی و، یاخود پێدەچێ حاڵەتێکی گشتیتریان هەبێت، وەک سەلامەتی، خۆشەویستی و دیموکراسی [٢٠/ ٧٥].

بەهاکان کاریگەرییان لەسەر رەفتاری تاکەکان هەیە، وەک پێوەرێک بۆ هەڵسەنگاندنی کاری خەڵکی تر سوودیان لێوەردەگیرێت. بەزۆری پەیوەندییەکی راستەوخۆ لە نێوان بەهاکان، نۆرمەکان و دادوەرییەکاندا یاخود شێوەی

پەرچەکرداری کۆمەڵگادا هەیە. بۆ نموونە لەکۆمەڵگایەکدا کە نرخێکی زۆر بۆ «هاوسەرێتی» دادەنێت، خاوەنی نۆرمگەلێکە کە کاری سێکسیی ناشەرعی (زینا) مەحکووم و سزا دەدات. لە کۆمەڵگایەکدا کە رێز لە ماڵ و سامانی تایبەتی خەڵکان دەگیرێت، و وەکو بەهایەک تەماشا دەکرێت بەدڵنیاییەوە یاسایەک لە دژی دزین و تالانکردنی ماڵ و سامانی خەڵکی دێتە ئاراوە.

لە هەموو کۆمەڵگایەکدا هەندێ بەها گرنگی زیاتری پێدەدرێت. لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا بەوەعدەبوون، پێشکەوتنی ماددی و ململانێ، لە بەها گرنگە کۆمەڵایەتییەکانن. لە حاڵێکدا کە لە کۆمەڵگایەکی ناپیشەسازیدا پێدەچێ بەهای دیکە گرنگیی زیاتری هەبێت. لە کۆمەڵگایەکی سادەدا تاکەکانی کۆمەڵگا بەئاسانیی لەسەر کۆمەڵە بەهایەک رێک دەکەون لە حاڵەتێکدا کە لەکۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا سیستمێک لە بەهاکان زاڵ و باڵادەستە. بۆ نموونە پێویستە ئەوپەڕی گرنگی بەگەشەی ئابووریی بدرێت یان بە ژینگە؟ ئایا پێویستە خەڵکان زیاتر پەرە بەتاکگەرایی بدەن یان بە بیروباوەڕی گرووپی؟ لەکۆمەڵگا ئاڵۆزەکاندا رێکنەکەوتن لەسەر بەهاکان حاڵەتێکی ناکۆتای هەیەو بەهاکان بەردەوام لە حاڵەتی گۆڕاندان. گۆڕانی بەهاکانیش بەنۆبەی خۆی کاریگەریی لەسەر دابونەریت و رسووماتەکان بەجێدەهێڵێ [٦٣/٧].

لە راستیدا تێڕوانینەکان و بۆچوونەکان، ئامادەیی هەنگاونان یاخود رەفتارێکی بزوێنەری مرۆڤن بەرەو هەنگاونانێکی دیاریکراو. تێڕوانینەکان بەبەهاکانەوە پەیوەستن و هەردووکیشیان لەسەر بنەمای ئەندێشەو بڕواگەلێک کە لە رێگەی بینین و قووڵبوونەوە لە رەفتاری خەڵکانی دیکەوە دێنە بوون. لەوێوە کە تێڕوانین و بەهاکانیش لە رێگەی کولتوورەوە پێناسەدەکرێن، ئیدی لە کۆمەڵگایەکەوە تایەکێکی دی جیاوازییان هەیە [٥٢/ ٢٢-٢٣].

تێڕوانین و بەهاکان لە رێگەی ئەزموون و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە دوولایەنەکانەوە فێری خەڵکانی دیکەش دەکرێن و رەنگە هەندێ جار لەسەر بنەمای لاگیری (التحیز) «Prejudice» و کلێشەکانیش «Stereotypes» بن، پێدەچێ لە کلێشەسازی خەڵکان یان گرووپەکاندا هەندێ تایبەتمەندییان پێبدرێت کە دەتوانن ناکۆتابن و دواجار بەشێوەیەکی یەکجار فرەجۆر دەربکەون. ئەوەی کە دەڵێین فلان گرووپ تەمبەڵن، ژنان شوفێری باش نین، فلان کۆمەڵ خراپ، نادروست، بەرژەوەندیخواز، میهرەبان، وەفادار و......هتد ن.

لەم حاڵەتەدا لەگەڵ چەندین شێوەی کلێشەسازیدا رووبەڕووین. لەدواجاردا رۆڵی کلێشەکان ئەوەیە کە هۆکارێک بۆ پێشبینی رەفتاری خەڵکان بۆ ئێمە دەسازێنێ، کە رەنگە کلێشەیەکی پشت ئەستوور نەبێت بەواقیع، یاخود گشتاندنی بەشێک لە رەفتارە تاکانەییەکان بێت بەسەرگرووپێکی گەورەدا. لەلایەکی دیکەوە ئەم کلێشانە شێوەیەک لە رەفتار لەبەرامبەر لە کلێشەگیراویشدا دادەنێت. کەسێک کە مۆرکی تاوانباریی لێدەدرێت رەنگە لەلای خۆیەوە چەندین رەفتاری گونجاو لەگەڵ ئەو مۆرک و تۆمەتەدا نیشان بدات.

لادانی کۆمەڵایەتی

بەدرێژایی ئەم چەند دەیەی دوایی گشت ئەو توێژینەوانەی لە بواری لادانە کۆمەڵایەتییەکاندا ئەنجام دراون بە شێوەیەکی نارۆشن رووبەڕووی پێناسەی رەفتاری لادانکاری «Deviance» بوونەتەوە. لە هەمان کاتدا کە زۆرجار ئەم پرسیارە لە ئارادا بووە کە چ رەفتارێک لە چوارچێوەی ئەم پێناسەیەدا جێگەی دەبێتەوە؟ بەشێوەیەکی گشتی ئەو رێکەوتنە بوونی هەبووە کە هەندێ کاری وەک تاوان و گوناهکاری؟، ئالوودەبوون بە ماددەی بێهۆشکەر، ماددە کحولییەکان، بەدڕەوشتی، نەخۆشی دەروونیی، توندوتیژی سێکسی، تەڵاق، خۆکوشتن، لە ریزی رەفتاری لادانکارییدا دابنێین. هەرچەند کە لە پێناسەی ئەم چەمکانەدا دیسان کێشەوگرفت هەیە. زاراوەی جۆراوجۆری وەک گرفتە کۆمەڵایەتییەکان، پاشاگەردانی کۆمەڵایەتی یان زیانناسی (پاتۆلۆژی) کۆمەڵایەتیی بۆ ناولێنانی ئەم جۆرە زانیارییانە بەکارهێنراوە کە سەرەڕای جیاوازییان، ئەم چەمکانە لەو بوارەدا هاوبەشن کە خاوەنی رووی نێگەتیڤن و باس لە رەفتارگەلێک دەکەن کە جێگەی پەسەندکردنی کۆمەڵگانین [٦٧/١٣٩-١٤٧].

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە زۆربەی ئەو کۆمەڵناسانەی کە لە ژێر چەندین ناونیشانی وەک گرفتە کۆمەڵایەتییەکان یا زیانناسی کۆمەڵایەتیدا باسی لادانە کۆمەڵایەتییەکان دەکەن، لانی کەم لە رووی پێناسەوە دەگەڕێنەوە بۆ هەردوو چەمکی نۆرم و لادان، و پێوەرەکانی خۆیان وەک رەفتار ناودێر دەکەن. بۆ نموونە «رۆبەرت نیسبێت» (R.Nisbet) دەڵێت گرفتی کۆمەڵایەتی شێوەیەکە لە رەفتار کە لەلایەن سیستمی کۆمەڵایەتییەوە وەک سەرپێچییەک لە نۆرمێک یا کۆمەڵە نۆرمێکی پشتگیریی کراو لە کۆمەڵگاوە تەماشا دەکرێت [١/١٨٦]. لە کۆی

پێناسەکانی کۆمەڵناسانەوە دەتوانرێت ئەنجامگیری ئەوە بکرێت کە لادان بریتییە لە کۆمەڵە رەفتارێکی تاکانەیی یان دەستەجەمعی کە لەگەڵ نۆرم، چاوەڕێییەکان، و بەها راگەیاندراوەکاندا یان پەسندکراوی کۆمەڵە خەڵکێکدا ناسازگار دێتەوەو لە ئەنجامی کاریگەریی دەرکەوتنی ئەم رەفتارانەدا دژایەتی و ناکۆکییەک دروست دەبێت کەسەردەکێشێ بۆ تێڕوانینێکی سەرزەنشتئامێز و پەرچەکرداری وەک سزادان، دەرکردن، گۆشە گیریی و تەنانەت لە سێدارەدانیشی لێدەکەوێتەوە [٣٧/٢]. بەتێڕوانین بۆ ئەم پێناسەیە، رەنگە سادەترین پێناسە بۆ رەفتاری لادانکاری ئەوەبێت کە بڵێین: «هەر کارێک یان بەیانێک لە لایەن ئەندامانی کۆمەڵگاوە کە بە جۆرێک لە سنوور بەزێنیی بۆ نۆرمە گرووپییەکان بناسرێت، ئەوە حاڵەتێکی لادانکارییە» بە کورتی لادان نەگونجانە لەگەڵ نۆرمە گرووپییەکاندا بەڵام لەسەر بنەمای ئەم پێناسەیەوە هەرکاتێک دزێک سەروەت و سامانی دزراو بگەڕێنێتەوە بۆ خاوەنەکەی لە جیاتی ئەوەی لەگەڵ هاوڕێ دزەکانی دابەشی بکات، ئەوا رەفتارێکی لادانکاریی ئەنجامداوە، چونکە بەپێچەوانەی نۆرمی گرووپەکەی خۆی (باندی دزەکان) کاریکردووە! سەرەڕای ئەم جۆرە ئیشکالیەتانەش، ئەم پێناسە سەرەتاییە دەتوانێت تاڕادەیەک یارمەتیمان بدات بۆ تێگەیشتن لە مەسەلەکە. یەکەمین جیاکەرەوەی ئەم پێناسەیە ئەوەیە کەنامانباتەوە بۆ لای «تاکی تاوانبار» بەڵکو بنەمای پێناسەکە رەفتارە. جیاکەرەوەی دووەمی ئەوەیە کە هیچ جۆرە رەفتارێکی تایبەت خۆی لە خۆیدا و بەبێ گەڕانەوە بۆ وەڵامی خەڵکانی دیکە، بەلادان ناژمێردرێت. بۆ نموونە کوشتنی کەسێکی تر،، ئەگەر سەربازێکی دوژمن بێت لەشەڕدا یان کەسێکی مەحکووم بە کوشتنی کەسێکی دیکە بێت، بەتاوان ناژمێردرێت. سێیەمین جیاکەرەوەی پێناسەکە گەڕانەوەیە بۆ داوەریکردنی خەڵکان، چونکە چەمکی هەر کارێکی دیاریکراو لە پەیوەندی لەگەڵ خەڵکاندا دەخرێتەڕوو و هیچ کارێک لە خودی خۆیدا داوەریی لەسەر ناکرێت. رێزگرتن و سەرزەنشتیش هەردووکیان لە میانی پەیوەندی نێوان خەڵکیدا پێناسە دەکرێن، دواجار پێویستە بگوترێت کە ئەم پێناسەیە روویەکی زەینی نییە و وابەستە نییە بە تێڕوانین و بەهاکان یان وەڵامە تایبەتییەکانی چەند کۆمەڵناسێکەوە کە توێژینەوە لەسەر ئەم پرۆسەیە دەکەن [٦٧/ ١٣٩-١٤٧]. هەڵبەت ئیشکالێک کە لێرەدا جێگەی خستنە رووە ئەوەیە کە ئەگەر ئێمە پشت بەوە ببەستین کە ئەندامانی هەرگرووپێک، سەرپێچیکردن لە نۆرمەکان، بەلادان بژمێرن، ئەو کاتە گرفتێک

دێتە پێشەوە کە: کام گرووپ وکام نۆرم؟ گرووپەکان لە رووی نۆرمەکانەوە لەیەکدی جیاوازن. تەنانەت هەندێ لە ئەندامانی گرووپێکی دیاریکراویش هەندێ لە بەهاو نۆرمەکان پەسەند ناکەن یا بەتەواوی پشتگیریی لێناکەن، بەهاو نۆرمەکانی ئەندامانی گرووپ و بەدرێژایی زەمانە گۆڕانی بەسەردا دێت، دواجار بە تێڕوانینی هەندێ لە ئەندامانی گرووپێک هەندێ نۆرم گرنگترن و لای هەندێکی دیکەش بەپێچەوانەوە. تەواوی ئەم حاڵەتانە لە نێو ئەم پێناسەیەدا شایانی قسە لێوەکردنن و ئەگەر نۆرمەکان جیاواز و گۆڕاو بن ئەم پرسیارە دێتە پێشەوە کە: چۆن چۆنی سەرپێچیکردنی هەندێ کەس لە نۆرمەکان وەک رەفتارێکی لادانکاریی دەخرێتە بەر داوەریکردن؟ رەنگە رەفتارەکانی کەسێک لەگەڵ نۆرمەکانی گرووپێکدا گونجاوبن، بەڵام لەلایەن ئەندامانی دیکەی کۆمەڵگاوە مەحکووم دەکرێن (ئەو کۆمەڵگایەی کە گرووپەکەش بەشێکە لەو) پێدەچێ رەفتارێکی تایبەتی ئێمە لەلایەن پۆلیسی شارەوە پەسەند نەبێت، لە حاڵەتێکدا دۆستەکانمان بە تەواوی ئەو رەفتارە پەسەندبکەن [٦٧/ ١٣٩-١٤٧].

لادان شتێکی رێژەییەو رەهایی وەرناگرێت. خەڵکان نەبەشێوەیەکی تەواو و رێک و راست بەپێی نۆرمەکان کاردەکەن و نەبەشێوەیەکی تەواو لە حاڵەتی لادانکارییدان (Deviant). کەسێکی تەواو لادەر زۆر ئەستەمە بتوانێت بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لە ژیاندا بمێنێتەوە. رەنگە لادەرە زۆر ئاشکراو «مۆرک لێدراوەکانیش» (وەک تاوانکاران یان لادەرە سێکسییەکان) لە رووی پۆشاک پۆشین، خواردن، کات بەسەر بردن و شتگەلێکی زۆری وەک چالاکییە جۆربەجۆرەکانی ژیانی رۆژانە، حاڵەتێکی سادەو سروشتی و تەواو نۆرمئامێزیان هەبێت. لەلایەکی دیکەوە رەنگە زۆربەی خەڵکانی تەواو ئاسایی، هەندێ جار رەفتاری لادانکارییان هەبێت [١٨٧/ ٣٠-٣٢]. بە لێکۆڵینەوە لە تایبەتمەندییەکانی لادان دەتوانرێت ئەم توخمانە دەستنیشان بکرێن [١١/١٨٩]:

١- نۆرمەکانی کۆمەڵگایەک تایبەتمەندیی و رەفتارەکان دەشەرعێنێ.

٢- تاکەکانی کۆمەڵگایەک خۆیانن کە تایبەتمەندیی و رەفتارەکان دەردەخەن (دەنوێنن).

٣- هەمیشە پشتگیریی نەکردنی کۆمەڵایەتی بۆ خەڵکانێک کە تایبەتمەندیی و رەفتارێکی دیاریکراو پیشان دەدەن، لە ئارادایە.

٤- هەندێ لە رەفتارەکان لە ریزی رەفتارە ئاساییەکان وەدەردەنرێن.

٥- بە تێڕوانین بۆ گۆشەگیریی کۆمەڵایەتی هەندێ لە ڕەفتارەکان، بوار بۆ پەیدابوونی گرووپگەلی لادەر دەسازێندرێت.

لادان و هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان

لەو ڕووەوە کە لادان، لە کۆمەڵگادا دەناسرێت و پێناسەدەکرێت ڕاڤەو شیتەڵکاری هۆکارەکانیی و دەستنیشانکردنی هۆکارە کاریگەرەکانی و دواجار سزادانی کەسانی لادەر، یەکێکە لەو بوارانەی کە ساڵانێکی دوورودرێژە جێگەی مشتومڕی گرووپی فەیلەسووفان، دادوەران، دەروونناسان و کۆمەڵناسان و........ بووە. بۆ نموونە دیتنەوەی (دۆزینەوەی) بواری لادانکاریی لەسەر بنچینەی تایبەتمەندییە تاکەکەسییەکاندا لە نووسراوە کولتوورییەکانی جیهاندا ڕەگ و ڕیشەیەکی کۆنی هەیە. لە چیرۆکی «کلیلەو دمنە»دا هاتووە کە «هەر کەسێک برۆی گەورەو کراوە بێت، چاوی ڕاستی لەچاوی چەپی بچووکتر بێت و بەردەوام چاوی تیل (خێل) بێت و لووتی زیاتر بەلای ڕاستیدا کەوتبێت، لە هەر شوێنێکی ئەندامەکانی لەشیدا سێ موو ڕوابێت، و هەمیشە ڕووی بەرەو زەویی بێت، ئەوە زاتی ناپاکی ئەو کەسە مۆڵگەی فەساد و فرۆفێڵ و غەدر کردن دەبێت» [١٣٥/١٨٤]. پەیوەندی نێوان لادان و ئاستی ئیمکانیات لە توانای کەسانێکدا کە دەستیان بۆ درێژ دەکەن، خاڵێکە زۆر لە مێژە بایەخی پێ دراوە. هەموومان بیستوومانە کە: «دزێک بە چراوە هات، کاڵای باشتری برد» پاراگرافێکی جیایە. لە لایەکی دیکەوە بە ئاوڕدانەوە لە لێکۆڵینەوە کۆمەڵناسییەکان، دەتوانین ڕەگ و ڕیشە کۆمەڵایەتییەکانی لادانکاری بەم شێوەیە پۆلێن بکەین [٨/١٤٥].

١- گۆڕان لە نۆرمەکانداو نەبوونی نۆرم، ٢- پێکداکێشان و دژایەتی بەهاکان، ٣-خستنەڕووی پێناسەگەلی نوێ بۆ شتەکان، ٤- لە دەست چووە کۆمەڵایەتییەکان، ٥- نەگەیشتن بە ئامانجەکان، ٦- دژایەتی نێوان هۆکارو ئامانجەکان، ٧- نەبوونی پاکێتی؟ و بوونی دووڕوویی، ٨- چاوپۆشینی کۆمەڵگا لە تاوانکارە تایبەت و یەخەسپییەکان.

لە کۆتایی ئەم باسەدا پێویستە لەم بوارەدا ئەوە بەبیربهێنینەوە کە بوونی چەندین جۆری سزا یاساییەکان لەبەرامبەر چەندین جۆری لادانکارییدا، هەمیشە بە مانای ئیعتیباری کۆمەڵایەتی یاساکان و پراکتیک کردنیان نییە. بەتایبەت لەو تاوانانەی نێوان خەڵکاندا هەیە، زۆربەی کات سەلماندنی ڕوودانی تاوانێک یەکجار درێژە

دەکێشێ و ئەستەم دەبێت و لەم ڕووەوە لەکۆمەڵگای نوێشدا «داوەریکردن» یان گەڕانەوە بۆ «داوەرێک کە هەردوو لا پێی ڕازیبن» یان ئەوەی کە لەکۆندا «ڕیش سپییان» دەیانکردو دەیانگوت، گرنگی هەیە. سەرەڕای ئەمە بەشێک لە یاساو پێوەریش لەڕووی ڕاپەڕاندنەوە ڕووبەڕووی ئیشکالییەت دەبنەوە. لە کتێبی قانوونی کونت دا کە لە ساڵی ١٢٩٦ی کۆچی مانگیدا لەلایەن (کونت دۆمۆنت فرت) و بەفەرمانی «ناسرەدین شای قاجار» ئامادەکراوە. هاتووە کە «ئەو کەلوپەلانەی کە دەدرێن بەکاسبکارێک بۆ ئەوەی سازی بکات یان دروستی بکاتەوە، یان پارچەیەک کە دەدرێت بە پینەچییەک بۆ ئەوەی بیدۆزێت، ئەگەر خراپی بکات یان بەپێی سەلیقەی خاوەنەکەی نەبێت ئەوە بۆ ماوەی بیست و چوار کاتژمێر تا مانگێک زیندانی دەکرێت و نرخ و پارەی ئەو کاڵایەشی لێدەسەنرێت کە خراپی کردووە. ئەگەر کۆنیش بێت، پێویستە کاڵایەکی نوێ بداتەوە بە خاوەنەکەی [٨/١٨٥].

قوربانیان و لادانکاریی

قوربانیانی ڕووداوە پەیوەندیدارەکان بە جۆرەکانی لادانکاریی و پاشاگەردانی کۆمەڵایەتی کەسانێکن کە بەگشتی لەلایەن لێکۆڵەرانەوە فەرامۆش کراون، و ڕەنگە زیاتر هەڵسوڕێنەرانی ڕووداوێکی وەک تاوان بن کە دەبنە مایەی گرنگیپێدانی تاوانناسان و کۆمەڵناسان. تەنانەت لەو کاتانەشدا کە گرنگیان پێ دەدرێت و ئاماژەیان پێ دەکرێت لەلایەن هۆکارە پەیوەندیدارەکانەوە، بەزۆری قوربانی وەک بارمتەیەک دەبێتە مایەی ڕاکێشانی سەرنجی ڕای گشتی (قوربانیانی تیرۆر، قوربانیانی جەنگ و ...) تاوانکار بەپێچەوانەی قارەمانی نێو بەرهەمە فراوانە ئەدەبییەکان، ڕۆمانە پۆلیسییەکان، فیلمە سینەماییەکان و تەنانەت لێکۆڵینەوە زانستییەکانیشە. هەڵبەت وەک بەدرێژایی مێژوو هەندێ لە قوربانیان بە بەختکردنی گیانی خۆیان، سیمبولی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی و مێژووییەکان بووەو دەزانین کە ناویشیان لە ژێر ناونیشانی وەک «شەهید» لە مێژوودا ماوەتەوە [٣/٢١٨].

ئاساییە کە ناوی هەندێ قوربانی یادهێنەری بەشێک لە پەرچەکرداری قووڵی هەستئامێزن و پێدەچێ لەبەر ئەوە بێت کە پشکنینی ئەنگێزە، تایبەتمەندی و مەسەلەکانی قوربانیان لە گۆشەنیگای لێکۆڵەرانی زانستیی و کۆمەڵگای

چاودێریکەرەوە، ئەوەندە خۆشویستراو و پەسەندکراو نەبێت. بە ئاوێتەکردنی هەستی تاکایەتی و هۆکارە کۆمەڵایەتییە کاریگەرەکانیش، دەکرێت بگەینە ئەو دەرەنجامەی کە قوربانی کەسێکە کە لە ئەنجامی کاریگەریی هۆکارێکی دەرەکییەوە، (لەچاو حاڵەتی ئاسایی و تەواوی خۆیەوە)، دوچاری زیانێک دەبێت لەکۆی کەسایەتی خۆی. هۆکارێک کە لە رووی کەسیی و کۆمەڵایەتییەوە حاڵەتێکی دیار و دەستنیشانکراوی هەیە. ئەم پێناسەیە رێگەی ئەوە خۆش دەکات کە مەفهوومی قوربانی سنووردار بێت و بتوانین لانی کەم پێڕستێک لەم جۆرە قوربانیانە، وەک نموونەیەکی دەستنیشانکراو بەدەست بهێنین کە ئەمانەن: منداڵانی قوربانی زیان و ئازار، قوربانیانی توندوتیژیی خێزان، قوربانیانی سەرپێچکەر لە یاسا سزاییەکان بەشێوەیەکی گشتی، قوربانیانی رووداوە شوفێرییەکان، قوربانیانی تاوانە دژە مرۆڤایەتییەکان، قوربانیانی هەنگاونانە تیرۆریستییەکان، قوربانیانی جەنگ، و دواجار قوربانیانی کارەساتە سروشتییەکانی وەک (بوومەلەرزە و لافاو و بورکانەکان) و چەمکێکی پەیوەندیداری دیکەی قوربانی کە بەدرێژایی مێژوو گرنگییەکی زۆری هەبووە، خۆبەختکردنە، کە رووکارە تاکانەیی و کۆییەکانی نیشانداوە. هەرچەندە خۆبەختکاران واتە ئەوانەی کە خۆیان دەکەن بەقوربانی و (بەلەبەرچاوگرتنی هۆکارو ئەنگێزە زۆر جیاوازەکانیش)، بەجۆرێک لە قوربانی دەژمێردرێن، بەڵام ناتوانرێت لە ریزی قوربانیانی لافاو یان بومەلەرزەدا دابنرێن. رۆڵ و ئەرکە جیاوازەکانی ئەم جۆرە لە خۆبووردن و خۆبەختکارییەو بەدەربڕینی کۆمەڵناسانە بریتین لە: خستنە رووی جۆرێک لە مەحکومییەتی دەستەجەمعی، سیستم بەخشین بەتوندوتیژی کۆمەڵایەتی، بەبیانووکردنی پەیوەستییە مەعنەوییەکان، و دواجار سازاندنی داواکاریی و خواستەکان یان روئیا دەستەجەمعییەکان، دەتوانرێت زۆربەی ئەم رۆڵانە لە رووکارە جۆربەجۆرەکانی ئەم خۆبەختکارییانەدا تێبینی بکرێن (٨/٢١٨).

ئەو لێکۆڵەرانەی کە بەدرێژایی دەیەی رابردوو (هەشتاکانی سەدەی بیستەم)، لێکۆڵینەوەیان لەمەڕ قوربانیناسی (Victimology) ئەنجامداوە، بەشێک لە هۆکارەکان بۆ سێ جۆری (ژینگەیی، کۆمەڵایەتی و دەروونی) وەک هۆکارگەلێکی خەتەرناک (Risk Factor) لە قوربانیدا پۆلین دەکەن [٤٨/٢١٨-٥٠]:

أ- هۆکاریی کۆمەڵایەتیی: پیشەو کارە خەتەرناکەکان (شوفێری، فەرمانبەرانی پاراستنی رێکوپێکی، کاروباری پۆلیسی)، شێوەی ژیان (نیشتەجێ بوون،

رۆیشتن بۆنێیوەندو گەڕەکە خەتەرناکە پڕ لە شەڕو دژوارەکان، پەیوەندیی لەگەڵ تاوانکاراندا...) هەلومەرجی کۆمەڵایەتی- ئابووری (هەژاری، نیشتەجێ بوون لەشوێنە ناخۆش و ناشارستانییەکاندا، دابڕان لە کۆمەڵگا، مەحروومبوون لە بەهرەو شتەکان)، گۆشەگیریی کۆمەڵایەتی (ژیان لە ژینگەیەکی دوور لە خێزان، کۆچکردن، کارکردن لە شوێنی دوور لە ئاوایی).

ب- هۆکاریی ژینگەیی: تەمەن (لەتەمەنی جیاوازدا ئەگەری خەتەر جیاوازە)، رەگەز (جیاوازی نێوان ژن و پیاو)، هەلومەرجی جەستەیی (هێزی جەستەیی، نەخۆشیی و دەردەداری).

ج- هۆکاری دەروونی: بێئاگایی (سادە نوارین بێ ئیحتیاتی)، پشتبەستنی نابەجێ (لەدەستدانی هۆشیاریی و دیقەت)، بێ متمانەبوونی توندڕەوانە (سەرنج راکێشانی تاوانکاران بەهۆی ئیحتیات کردنی بێجێ و زیادەڕەویکردن لەئیحتیاتکردن)، لادانە سێکسییەکان (هۆمۆسێکسوالی و......).

مۆرکی لادانکاریی

پێدەچێ کەسێک هەڵسێ بەکارێک کە لە دیدی ئەوانی ترەوە بەلادان بژمێردرێت، بەڵام لەلایەن زۆرینەی تاکەکانی کۆمەڵگاوە مۆرکی تاوانکاری پێوەنانرێت. لەگەڵ ئەوەشدا پێدەچێ کە زۆرێک لەخەڵک، تووشی جۆرێک تاوان هاتبن، بەڵام تەنها خەڵکێک مۆرکی تاوانکارییان پێوەدەنرێت. جیاوازی نێوان رێژەی لادان و رێژەی مۆرکی لادان ئەو راستییە دەخاتەڕوو کە ژمارەیەکی کەم لە خەڵکی پێدەچێ بەهیچ شێوەیەک لە خەڵکانی دیکەش جیاواز نەبن بەلانی کەم لەڕووی رەفتاری لادانکارییەوە، گرفتاری پرۆسەی مۆرک لێدان دێن [١٧٥/ ٦٢-٦٣].

پێدەچێ کە لە پرۆسەی (مۆرک لێدان) دا چەندین هۆکار بەشداری بکەن، ئەو هۆکارانەی کە دەبنە هۆی ئەوەی رەفتارێک بەلادان بژمێردرێت. ئەم هۆکارانە لەلای «ویلیەم گود» (W.J. Goode) بەم شێوەیە خراونەتەڕوو [٦٧/ ١٣٩-١٤٧]:

١- قابیلییەتی بینین: ئەگەر کەسێک لەکاتی ئەنجامدانی رەفتارێکی لادانکارییدا بەتەواوی ببینرێت لەلایەن خەڵکییەوە، ئەگەری لێدانی مۆرکی لادانکاری زیاترە بۆی.

٢- زۆر پشتیوانی نەکردن: ئەویش ئەوەیە کە توندیی و قوڵی دژایەتی لەگەڵ ڕەفتارێکی لادانکاریی تاچ رادەیەکە و بە چ جۆرێک لەلایەن خەڵکییەوە بۆ ئەو ڕەفتارە دەڕوانرێت، هۆکارێکی گرنگە لە چەسپاندنی مۆرکی تاوانکارییدا. لە زۆربەی کۆمەڵگاکاندا لێدان و لە خەڵک هەڵدان وەک ڕەفتارێکی لادانکاری ناسێنراوە.

٣- دووبارەکردنەوەی سەرپێچی: بە ڕێژەیەک کە کەسێک کارێکی لادانکاری دووبارە و چەند بارە ئەنجام دەدات، ئیدی ئەگەری بەلادەر لە قەڵەمدانی ئەو کەسە لەلایەن خەڵکییەوە زیاتر دەبێت، چونکە ئەو ڕەفتارە لە ڕیزی تایبەتمەندییەکانی کەسێتی ئەو کەسە دەژمێرن.

٤- فشاری کۆمەڵایەتی: هەرکاتێک فشاری کۆمەڵایەتی لەکاتێکی تایبەتدا لەهەمبەر کارێکدا زیاتر بێت، توندی پەرچەکردار دژی ئەو فشارە کۆمەڵایەتییەش لەوانەیە زیاتر لێبێت. دەکرێت ئەم فشارە ڕووکاری سیاسی و تۆڵەیی تایبەت یان گرووپیی هەبێت. پۆلیس کاتێک دەڕوانن لە ڕۆژنامەکاندا ڕەخنە لە بەرزبوونەوەی ڕێژەی دزیکردن دەگرن، ڕەنگە بە شێوەیەکی توندترو زیاتر کاربکەن بۆ بەرگرتن لەو دیاردەیە.

٥- سەرچاوەو هەلومەرجی سەرپێچیکاران: کەسانێک کە بتوانن بەشێوەیەکی لێهاتووانەتر تاوان ئەنجام بدەن و تەکنیک و لێهاتوویییان زیاتر بێت، بەگشتی کەمتر یاخود درەنگتر مۆرکی تاوانکارییان لێدەدرێت. تەنانەت کاتێک سەرپێچییەکەشیان ئاشکرا دەبێت، باشتر دەتوانن بەرگری لە خۆیان بکەن. کەم نین ئەو وڵاتانەی کە دادگاکانیان، لە نێوان هەژار و دەوڵەمەند یان ناسراوو نەناسراودا، لەکاتی ڕوودانی کوشتنێکدا لەدادگاییکردندا جیاوازیی دەکەن.

تیۆرەکان و لادانە کۆمەڵایەتییەکان

کۆمەڵناسانی پێڕەوی قوتابخانەی وەزیفی، ڕەفتاری لادانکاریی لە ڕیزی ئەرک و ڕەفتارە دژێوەکان دادەنێن. ئەرکی دژێو (Dys Function) دەگەڕێتەوە بۆ دەرەنجامێک کە لە ڕەفتار، بیروبڕوا، یان چالاکی گرووپییەوە سەرچاوە دەگرێت و ڕەگوڕیشەی لە پێویستییەکانی وەزیفەی سیستمی کۆمەڵایەتیدا هەیە. بۆ نموونە وێکهاتنەوەی کەسێک لەگەڵ نۆرمەکانی سیستمێکدا لەسەرەکیترین پێویستییەکانی هەموو سیستمە کۆمەڵایەتییەکانەو سەرپێچیکردن لەم بنەمایانە

حاڵەتێکی تێکدەرانە یان لاوازکەری هەیە، چونکە سیستمی کۆمەڵایەتی و ڕێککەوتن لەبارەی بەردەوامی سیستمی کۆمەڵایەتیدا دەخاتە مەترسییەوە [٥/١٩٠].

کۆمەڵناسی ئەمریکی «مارتن» بە لێکۆڵینەوە لەو تیۆرە جۆراوجۆرانەی کە لە حاڵەتی نەبوونی نۆرمدا خراونەتە ڕوو، نموونەی تیۆرەکەی خۆی لەمەڕ ڕاڤەو شیکردنەوەی لادانە کۆمەڵایەتییەکان. لەسەر ئەم سێ هۆکارە بینا دەکات:

١- ئامانجە کولتوورییەکان، کە ئەو خواست و ئارەزوو و مەیلە جۆراوجۆرانە دەگرێتەوە کەخەڵکی لە ڕێگەی کولتوورەوە فێریان بووە.

٢-پێوەرەکانی ڕەفتاری کۆمەڵایەتی، کە بریتین لەو میتۆدو هۆکارە گونجاوو پەسەندانەی کۆمەڵگا بۆ دەستخستنی ئامانجە کولتوورییەکان. بەدەربڕینێکی دیکە، کۆمەڵگا بەدانانی چەندین پێوەری ڕەفتاریی دیاریکراو، شێوازی دەستخستنی ئامانجە کولتوورییەکان دیاری دەکات، ئەم پێوەرانەش لەلایەن کولتوورەوە دیار و پشتگیریی دەکرێن.

٣- هۆکارە دامەزراوەکان: کە ڕۆشنکەرەوەی شێوەی دابەشکردنی تواناکان و هۆکارو چانسەکانە بۆ وەدەستخستنی ئامانجە کولتوورییەکان. بەدەربڕینێکی ڕۆشنتر پێویستە لە ڕێگەی ئەم توانایانەوە (امکانات) ئامانجەکان بەدەستبهێنرێن. «مارتن» دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە هەستکردن بە فشار، سەرگەردانی و سەرلێشێواوی تاک لە خودی خۆیدا بە هۆی هیچ کام لەو هۆکارانەی سەرەوە نییە بەتەنها، بەڵکو لە پەیوەندی نێوان ئەم هۆکارەکانەوە سەرهەڵدەدات. بونیادی کولتووریی کۆمەڵگا، تاکەکان دەخاتە بەردەم جۆرە ئامانجێکەوە، ڕێسا گەلێکیش لەو پێناوەدا بۆگەیشتن بە ئامانجەکان (وەک ڕێسایەکی پەسەند) دیاری دەکات. بەڵام لەوێوە کە هۆکاری پەسەند لەبەردەم هەموو کەسێکدا بە شێوەیەکی یەکسان نییە، ئیدی ئەمە دەبێتە مایەی نەگەیشتن بەئامانج و دروستبوونی هەستی سەرگەردانی لە نێوان خەڵکیداو ڕەفتاری لادانکاریی سەرهەڵدەدات. لە ڕاستیدا بێئومێدی سەرچاوەگرتوو لە دابڕانی نێوان ئامانج و پێوەرو تواناکان دەبێتە هۆی ئەوەی کە وەلائی کۆمەڵایەتی خەڵک دەرهەق بە ئامانج و هۆکارە دامەزراوەکان سست ببێت و هەلومەرجی نائاسایی (بێ نۆرم) بێتەکایەوە.

«مارتن» دواجار دەگاتە ئەو دەرەنجامەی کە لەم سەروبەندەدا پێنج هەلومەرجی جیاواز لەبەرامبەر تاکدا هەیە کە پەیوەندیی بەپەسەندکردن یان پەسەندنەکردنی

ئامـانج و هۆکـاره دامـەزراوەکـانەوه هەیە. ئەگـەر پەسـەندکـردن بە نیشـانەی (+) ڕەتکردنەوەش بە (–) دەستنیشان بکەین ئەم خشتەیە تایبەتمان دەست دەکەوێت [١٩١/ ١٧٠-١٧٢].

پۆلینی «مارتن» بۆ جۆرەکانی ڕێگەکانی وێکهاتنەوەی تاکانەیی

ڕێگاکانی وێکهاتنەوە	ئامانجی کولتووریی	هۆکارە دامەزراوەکان
گونجان	+	+
داهێنان لەسەرپێچیکردندا	+	–
بڕیارگەرایی	–	+
گۆشەگیری	–	–
کودەتاو یاخیبوون	±	±

بەپێی ئەو خشتەیەی کە «مارتن» دەیخاتە ڕوو تەنیا لە حاڵەتی پەسەند کردنی ئامانجی کولتووریی و هۆکاریی دامەزراودا تاک دەگاتە حاڵەتێکی گونجاو چوار ڕێگەکەی دیکە جۆرێکن لە ڕەفتاری لادانکاریی. داهێنەرانی سەرپێچیکردن (دزەکان، بەرتیل خۆران، ساختەچییەکان،...) ئامانجە کولتوورییەکان پەسەند دەکەن بەڵام هۆکارەکان ڕەت دەکەنەوە، بڕیارگەراکان (ئەو کارمەندانەی کە تەنیا لە بڕیارەکان دەڕوانن) ئامانجە کەلتوورییەکان پشتگوێ دەخەن. گۆشەگیرەکان (ئالوودەبووان، مەیخۆران و...) ئامانج و هۆکارەکان پشتگوێ دەخەن، دواجار یاخیبووە کودەتاچییەکان لە هەوڵی سەقامگیری ئامانج و هۆکاری دامەزراوەیی دیکەدان و لە هەمان کاتدا ئەوەی کە هەیە ڕەتدەکەنەوە [١٩١/ ١٧٠-١٧٢].

لە حاڵێکدا کە «مارتن» پێی وایە لادانکاریی لە ئەنجامی نەتوانینی تاکەوە بۆ دەستخستنی ئامانجە چاوەڕوانکراوەکانی کۆمەڵگاوە سەرهەڵدەدات، «ڕیزمن» لەو باوەڕەدایە کە لە کۆمەڵگا تەقلیدییەکاندا، ڕەفتاری خەڵکان لە ڕێگەی تەقلیدەکانەوە ڕێنمایی دەکرێت. لەم کۆمەڵگایانەدا کۆمەڵێک نەریتی لەگەڵێکدا گونجاو دەبنە هۆی ڕێنمایی کردنی ڕەفتارەکان و لادان لە ڕەوشی باڵادەست یەکجار سنووردارە. لە بەرامبەریشدا لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا ڕەفتاری مرۆڤەکان لەسەر بنەمای ڕەوشێکە کە نەک لە ڕێگەی نەریت، بەڵکو لەلایەن ئەوانی دیکەوە ڕێنمایی دەکرێن. «ڕیزمن» ئەوە بەبیر دێنێتەوە کە چەند سەدەیەک لەمەوبەر لە

کۆمەڵگا خۆرئاواییەکاندا خەڵکی لە ڕێگەی هۆشیاریی دەستەجەمعی و لەسەر بنەمای نۆرمە باڵادەستەکانی ژیانی خێزانی و کۆمەڵگاییەکان لە گرووپەکاندا بەشێوەیەکی هێمن و ئارام دەژیان. ئەمڕۆکە کەسێتی مرۆڤەکان لەلایەن ئەوانی دیکەوە ڕێنمایی کراوەو لەوێوە کە نەریتی گونجاو و کۆمەڵگای ئارام بوونی نییە، ڕێنماییەکی ڕۆشنیش کە بتوانێت ڕێنمایی ڕەفتاری تاک بکات بوونی نییەو ئەوەی دەمێنێتەوە «دادوەرییەکانی ئەوانی دیکە»یە. بەئاوڕدانەوە لەوەی کە لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا چەندان گرووپی زۆر بە خۆیان و نۆرمی ڕەفتاریی جۆراوجۆرەوە لە ئارادان، حەزکردن لە ئەوانی دیکەش ڕێنماییەکی شایانی پشت پێبەستن بۆ تاکەکان وەبەرناهێنێ. ئەنجامەکەشی ئەوەیە کە ڕەفتارەکان سیفەتی جێگیریی و بەردەوامی لە دەست دەدەن و پشت بە هیچ نۆرمێکی جێگیر نابەستن. «ڕیزمن» دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە لەو ڕووەوە کە لەکۆمەڵگا گۆڕاو و ئاڵۆزەکانی هەنووکەدا بوونی گرووپی ئارام و جێگیر شتێکی مەحاڵە، دواجار خەڵکانی ئۆتۆنۆم (خودموختار) پەیدا دەبن کە بەبێ بوونی ڕەگ و ڕیشەیەک لە کۆمەڵگایەکی ئارامدا و بەبێ هەستی پەیوەستیی بەگرووپێکی دیاریکراوەوە، بەو شێوەیەی خۆیان ئارەزوویان لێیە کاردەکەن. بەکورتییەکەی «ڕیزمن» بڕوای وایە کە نەبوونی ڕەگوڕیشە لە نەریت و تەقلیدەکانی کۆمەڵگاو بوونی هەستی ئۆتۆنۆمی، هۆکاری سەرهەڵدانی ڕەفتارە لادانکارییەکانە [١٧٣/٧].

«مەک کلۆسکی» (Mc closky) و «شار» (Schaar) پێیان وایە کە ڕەنگە نەبوونی نۆرم تەنیا یەکێک بێت لەڕەهەندە تێکدەرو نێگەتیڤەکانی ژیان و کۆمەڵگا. ئەوان بەڵگەگەلێک پێشان دەدەن کە لەسەر ئەو بنەمایە ڕەفتارە لادانکارییەکان تەنها لە نێوان ئەو کەسانەدا سەرهەڵنادات کە بەگوتەی «مارتن» دووچاری شکستی سەرهەڵدراو لە مەحروومبوون هاتوون، بەڵکو ڕەنگە لە نێوان خەڵکانی زۆر سەرکەوتووشدا بەهەمان شێوە ڕەفتاری لادانکاری دەربکەوێت. ئەو زانایانە بەپشتبەستن بە زانیارییەکانیان ئەوەیان نیشانداوە کە ئەو کەسانەی لە ئاستێکی باڵای ڕەفتاری لادانکاریدان، هەمان ئەو کەسانەن کە لە دوژمنایەتی لەگەڵ خەڵکاندا، شلۆقی و ڕاڕایی، بەدبینی، ڕەفتاری سەرکوتکارانە، و چەندانی دیکە لە نیشانەکانی «نامۆبوون» لەلایان بوونی هەیە.

کۆمەڵناسانی پێڕەوی «قوتابخانەی ململانێ» لەو باوەڕەدان کە خودی ژیان بریتییە لە کۆمەڵێک دژایەتی و ململانێ و کێبەرکێ و ڕووبەڕووبوونەوە.

هەرکەسێک، هەر گرووپ و میللەتێک لە هەوڵی بەدەستهێنانی شتگەلێکدایەو ئەم هەوڵەش رەنگە پشتبەستوو بە هاوکاریی یان یەکگرتنی ئەوانی دیکەش بێت، بەڵام لە دواجاردا هەموو هەوڵێکی ئێمە ئەوەیە کەسەرچاوە دیاریکراوەکان لە ژێر کۆنترۆڵی خۆماندا دابنێین، لێرەوەیە کە کێبەرکێ توخمێکی سەرەکییە لە مەیدانی بازاڕداو هەر کێبەرکێیەک بە رەهەندێکی سەرەکی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە پەیوەندە و لێرەوەیە کە رەفتارە لادانکارییەکان دەخرێنەروو [٤٣/١٩٢].

دیدگا تیۆرییە جیاوازەکان دەربارەی لادانکاریی [٢١٩/٣]

دیدگا	خاڵی بنەڕەتی	بەڵگە	سەرچاوەی لادان	باشترین نموونە
فشارە بونیادییەکان	بۆچی رێوڕەسمە کۆمەڵایەتییەکان پێشێل دەکرێن؟	کۆمەڵگە لە رێگەی فشارە بونیادییەکانەوە لادان پەیدادەکات.	خەڵکی ناتوانن لە رێگەی هۆکارە پەسەند کراوەکانەوە بگەنە ئامانجە کولتوورییەکان	دزیکردن لای چینە زۆر هەژارەکان
گواستنەوەی کولتووریی	بۆچی لادان لەلای هەندێک زیاترە لە لای هەندێکی دیکە؟	رەفتاری لادانکاریش وەک هەر رەفتارێکی دیکە چانسی فێربوونی هەیە.	خەڵکی دەکەونە ژێر کاریگەری وردە کولتوورەکان و رەفتارەکانی خۆیانی لێوە بەدەستدەخەن.	باندە خراپەکارەکان
دژایەتی	بۆچی هەندێ کەس هەموو شتێکیان هەیە و هەندێکیش بێبەشن و مۆرکی لادانکارییان لێدەدرێت؟	سیستمی دامەزراوەیی هۆکاریی دژایەتی نێوان گرووپەکانە.	رێکخستنی کۆمەڵایەتی هۆکاری نابەرامبەریی و کێبەرکێیە.	تاوانە سیاسی و ئابوورییەکان
مۆرکلێدان	چۆن چۆنی مۆرکی لادانکاریی لە خەڵک و رەفتارەکان دەدرێت؟	هیچ کەس و هیچ کارێک لەخودی خۆیدا لادەرنییە. لادان بریتییە لە پێناسەیەکی کۆمەڵایەتی.	ئەو کەسانەی کە مۆرکی لادانکارییان لێدەدرێت لادەر دەردەچن.	لادان لە نێوان کەسە بێ تواناکاندا.

لەکۆتایی ئەم بەشەدا دەبێ ئەوەش بڵێین کە نزیکەی هەموو بیرمەندانی لادانکاری لەسەرئەوە تەبان کە «بێ نۆرمی» تەنها هۆکاری دەرکەوتنی رەفتارە لادەرەکان نییە، بەڵام ئەمەی کە گرنگی ئەم (بێ نۆرمی) تا چ رادەیەکە و چۆن چۆنی رەفتارە لادەرەکان دێنێتەکایەوە، خاڵێکە کە بەبێ وەڵام ماوەتەوە [١٣٤/ ٦٧٥-٦٧٦].

نامۆ بوونی کۆمەڵایەتی

نامۆبوون (Alienation) هەلومەرجی کەسێکە کە لە خۆی بێگانە بۆوە. چەمکی فرەڕەهەندی زاراوەی نامۆبوون ئەوە بەدەردەخات کە بەکارهێنانی ئەم چەمکە تەنیا لە بواری کۆمەڵناسیدا نییە، بەڵکو لە بواری ماف، شیتەڵکاری دەروونی و فەلسەفەشدا سوود لەم چەمکە وەرگیراوە. نامۆبوون لەگەڵ دەرکەوتنی لادانکاریدا پەیوەندیی هەیە و رەنگە بتوانرێت بانگەشەی ئەوە بکرێت کە دەتوانێت لە هەندێ کاتدا زەمینە بۆسەرهەڵدانی هەندێ لادانی کۆمەڵایەتی بڕەخسێنێت، لێرەوە لەم فەسڵەدا باسێکی کورت لەسەر ئەم بابەتە دەخەینەڕوو.

بەپێی دیدگای «مارکس» و گرووپێک لەپێڕەوانیی، کارکردن و بەتایبەت کاری زنجیرەیی و بەش بەش بوو (بەشێوەیەک کە لە یەکە پیشەسازییە گەورەکاندا هەیە) کە لە بارودۆخ و هەلومەرجێکی پۆلیسی و لەژێر کۆنترۆڵێکی توندوتیژدا ئەنجام دەدرێن، بۆ بەشێکی زۆر لە کرێکاران هۆکاری سەرەکی نامۆ بوونە. بەڵام لە پشتی ئەم نامۆبوونەوە، کۆمەڵگای نوێ بەدیهێنەری جۆری نوێی نامۆبوون بووە؛ بۆ نموونە نامۆبوون بەهۆی ژیان لەشارە گەورەکاندا، نامۆبوون بەهۆی زیادە مەسرەفیی لە ئەنجامی راگەیاندنەوە، نامۆبوون بە هۆی شێوازە نوێیەکانی گوزەراندنی و کاتی دەست بەتاڵی؛ کەلە هەلومەرجێکی هەڵچوون ئامێز، رەسمیی و چەقبەستوودا شکڵ دەگرێت.

چەمکی نامۆبوون لە ساڵی ١٨٤٤دا لە نووسینەکانی مارکسدا دەرکەوت. بەبڕوای ئەو کارکردن ئەو توخمەیە کە مرۆڤ لە ئاژەڵان جیادەکاتەوەو شتێکی تایبەتە بە مرۆڤەوە. لە وێوە کە مرۆڤ کاری خۆی بەرەو دەرەوەی خۆی کە دەرهەق بەئەو بێگانەیە؛ دەگوێزێتەوە. ئیدی هۆکاری نامۆبوون بۆخۆی فەراهەم دەکات. دواجار بەبڕوای «مارکس» نامۆبوون هاومانای چەمکی (المطابقە)بوونی مرۆڤە لە

سیستەمی بەرهەمهێناندا. دەکرێ بەڵگەی نامۆبوونی مرۆڤ لەو واقیعەوە تێبینی بکرێت کە لە سیستەمی سەرمایەدارییدا هۆکاری بەدەستهێنانی بژێوی تاک لە دەستی ئەوانی دیکەدایە، و هێزی نامرۆیی بەسەر هەمووشتێکدا زاڵە [١٢٤/١٩٣]. کەواتە نامۆ بوون، بریتییە لە ژێر دەستبوونی مرۆڤ لەلایەن هێزێکی نامرۆییەوە کە کرێکار دەگۆڕێت بۆ ئامێرێک، بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە تاکانەییەکانی خۆی. ئەنترۆپۆلۆژیای کولتووریی بەپشتبەستن بەچەمکی مارکسیستی، نامۆبوون سێ لایەن یاخود شێوازی دابڕانی تاک لە بوونی واقیعی خۆی بە روونکردنەوەی خوارەوە لێک جیادەکاتەوە؛

١- نامۆبوونی کۆمەڵایەتی: بەم پێیە تاکی نامۆ بە پاڵپشتی جۆرێک لە تەبایی کوێرانە لەبەرامبەر سیستەمی کۆمەڵایەتی- ئابووریدا کە لە بەردەمیدایە، لە حاڵەتێکی وابەستەییدایە. ئەو کەسە کۆیلەی بەڵگە گەلێکی نهێنی ئامێزە کەتەنیا رووکارە پۆزەتیڤەکانی سیستەمی کۆمەڵایەتی و ئابووری بەهێزدەکات، و واقیعی راستی هەلومەرجی نامۆکەر دەشارێتەوە.

فشاری هۆکارە نوێیەکانی پروپاگەندەی بازرگانی، و بەتایبەت جودایی کرێکاران لە نێوەندی دەسەڵات و بڕیاردانی سیاسی، لە سیستەمێکدا کە وەزیفەکەی دووچاری تێکچوون بووە، لە هۆکارە سەرەکییەکانی نامۆبوونی کۆمەڵایەتین. پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە وابەستەیی یان تەبایی تاک لە ناو سیستەمێکدا بەتەنیایی و بەبێ لەبەرچاو گرتنی هەلومەرجی ئەو سیستەمە، ناتوانرێت بە نامۆبوون دابنرێت. پێویستە لێرەدا دووحاڵەتی تایبەت لێکدی جودا بکرێنەوە. یەکەم تەبابوونی رەخنەگرانەیە، واتە پەسەندکردنی هۆشیارانەی نۆرمەکانی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی و ئاگایی هاوکات لەگەڵ رەخنەگرتن دەرهەق بەکارکردنی ئەو سیستەمە، لە حاڵەتێکدا کە لە بواری دووەمدا تاک بە شێوەیەکی نائاگاو کوێرانە لە سیستەمەکەدا نغرۆ دەبێت، تاک بڕوای بەسیستەمەکە هەیەو دەرهەق بەو سیستەمە (المطابقە) (Identification) دەکات. کەئەم حاڵەتە دەبێتە هۆی نامۆبوونی کۆمەڵایەتی. هەڵبەت لە حاڵەتێکدا کە سیستەمی کۆمەڵایەتی رووبەڕووی تێکچوون دەبێتەوە. ئەم حاڵەتە وەختێک روودەدات کە تاک دەرهەق بە سیستەمی بەرهەمهێنان لە کۆمەڵگادان(المطابقە) بکات، لەهەمانکاتیشدا باڵادەستی ئەو بەهایانە بوونە هۆی سەرکەوتن لە کۆمەڵگادا بەبێ هیچ دوودڵییەک پەسەند بکات [١٨٨/٢٩-٣١].

٢- نامۆبوون لە سیستەمی کولتووریدا: ئەم شێوەیەی نامۆبوون رەهەندێکی

ئایدیۆلۆژی هەیەو بەمانای پەسەندکردنی تەقلیدی سیستەمی کۆمەڵایەتی و لە هەمان کاتدا رەتکردنەوەی هەر جۆرە باس و گفتوگۆیەکی رەخنەگرانەیە.

٣- نامۆبوون لە سیستەمی «من»ی تاکدا. لەم حاڵەتەدا تاک بەبەشێک لە کەسایەتی خۆیدەگات، بەدەربڕینێکی دیکە خۆی بە «من»ی خۆیەوە وابەستەدەکات. بەم پێیە «من»ی ئەو بۆخۆی رەهەندێکی رەهای هەیەو ئەوانیدیکە جگە لە هۆکارو شتگەلێک هیچی دیکەنین. ئیدی جۆرێک لە خۆپەسەندی سەرکوتکارانە لەو کەسەدا بەدیاردەکەوێت و ئەگەری هەرجۆرە پەیوەندییەکی مرۆییانەی ئەو کەسە لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا لەبەین دەچێ.

لە بواری دیاردەی نامۆبووندا دەتوانرێت دوو رەهەند لە یەکدی جیابکرێنەوە. کە لە هەمان کاتدا وابەستەی یەکتریشن، بەم شێوەیە:

١- لەبەین چوونی کەسایەتی سەربەخۆ، رەسەن و واقیعی تاک، واتە جیابوونەوە لەوەی کەسازێنەری خودی مرۆییە. تاک لە ژیانی رۆژانەی کۆمەڵایەتیدا بەشداریکردنی هۆشیارانەی لە دەستداوە.

٢- نامۆبوون لە سیستەمێکدا کە وەزیفەی ئەو سیستەمە رووبەڕووی تێکچوون بۆتەوە.

بەڵگە نەویستە نامۆبوون بەو شێوەیەی کە راڤەو شرۆڤە کرا، واتە نامۆبوون لە دیدگای مارکسیستییەوە چیدی ناتوانێت بەهەمان ئەو شێوەیەی کە لەکۆمەڵگای سەرمایەداری زەمانی مارکسدا (واتە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم) راڤە وشرۆڤە دەکرا، لە ئارادابێت. نامۆبوون لە کۆمەڵگای ئەمڕۆدا گۆڕاوە بۆ دیاردەیەکی کۆمەڵناسیی. کە پەیوەندی بە هۆکاری کۆمەڵایەتی- کولتووریی، جوگرافیی و مێژووییەوە هەیە [١٢٤/١٩٣].

چەمکی نامۆبوون، سەرەڕای ئەو نارۆشنییەی هەیە، ئەمڕۆکە لە نووسراوە کۆمەڵناسییەکاندا بەکاربردنێکی فراوانی هەیەو گرووپێک لە لێکۆڵەران لە وەسفی جۆرە جیاوازەکانی نەخۆشییەکانی شارستانییەتی هاوچەرخ، سوود لەم چەمکە وەردەگرن. هەندێکیان ئەم حاڵەتە بەنەخۆشییەکی کوشندە دادەنێن و هەندێکی دیکەش بەنەخۆشییەکی سەردەمی منداڵی شارستانییەتی پیشەسازیی دەژمێرن [١٨٧/٢-٣].

کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی

کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی (Social Control) پرۆسەیەکە کە لە ڕێگەیەوە لە گرووپێکدا یان لە کۆمەڵگایەکدا، شێوازی تەبایی لەگەڵ نۆرم و نموونە ڕەفتارییەکاندا ئەنجامگیری دەکرێت. بێگومان یەکەمین هۆکاری کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی خودی خۆمانین. هەر یەکێک لە ئێمە خاوەنی لێپرسراویگەلێکن و جۆرێک لە کۆنترۆڵ لەسەرکارەکانی خۆمان پیادە دەکەین. بەڵام لەوێوە کە لە گۆشە گیریدا ناژین، و لەژێر دەسەڵاتی خێزان، گەڕەک، دۆستان، و سیستمی پەروەردەییداین، ئیدی تەواوی ئەو هۆکارانە لە پرۆسەی ئاشنا کردنی ئێمەدا بە بەهاکانی کۆمەڵگا چالاکییان هەیە. هەر کاتێک ئەم هۆکارانە نەتوانن ڕۆڵی پێویست لە رووی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتییەوە لەسەر ڕەفتار ئەنجام بدەن، ڕەنگە ڕەفتارێکی یاسا پێشێلکارانەمان هەبێت و لەگەڵ پۆلیس، یاساو دادگا، واتە لەگەڵ بەشێکی دیکە لە هۆکارەکانی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتیدا ڕووبەڕوو ببینەوە [١١٦/١٤٧-١٤٨].

لە کاروباری کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتیدا، یاساکان خاوەنی گرنگییەکی تایبەتن و ڕۆڵی ئەوان کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتییە لەسەر کەسانێک کە لەگوێڕایەڵی نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان سەرپێچی دەکەن. لە بنەڕەتدا یاساکان بۆ ئەوە نوسراونەتەوە کە توانا ببەخشنە خەڵکی تاکو بەشێوەیەکی ڕێکخراو لە کۆمەڵگادا پێکەوە بژین و کاری یاساکانیش لە کۆمەڵگادا بەڕێگەی جۆراوجۆر پیادە دەکرێت. بەم پێیە هەندێ جار گوتراوە کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی پرۆسەیەکە لە ڕێگەیەوە سیستمێک لە کۆمەڵگادا بەرقەرار دەبێت. بەزۆری ئاشکراترین رووکاری مەحکەمی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی لە ڕێگەی پۆلیس و هێزەکانی ئاسایش، یاساکان، و دادگا جۆراوجۆرەکانەوە بەرقەرار دەبێت. بەڵام دەشزانین کە کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتیش هەمیشە بە بەشێک لە پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوون دەژمێردرێت. تاکەکان هاوکات لەگەڵ گەشەی کۆمەڵایەتی خۆیاندا دابونەریت و رسوماتی کۆمەڵگا پەسەند دەکەن و ئەم کارەش لە ڕێگەی گرووپ و دەزگای وەک خێزان، گرووپەکانی دۆستان، قوتابخانە، زانکۆ و شوێنی کارەوە دەستبەکاردەبێت. ئاساییە کە وەختێک کەسێک سەرپێچی لە نۆرمەکان دەکات، فشاری نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان حوکم دەکات کە داوا لەو کەسە بکرێت سەرلەنوێ لەگەڵ نۆرمەکاندا تەبابێتەوە. بەبێ ئەم جۆرە کۆنترۆڵانە سیستمی کۆمەڵایەتی بەرقەرار نابێت [١٨/١٨٧].

چۆن چۆنی کۆمەڵگا دەتوانێت لەوە دڵنیابێت کە نۆرمە بنەڕەتییە

کۆمەڵایەتییەکان چاودێریی و پارێزگاری دەکرێن؟ بە سەرنج دان لەوەی کە کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی بۆ تەکنیک و ستراتیژێک کە لە پێناوی ڕێکخستنی ڕەفتاری مرۆیی لە کۆمەڵگادا هاتۆتە بوون، دەگەڕێتەوە، ئەنجامەکەی ئەوە دەبێت کە کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی لە هەموو ئاستەکانی کۆمەڵگادا بەکار دەبرێت. ئێمە لە خێزاندا فێردەبین کە گوێڕایەڵی دایک و باوکمان بکەین. لە نێو گرووپی دۆستاندا پێویستە پێڕەوی لەبنەما باڵادەستەکانی ئەو گرووپە بکەین و لەدامەزراوە ئیدارییەکانیشدا ناچار دەبین کە سیستمی ڕەسمی یاساو ڕێوڕەسمەکان بپارێزین. لە کۆتاییدا حکوومەتیش لە هەر وڵاتێکدا بە دانانی یاساو ڕێوڕەسم و کۆنترۆڵ لەسەر پراکتیک کردنیشی بەپێی پێویست خەڵکی ناچار دەکات بۆ پێڕەویکردنی لەو یاساو ڕێوڕەسمە [٢٠/١٥٢].

چاکسازییە کۆمەڵایەتییەکان

زۆرێک لە خەڵکی بڕوایان وایە کە لەبارەی هەر جۆرە ڕەفتارێکی لادانکاری، یان هەلومەرجێکی نەخوازراودا، ئەنجامدانی چەند هەنگاوێک مومکینە و دواجار دەتوانرێت هەرجۆرە گرفتێکی کۆمەڵایەتی چارەسەر بکرێت. ئەو شتەی چاوەڕوان دەکرێت ئەوەیە کە بە بەرنامەڕێژیی تایبەت بتوانرێت لانی کەم لە ڕادەی توندیی و کاریگەریی هەندێ گرفت کەم بکرێتەوە. بەم پێیە، فشاری کۆمەڵایەتی بەگشتی لە رووی هێنانە ئارای گۆڕانکارییە خوازراوەکان، چاککردنی ڕەفتارەکانی خەڵکی، و نوێکردنەوەی بونیادی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانەوە زیادە. لەگەڵ ئەوەدا کە دڵبەستنی تاکەکانی کۆمەڵگا بەکاریگەریی هەنگاوەکانەوە لە رووی کەمکردنەوەی لادانە کۆمەڵایەتییەکانەوە زۆرە، بەڵام چەندین گرووپی مرۆییش هەیە کە ئاڵۆزییەکانی پەیوەندیدار بە پرۆسەی ئەنجامدانی چاکسازییە کۆمەڵایەتییەکان ئەوەندە بەگرنگ ناگرن و هەروەها ڕەخنەگرانی بواری کۆمەڵایەتی و ڕەوشی چاکسازییە کۆمەڵایەتییەکان دیدگای یەکسانییان لەهەمبەر چارەسەری کێشەکاندا نییە [١٢/ ٤٢٣-٤٣٠].

ڕەنگە هەموو بانگەشە چاکسازیخوازییەکان نەبنە چاکسازییەکی واقیعی. هەندێ لە چاکسازییەکان بوارێکی سنوورداریان هەیە و بەڕووکەش دەژمێردرێن. تەنانەت لە هەندێ باردا بەشێک لە چاکسازییەکان دەبنە هۆی پاراستنی گرووپی سەرپێچیکاری دیکە، بەم پێیە هەندێ لە لێکۆڵەران زەرووەتی بەکارهێنانی

چاکسازی بونیادی لە جێگەی چاکسازیی ڕێژەیی. لە چاکسازیی ڕێژەییدا ڕەگوڕیشەی سەرهەڵدانی کێشەکان لە ناوناچن. ڕەنگە چاکسازانی کۆمەڵایەتی زیاتر قەناعەتیان بە بەرقەراربوونی هاوسەنگی هەبێت. لە چاکسازیی بونیادییدا گۆڕان لە بەهاکان، ئیمتیازەکان، ڕەفتارو سیستەمەکاندا لە ئارادایە و بواری کارەکە تەنیا بەخستنەڕووی بەرنامەیەک یان سیاسەتێکی نوێ کۆتایی نایەت. هەڵبەت لە هەندێ حاڵەتدا ڕێگەچارەکانیش دەبن بەگرفت. لەگەڵ ئەوەشدا کە لە کۆمەڵگادا چەندین دەزگاو دامەزراوە بۆ هێنانەدی سیاسەتێکی کۆمەڵایەتی تایبەت، دەرمانی نەخۆشیی و تەنگ و چەڵەمەکان، و چارەسەریی کێشە و گرفتەکان یان ڕەفتارە لادانکارییەکان، دێنەکایەوە، بەڵام ڕێک دەکەوێت کە خودی ئەم دامەزراوانە دەبنە بەدیهێنەری گرفتی تایبەت. ڕەنگە دەزگاو هەلومەرج و ڕەفتارەکانی دامەزراوەیەکی چارەسەرکار، گرفتی نوێ بۆ نەخۆشەکان یان کەسانی دەوروبەریان بخوڵقێنێ. زیندانەکان لەبەر خاتری چاککردنی ڕەفتاری تاوانکاران دروستکراون، بەڵام ڕەنگە هەندێ جار گرفتی نوێ بۆ زیندانییەکان یان بۆ کۆمەڵگا بخوڵقێنن [٤٢٣/١٢-٤٣٠].

کورتەی بەش

١- هەموو کۆمەڵگایەک لە ڕێگەی نۆرمەکانەوە، ڕەفتارەگونجاوەکان دەستنیشان دەکات.
٢- پێناسەی هەندێ لە نۆرمەکان وەک ڕەفتارێکی لادانکاریی لەپێناو بەهێزکردنی نۆرمە کۆمەڵایەتییەکانە.
٣- نۆرم بنەمایەکی ڕەفتارییە کە ڕەفتاری تاکەکان لە هەلومەرجێکی دیاریکراودا دەستنیشان دەکات.
٤- نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان لە ڕێگەی ئایین، یاسا، حکومەت و ئەزموونە تاکانەییەکانەوە فۆرمۆلە دەبن.
٥- هەموو نۆرمەکانی کۆمەڵگا گرنگی یەکسانیان نییە.
٦- «سامنێر» نۆرمەکان بۆ سێ گرووپ پۆلێن دەکات، شێوازە میللییەکان، ڕسووماتی کۆمەڵایەتی، و یاساکان.
٧- لە بەرامبەر نۆرمە ڕەسمیی و ناڕەسمییەکاندا وەڵامی پۆزەتیف و نێگەتیف هەیە.

٨- نۆرمەکان لە هەموو هەلومەرجێکدا پارێزگاریی ناکرێن.
٩- بەها کۆمەڵایەتییەکان ئەوە دەستنیشان دەکەن کە چ شتێک چاک، خراپ، دروست یان نادروستە.
١٠- بەهاکان وەک پێوەرێک بۆ هەڵسەنگاندنی کاری خەڵکی سوودیان لێوەردەگیرێت.
١١- بەهاکان لە کۆمەڵگا جیاوازەکاندا پێکهاتەو گرنگیی ڕێژەیی جیاوازیان هەیە.
١٢- مەیلەکان بریتین لە ئامادەگیی هەنگاونان یارەفتار بەشێوەیەکی تایبەت.
١٣- دەکرێ مەیلەکان لەسەر بنەمای کلێشەسازیی پێکهاتبن.
١٤- لە ڕاڤەو شرۆڤەی لادانە کۆمەڵایەتییەکاندا سوود لە چەمکی دیکەی وەک گرفتە کۆمەڵایەتییەکان، پاشاگەردانیی کۆمەڵایەتی، زیانناسیی کۆمەڵایەتی وەرگیراوە.
١٥- هەرکارێک یان بەیانێک کەلەلایەن ئەندامانی کۆمەڵگاوە بەلادان لە نۆرمە گرووپییەکانی بناسرێت ڕەهەندێکی لادانکاری هەیە. لادان ناتەباییە لەگەڵ نۆرمە گرووپییەکاندا.
١٦- لادان ڕێژەییەو حاڵەتێکی ڕەها (مطلق)ی نییە.
١٧- دەتوانرێت ڕەگ و ڕیشەی لادانە کۆمەڵایەتییەکان لە: گۆڕانی نۆرمەکان و نەبوونی نۆرم، دژایەتی بەهاکان، پێناسەی نوێ بۆ شتەکان، لە دەستچووەکان، دەستنەگەیشتن بە ئامانجەکان، دژایەتی نێوان ئامانج و هۆکارەکان، نەبوونی غیرەت و مەردایەتی، و بارهاتوویی کۆمەڵگا لەبەرامبەر هەندێ لە تاوانکاراندا؛ پۆلێن بکرێت.
١٨- قوربانییانی لادان کەسانێکن کە بە هۆی هۆکارێکی دەرەکی تووشی زیان دەبن.
١٩- قوربانییان لە لێکۆڵینەوە لادانکارییەکاندا بەزۆری کەسانێکی فەرامۆشکراون.
٢٠- دەتوانرێت هۆکارە خەتەرناکەکانی بە قوربانیبوون بۆ سێ بەش پۆلێن بکرێن: هۆکاری ژینگەیی، کۆمەڵایەتی و دەروونی.
٢١- کۆمەڵگا مۆرکی تاوانکاری تەنها لە کۆمەڵێک خەڵک دەدات.
٢٢- مۆرک لێدان پەیوەندی هەیە بە: قابیلیەتی بینینی لادان، توندی بەرپەرچ

دانەوە، دووبارەکردنەوەی سەرپێچی، فشاری کۆمەڵایەتی، سەرچاوەکانی سەر پێچیکارانەوە.

٢٣- بە تێڕوانینی قوتابخانەی وەزیفی رەفتارە لادانکارییەکان بە کارێکی نیگەتیڤ دەژمێردرێن.

٢٤- تیۆری «مارتن» لەبواری رەفتاری کۆمەڵایەتیدا، لەسەر پەیوەندی نێوان سێ بنەمای: ئامانجە کولتوورییەکان، کۆنترۆڵی رەفتاری کۆمەڵایەتی و هۆکارە دامەزراوەکان شێوەیان وەرگرتووە.

٢٥- مارتن پێنج رێگەی جێبەجێ کردن لەیەکدی جیادەکاتەوە:گونجان، داهێنان لە سەرپێچیکردندا، بڕیارگەرایی، گۆشەگیری، یاخیبوون و کودەتا.

٢٦- «ریزمن» پێی وایە کە لە کۆمەڵگای پیشەسازییدا رەفتاری خەڵک لەسەر بنەمای نەریتەکان نییە، بەڵکو لەسەر بناغەی ئەوانی دیکە فۆرمۆلە دەبێت.

٢٧- بە بڕوای «ریزمن» نەبوونی رەگوڕیشەی نەریتەکان لە کۆمەڵگاداو هەستکردن بە خۆڕێبەری (خودموختاری) هۆکاری سەرهەڵدانی رەفتارە لادانکارییەکانی کۆمەڵگا پیشەسازییەکانە.

٢٨- پێڕەوانی قوتابخانەی ململانێ، کێشمەکێش و کێبەڕکێکانی نێوان تاکەکان بەهۆکاری رەفتارە لادانکارییەکان دەزانن.

٢٩- بە بڕوای «مارتن»، لادان لە ئەنجامی نەبوونی توانایی تاک بۆ وەدەستهێنانی ئەو ئامانجانەی کە کۆمەڵگا چاوەڕێیەتی دروست دەبێت.

٣٠- نامۆبوون هەلومەرجی کەسێکە کە دەرهەق بە خۆی بێگانە دەبێتەوەو دەتوانێت بواری دەرکەوتنی رەفتارە لادانکارییەکان هەموار بکات.

٣١- لە زانستی ئەنترۆپۆلۆژیای کولتوورییدا نامۆبوون بۆ سێ بەش دابەش دەکرێت: کۆمەڵایەتی، سیستمی کولتووریی، و سیستمی «من»ی تاکانەیی.

٣٢- شێوەی گونجان لەگەڵ نۆرم و نموونە رەفتارییەکاندا، لە پرۆسەی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتییەوە وەردەگیرێت.

٣٣- مەبەست لە کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی تەکنیک و ستراتیژێکە کە لە پێناو رێکخستنی رەفتاری مرۆییەوە لە کۆمەڵگادا دێتە بوون.

٣٤- کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی لە هەموو ئاستەکانی کۆمەڵگادا پیادە دەکرێت و هۆکارەکانی کۆنترۆڵ فرەجۆرن.

٣٥- لە پرۆسەی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتیدا یاساکان خاوەنی گرنگییەکی تایبەتن.

٣٦- کایەی چاکسازییە کۆمەڵایەتییەکان لە سەرو بەندی پێشکەشکردنی رێگە چارەیەکدایە بۆ لەناوبردنی رەفتارە لادانکارییەکان.

بەشی سێزدەیەم

خێزان و خزمایەتی

پێشەکی

تەنانەت لەکات و سەردەمی ئێمەشدا کە بەتەنها ژیان، لە دەرەوەی کۆشی خێزان لەهەر زەمانێکی دیکە ئاسانتر دێتە پێش چاو، زۆربەی بەتەمەنەکان پێیان باشە کە دوای تەواو کردنی سەعاتەکانی کاری رۆژانە بگەڕێنەوە نێو خێزان و کاتەکانی دیکەیان تا رۆژی دواتر لەوێدا بگوزەرێنن. کۆمەڵگا، ئێمەی بەجۆرێک راهێناوە کە تەنها کەسانێکی کەم لەوانەیە هاوسەر نەگرن یان خێزان پێک نەهێنن [٦٧/ ٣٦٩].

خێزان لە مانای گشتی خۆیدا چەمکێکی جیهانییە. خێزان لە هەموو شوێنێکدا بوونی هەیە، چونکە وەڵامدەرەوەی کۆمەڵێک پێداویستییە کە بۆ سەرجەم مرۆڤایەتی هاوبەشن. تاکەکانی مرۆڤ لە خێزانەوە ژیان دەست پێدەکەن، تەنانەت کاتێکیش کە خێزان لە دووکەس - دایک و منداڵ - پێک هاتبێت، لە ماڵێکی ئاساییدا کە لە دایک و باوک و خوشک و براکان پێکهاتووە، تۆڕێک لە پەیوەندی بەرقەرارەو لەبەر ئەوەی ئەم یەکە کۆمەڵایەتییە گرنگییەکی زۆری هەیە لە ژیانی مرۆڤدا، کۆمەڵناسان بەدامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی ناوزەدی دەکەن. لەگەڵ ئەوەی کە بونیادەکان و زۆرێک لە ئەرکەکانی خێزان لەوانەیە لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی دیکە بگۆڕێن، بەڵام ئەو خاڵەی کە هێشتا واقیعییە ئەوەیە کە کۆمەڵگا لە خێزانەکان پێکهاتووەو زۆربەی تاکەکانی کۆمەڵگا لە خێزانەوە ژیان دەست پێدەکەن [٤٥/ ٦٣-٦٨].

مێژوونووسان لە بارەی پێکهێنانی یەکەمین گرووپە خێزانییەکان و رۆڵی ئەندامەکانیانەوە دەنووسن: «سەرجەم خزمەکان لە ئەشکەوتێکدا یان لە چەند خانوویەکی گەورەدا دەژیان. پیاوان راویان دەکرد، ماسییان دەگرت و هۆکارەکانی کارکردنیان دروست دەکرد. هەروەها ژنەکانیش گژوگیا خۆراکییەکانیان کۆدەکردەوە. منداڵانی تەمەن سێ تا چوار ساڵ یارمەتی ژنەکانیان دەدا. خواردنی بەدەستهاتوو دابەش دەکرا بەسەر سەرجەم خێزاندا، ژنەکان پێستی ئاژەڵیان دەتاشی و پاکیان دەکردەوە لە چەوری، و دواتر بەکاردی بەردینە دەیانبڕی و جل وبەرگیان لێ دروست

دەکرد. پێستەی ئاژەڵ و خۆراکی پاشەکەوتکراو، شاخ و ئێسقانەکان موڵکی سەرجەم خزمەکان بوو [١١٩/ ٢٩].

«کۆنفۆشیوس» خێزانی وەک پایەی دەوڵەت دادەناو، «ئۆگست کۆنت» بڕوای وابوو کە دەبێت خێزان یەکەی کۆمەڵایەتی زانست (کۆمەڵناسی) بێت لە حاڵەتی پێشکەوتنی کۆمەڵگادا نەک «تاک». «چارلز هورتن کولی» کۆمەڵناسی ئەمریکی خێزانی بەیەکەمین و ئایدیالترین نموونە دەزانی بۆ گرووپە سەرەتاییەکان، گرووپێک کە ئەرکی پاراستن و پارێزگاری کردنی مرۆڤە و ئەفرێنەری جوانترین هەستی ناسراوی مرۆڤایەتییە [٨/ ٣٥١].

لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا رەوش و بارودۆخی خێزان بۆتە جێگەی لێکۆڵینەوە، رادەی جیابوونەوە (طلاق) لە زیادبووندایە، مەودای نێوان وەچەکان زیاد دەبێت، ئەو گرفتانەی کە لە پەیوەندی نێوان دایک و باوک و منداڵەکانیانەوە سەرچاوە دەگرن، دەگەنە چلە پۆپە، و زۆرێک لە ئەرکەکانی خێزان بە قوتابخانەو دامەزراوەو دەزگاکانی دیکە دەسپێردرێت. چ کێشەیەک رووی داوە؟ بۆچی ئەم گۆڕانکارییانە پەیدا بوون؟ ئایا لە رابردوودا کێشە نەبووە؟

دەتوانین بڵێین کە خێزان لە مانای تایبەتیدا گرووپێکی کۆمەڵایەتییە کەتێیدا رەوایەتی دەدرێت بەپەیوەندی سێکسی نێوان ژن و پیاو، زاوزێ بەشێوەیەکی رەوا مومکین دەبێت، لە بەرانبەردا کۆمەڵگا لەڕووی چاودێری و گەشەی منداڵانەوە بەرپرسە، جۆری جێگیرو تایبەت لە هەست و سۆز دێتە ئاراوەو بەهێز دەکرێت، و دواجار خێزان یەکەیەکی ئابووری و بەلایەنی کەم بەکاربەرە [٣١/ ٦٨٠].

چەمکی ماڵ (عائلة) جیاوازە لە خێزان (أسرة) کە زۆرتر لە توێژینەوە کۆمەڵایەتی و ئامارییەکاندا بەکاردەبرێت. ئەندامەکانی خێزان ژمارەیەک کەسن کە بودجەیەکی خێزانیی هاوبەشیان هەیە و خێزان دەکرێت خەڵکانێک بگرێتەوە کە خزمی دووربن یان تەنانەت خزمیش نەبن. لەسەر بنەمای پێناسەی «سەنتەری ئاماری ئێران» خێزان، لە چەند کەسێک پێکدێت کە لە جێگەیەکدا پێکەوە ژیان بەسەر دەبەن، هاوخەرجن و پێکەوەنان دەخۆن. تەنانەت کەسێکیش کە بەتەنهایی ژیان بەسەر دەبات بەخێزان دادەنرێت [٢/١٥٨]. ئەم سەنتەرە هەروەها خێزان دابەش دەکات بۆ جۆرەکانی خێزانی ئاسایی نیشتەجێ، نانیشتەجێ و دەستەجەمعی (وەک نیشتەجێبووان لە سەربازگە، خانەی بەساڵاچووان، زیندانەکان و...هتد). بەم پێیە دەبینرێت کە خێزان یەکەیەکی ئامارییە.

له کۆمەڵگای ئەورووپیدا لە ماوەی ئەم چەند دەیەی دواییدا لە مەیدانی کۆمەڵناسی خێزاندا چەمکی «سۆسیۆلۆژیای هاوسەر» (علم الاجتماع الزوج) جێگەی سەرنج بووە، هۆی ئەمەش ڕێژەی بەرچاوی ئەو هاوسەرانەیە کە لە دەرەوەی چوارچێوەی خێزان ژیانی هاوبەشیان بۆ خۆیان هەڵبژاردووە (پێکەوە ژیان). لێرەدا هەرکاتێک ئەو پرسیارە بێتە پێشەوە کە ژیانی هاوسەری لە چ کاتێکەوە دەست پێدەکات؟ وەڵامی ئەم پرسیارە دژوار دەبێت. ئایا دەبێت یەکەم پەیوەندی سێکسی بکرێتە پێودانگ یان دەست پێکردنی پێکەوە ژیان؟ یاخود یەکەمین بەرنامەڕێژی بۆ ژیانی رۆژانە بەشێوەی پێکەوە؟ مەسەلەکە لێرەدایە کە دەرکەی چوونە ژوورەوە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی دیکە زۆرجار هێندە لەسەرخۆیە کە جیاکردنەوەی حاڵەتێک لە حاڵەتێکی دیکە دژوار بەڵکو نامومکینە [٢٠٠/ ٣].

یەکێک لەو چەمکانەی کە کۆمەڵناسان لە کاتی توێژینەوەدا باسی لێدەکەن «خزمایەتی» (Kinship) یە کە دەکرێت بەپەیوەندی کۆمەڵایەتی نێوان تاکەکانی خێزان پێناسەی بکەین. خزمایەتی دەکرێت وەسفی ئەو پەیوەندییە دانەبڕاوەی ئێمەبکات کە لەگەڵ دایک و باوک و خوشک و براکانماندا هەمانەو یان بۆ تۆرێکی فراوانتری خزمایەتی واتە مام و پوورو کوڕەمام و... هتد بەکاربرێت[١١٦/ ٣٧-٣٨].

هاوسەرگرتن

چەمکی هاوسەرگرتن واتە پەسەندکردنی پێگەیەکی نوێ. پێگەیەک لەگەڵ کۆمەڵێک ئیمتیاز و ئەرکی نوێ و لە هەمان کاتیشدا رازی بوون بەم پێگەیە لەلایەن ئەوانی دیکەوە. ڕێورەسمی هاوسەرگرتن و ئەو نەریتانەی پێوەی بەستراون چەند شێوازێکی دیکەن کە ئەم گۆڕانی رۆڵە ئاشکرا دەکات و بانگەشەی بۆ دەکات. لە هەندێک کۆمەڵگای وەک ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا تەنانەت لەنێو هۆمۆسێکسواڵەکانیشدا ئەم ئارەزووە تێبینی کراوە کە هاوسەر بگرن و ئەم هاوسەرگرتنەش وەک پایەی پێکهێنانی خێزانێک بناسرێت[٧/ ٢٣٤-٢٣٥]. لە ڕاستیدا، هاوسەرگرتن رەوایەتی دەدات بەپێگەیەکی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵێک ماف و وابەستەیی یاسایی دەهێنێتە ئاراوە.

لە هەندێ کۆمەڵگادا شێوازێک لە هاوسەرگرتن پەیرەو دەکرێت کە بەپێی ئەو شێوازە هەندێک لە ئەندامانی خێزان کاتێک لە دایک دەبن، دەبێت بەناچاری ببنە

هاوسەری کەسانێکی دیکەو لەم کاتەدا هەڵبژاردنە تاکەکەسییەکان پێویست نابێت، بەڵام کاتێک هەڵبژاردنی هەنووکەیی بابەتێکی پێویست بێت، ئەم کارە دەکرێت بەشێوەی جیاواز ئەنجام بدرێت. تاکەکان دەتوانن خۆیان هاوسەری خۆیان هەڵبژێرن (هەندێک جار هەم بەڕێنومایی دایک و باوک). لەوانەیە دایک و باوک شووکردن یان ژن هێنان بە لەبەرچاوگرتنی ئارەزووەکانی کچ و کوڕ یان تەنانەت بەبێ ئەوەش ڕێک بخەن. لەوانەیە بەپێدانی دیاری مارەیی زۆر تاڕادەیەک هاوسەرێک بکڕن. هەریەک لەم نموونانە دەشێ جۆرێک بێت لە ئەنجامدانی پرۆسەی هاوسەرگرتن لە گۆشەیەکی دنیاداو لە ڕێگەی سیستمی کولتووری و بەها بونیادنراوەکان لەسەری پارێزگاری لێبکرێت.

لە هاوسەر هەڵبژاردندا (سەرەڕای شێوەی ئەنجامدانی) بەردەوام لە کۆمەڵگاکاندا کۆمەڵێک پێوەرو دیسپلین: لەسەر بنەمای بەها کۆمەڵایەتییەکان جێگەی سەرنج بووە کە بەتێپەڕبوونی کات گۆڕانی زۆری بەسەر داهاتووە. دانەری «قابوسنامە» بەپێی دیسپلینەکانی سەردەمی خۆی ئامۆژگاری کوڕەکەی دەکات کە [٣٥/ ١٤٤-١٤٥]: «بەڵام کە داوای ژن دەکەی داوای سەرووتەکەی مەکەو داوای ئەوپەڕی چاکی ژن مەکە کە بەچاکی خۆشەویست (مەعشووقە) وەردەگرن، دەبێت ژن رووپاکی ئایین پاکی کابان و مێرد دۆست و داوێن پاک و شەرمن بێت و زمان درێژ نەبێت و ماڵ خۆشەویست بێت تاکو باش بێت.. بەڵام ژنێکی بەحەیاو حیشمەتتر لە خۆتت نەوێت، و تاکو کچت دەست بکەوێت بێوەژنت نەوێت تاکو لە دڵی ئەودا بێجگە لە خۆشەویستی تۆ خۆشەویستی کەسی دیکەی تێدانەبێت و وابزانێت هەموو پیاوان وەک یەکن ئارەزووی پیاوێکی دیکەی نەبێت. هەروەها هەڵبێ لە دەستی ژنی دەست بڵاو و دەمەوەڕ و ناکابان».

لە هەندێ لە کۆمەڵگاکاندا پەیوەندی ژن و مێردایەتی، پەیوەندییەکی هەمیشەییەو لە کاتێکدا لەوانەیە لە هەندێ کۆمەڵگای دیکەدا پەیوەندییەکی ناهەمیشەیی (سست) بێت. پێوەرەکانی هاوسەرگرتن زۆر جیاوازن: لە هەندێ کۆمەڵگادا لەوانەیە یەکێک لە ژن یان مێرد بەسەر ئەوی دیکەدا زاڵ بێت لە کاتێکدا لە کۆمەڵگای دیکەدا ژن و مێرد بە یەکسان دادەنرێن. لە هەندێک کۆمەڵگادا پەیوەندی سێکسی لە پێش هاوسەرگرتنەوەیە، و لە هەمان کاتدا لە کۆمەڵگای دیکەدا هاوسەرگرتن لە پێش پەیوەندی سێکسییەوەیە [١٩٤/ ٦٣-٦٨]. لە کۆمەڵگا جیاوازەکاندا کۆمەڵێک شێوەی جیاوازی هاوسەرگرتن دەبینرێن،

و لەبەرئەوەی بیرکردنەوەکان لە بارەی هاوسەرگرتن و منداڵ بوونە پەیوەندییان پێکەوە هەیە، لە هەندێک کۆمەڵگادا کۆمەڵێک دیسپلین وەک گرەنتی جێبەجێ کردن (یاسایی، ئەخلاقی و یان ئایینی) دەستنیشان کراون کە لە حاڵەتی سەرپێچی کردنی یاسادا ئەو سزادانانە پیادە دەکرێن کە لەلایەن کۆمەڵگاوە دانراون [٦٨-٦٣/٤٥].

ڕۆڵ و ئەرکی خێزان

لە کۆمەڵگا نەریتییەکاندا، هەندێک لە ئەرکەکان کە لە خێزانی نوێدا لە ئەستۆی دەزگاکانی دیکەدایە، بە بەرپرسیارێتییەکانی خێزان دادەنرێن. خێزان رازییە کە پەروەردەو فێرکردنی ئەندامەکانی لە ئەستۆ بگرێت، کار دابین بکات بۆ ئەندامەکانی، هۆکارەکانی بەسەر بردنی کاتی دەست بەتاڵییان بۆ فەراهەم بکات، ئاسانکاری خۆشگوزەرانییان بۆ دابین بکات، توانا (امکانات)ی ئابووری وەدی بهێنێت و تەنانەت تاکەکان فێری ئایینیش بکات [١٩٤/ ٦٣-٦٨]. ئەو تۆڕە پەیوەندییەی کە بەپێی ئەوە ئەندامانی خێزانێک پەیوەندییان پێکەوە هەیە لە ژێر دەسەڵاتی کۆمەڵێک یاساو ڕێوڕەسم و دابونەریتدایە کە پێگەو رۆڵی تاکەکان دەست نیشان دەکات. مێرد رۆڵێکی تایبەتی هەیە، و رۆڵی هاوسەرێتی لەلایەن ژن و مێردەوە دەگێڕدرێت. لە هەندێ خێزاندا لەوانەیە کوڕی گەورەش خاوەنی پێگەیەکی تایبەت بێت.

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە هەموو ئەمجۆرە چاوەڕوانییانە تایبەت نەبوونە بە رۆژهەڵاتەوە. لە وەسفکردنی «خێزان»دا لە یۆنانی کۆندا هاتووە [١٢١/ ١١٧]: «سەرجەم کارەکانی ناوماڵ ژنان ئەنجامیان دەدا. ژنانی یۆنانی باوەڕیان وابوو کە ژن دەبێت بەچاکی ماڵی خۆی بپارێزێت و گوێڕایەڵی پیاوبێت. ئەگەر پیاو میوانێکی بهاتایە، ژن لە ژوورەکە دەڕۆیشتە دەرەوە. تەنانەت ژنان زۆر بە دەگمەن دەڕۆیشتنە دەرەوەی ماڵ. بەپێچەوانەوە پیاوی یۆنانی نزیکەی تەواوی کاتی رۆژانەی خۆی لە دەرەوەی ماڵ بەسەر دەبرد. ئەمە هەمان ئەو بابەتەیە کە «سعدی شیرازی» چەند سەدەیەک دواتر بڕوای پێ هەبوو:

«ژنی چاک و گوێڕایەڵ و داوێن پاک، پیاوی فەقیر دەکاتە پاشا. ئەگەر ژن ڕێگەی بازاڕی گرتەبەر لێی دە، ئەگەر نا تۆ لە ماڵەوە دانیشە وەک ژن». «ئیمام موحەمەدی غەزالی» لە کتێبی «کیمیای سعادت»دا ناونیشانێکی بەناوی «ئادابی

ژیان لەگەڵ ژناندا» لەسەرەتای مارەبڕینەوە تاکو کۆتایی تەرخان کردووە [١٩٥/ ٢٤٧-٢٥٤]و ئامۆژگاری پیاوان دەکات کە ئاگایان لەم خاڵانە بێت: خوان (ناندان بەدۆستان)، خووی چاک لەگەڵ ئافرەتاندا، گاڵتە کردن لەگەڵ ژناندا، چاودێری کردنی هاوسەنگی لە گاڵتەوگەپدا (تارادەیەک کە لە ئیعتیباری کەم نەکاتەوە)، چاودێری کردنی قسەکردن لەگەڵ بێگانە (پاراستنی ئەو لە نامەحرەمەکان)، چاککردنی بژێوی، فێرکردنی زانست و ئایین، ئەگەر دوو ژنی هەیە دادپەروەری رابگرێت لە نێوانیاندا، هاوڕێیەتی کردن، منداڵ بوون، دوورکەوتنەوە لە جیابوونەوە (طلاق) تاکو لە توانادا بێت.

لە دنیای هاوچەرخدا سەرەڕای ئەو جیاوازییە بەرچاوەی کە لە ناوچە جیاوازەکاندا هەیە لەسەر ئەرکەکانی «خێزان» دەتوانین ئەرکە سەرەکییەکانی خێزان لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە [٥٢/ ٧-١١٣]:

١- زاوزێ بە گشتی ئەرکی تایبەتی خێزانە. بەم مانایە ڕێکخستنی پەیوەندی سێکسی تەنها بەشێکە لە زەمینەیەکی بنەڕەتی. بۆ ئەوەی کۆمەڵگا بمێنێتەوە پێویستە جێگرتنەوەی ئەندامەکانی لە ڕێگەی لە دایک بوونەوە زامن کرا بێت.

٢- پەیوەندی سێکسی و ڕێکخستن و رەوایەتی دان بە ئارەزووە سێکسییەکان لەلایەن خێزانەوە دەبێت. لەگەڵ ئەوەی شێوەی رەفتارە سێکسییەکان لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی دیکە جیاوازە، بەڵام هەمیشە رووبەڕووی ڕێسایەک دەبینەوە کە ئەوە دیاری دەکات چ کەسێک دەتوانێت بابەتی پێکگەیشتنێکی رەوا (مشروع) بێت. تێبینی ئەوەکراوە کە قەدەغە بوونی زینا لەگەڵ مەحرەمەکاندا نزیکەی لە سەرجەم کۆمەڵگاکاندا بوونی هەیە (هەرچەندە کە پێناسەیەکی یەکسان بۆ زینا لەگەڵ مەحرەمەکاندا بوونی نییە). سەرەڕای ئەوەی کە هیچ کۆمەڵگایەک نییە هیچ جۆرە ڕێسایەکی نەبێ بۆ پەیوەندییە سێکسییەکان، لەگەڵ ئەمەشدا لێکۆڵینەوەکانی «جۆرج مەردۆک» (J. Mur-dock) ئەوە پیشان دەدات کە هەندێک لە کۆمەڵگاکان ڕێگە دەدەن بە پەیوەندی سێکسی پێش هاوسەرگرتن لەگەڵ هەندێک مەرجدا. تەنانەت لەو کۆمەڵگایانەشدا کە پەیوەندییە سێکسییەکان زۆر سەخت وەرناگیرێن بۆچوونی تاکەکان لە بارەی دروستکردنی ئەمجۆرە پەیوەندییانە زێتر فەراهەم کردنی زەمینەیەکە بۆ هاوسەر گرتنێکی گونجاوتر (وەک سەلماندنی توانای هەردوولا لە بەرهەمهێنانی منداڵدا) نەک مەبەستێکی رووتی بنیاتنراو لەسەر

خۆشگوزەرانی و رابواردن.

٣- چاودێری و پارێزگاری کردنی منداڵان بەتایبەت تاکو کاتێک منداڵ لەڕووی پێگەیشتنەوە قۆناغی وابەستەیی تێنەپەڕاندووە کارێکی پێویستە. هەروەها ئەم ئەرکە لەوانەیە تاکە بەساڵاچووەکانیش بگرێتەوە. هەرچەندە لە هەندێک لە کۆمەڵگاکاندا بەحاڵی خۆیانەوە وازیان لێدەهێنن تاکو لەناوبچن. لەگەڵ ئەوەشدا راستییەکەی ئەوەیە کە لە سەرجەم کۆمەڵگاکاندا خێزان وەک پەناگەو هۆکارێکی بەرگریکردنە بۆ ئەندامەکانی. هەندێ جار ئەم ئەرکە ناونراوە پاراستن.

٤- بەکۆمەڵایەتی کردن پرۆسەیەکە کە لە رێگەیەوە منداڵانی خێزان فێری ژیان دەبن لە کۆمەڵگادا. بەم جۆرە مرۆڤ حاڵەتی مرۆیی بەخۆوە دەگرێت و کەسێتی ئەو گەشە دەکات. پرۆسەی بەکۆمەڵایەتی بوون بەردەوامییەک دێنێتە ئاراوە کە ئەندامانی کۆمەڵگا وردە وردە لەلایەن لاوانەوە جێگەیان دەگیرێتەوە.

٥- خێزان لە رێگەی جێگەگرتنەوە یان تایبەتی کردنی پێگەوە هەندێک شوێنگەی کۆمەڵایەتی بەئەندامەکانی دەسپێرێت. لە رێگەی لە دایکبوونی رەواوە، شوێنگەی منداڵ لە نێو کۆمەڵێک پەیوەندی (تعهدات) خزمایەتیدا دیاری دەکرێت. خێزان بەهەمان شێوە شوێنگەکانی ژیانی تاک و پێگەی کۆمەڵایەتی تایبەتی ئەو لە ژیاندا دیاری دەکات.

٦- ئەرکی سۆزداری (عاتیفی) خێزان لە پێویستی مرۆڤەوە بۆ خۆشویستن و وابەستەییە عاتیفییەکانەوە سەرچاوە دەگرێت. لە رێگەی ئەندامێتییەوە لەم گرووپەدا پەیوەندییە سەرەتاییەکان لەوانەیە فراوان بن کە لە هەمان کاتدا بۆ سەرجەم تاکە ئەندامەکان رازیکەربن. بەبێ بوونی خۆشەویستی و هەستی وابەستەیی، لەوانەیە خێزان رووبەڕووی هەندێک گرفتی دەروونی و عاتیفی ببێتەوە.

٧- خێزان لە هەندێ لە کۆمەڵگاکانداو بەدرێژایی مێژوو ئەرکی ئابووریشی لە ئەستۆدا بووە. ئەم دیاردەیە لە نێو ئەندامانی ئەو خێزانانەدا بینراوە کە لە یەکەکانی بەرهەمهێنانی ئابووریدا هاوبەشییان هەبووە (وەک کێڵگەی خێزانی کەتێیدا گەنجترین و بەتەمەنترین ئەندامانی خێزان بەشدارن). لەکاتێکدا کەلە کۆمەڵگای نوێدا رۆڵی خێزان لە بەرهەمهێنانی ئابووریدا گرنگییەکی کەمتری هەیە، لە بەرانبەردا خێزان بەیەکەیەکی بەکاربەر (مستهلک) - (لە رووی

ئابورییەوە)- دادەنرێت.

جۆرەکانی خێزان

«مۆرگان» ئەنترۆپۆلۆژیستی ناسراو لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (خێزانی کۆن) لە پۆلێنکردنی جۆرەکانی خێزاندا لە دیدگای گۆڕانی جۆرەکانییەوە بەدرێژایی مێژوو لە کۆمەڵگای مرۆییدا ئەم نموونەیەی خوارەوە دەخاتەڕوو [٢١٩/ ٥٧٨-٥٧٩]، نموونەیەک کە سەلماندنی لەڕووی بەڵگە مێژووییەکانەوە بەتەواوی مومکین نەبووە.

١- خێزانی هاوخوێن (هاوسەرگرتنی خوشک و برا هەقیقی و زڕەکان لەگرووپێکدا).

٢- خێزانی بە کۆمەڵ «پونالوایی» (شوکردنی خوشکی هەقیقی و زڕ خوشکە جۆراوجۆرەکان بە مێردی یەکتری لە گرووپێکدا) یاخود ژیانی هاوبەشی کۆمەڵێک پیاو لەگەڵ کۆمەڵێک ژندا.

٣- خێزانی هاوسەریی (یان هاوسەرێتی ناتایبەتی هاوسەرە جیاوازەکان).

٤- خێزانی باوکسالاری (هاوسەرێتی پیاوێک لەگەڵ چەند ژنێکی جیاوازدا).

٥- خێزانی یەک هاوسەری (هاوسەرێتی پیاوێک لەگەڵ یەک ژندا).

لەکۆمەڵگا نوێیەکاندا، دەکرێت بە لەبەرچاوگرتنی کۆمەڵێک پێوەری جیاواز خێزان پۆلێن بکەین کە گرنگترینیان لە خوارەوە دێنێتەوە [٥٢/ ١١٣-١١٧].

١- فراوانی رەهەندەکانی خێزان، کە ئەم جۆرانەی خوارەوە دەگرێتەوە:

یەکەم: خێزانی هاوسەرێتی (ناوکی) کە تەنها لە مێرد، ژن، منداڵان پێکهاتووە. ئەم خێزانە پشت ئەستوورە بەو وابەستەییەی کە لە هاوسەرگرتنەوە سەرچاوە دەگرێت. ئەمجۆرە خێزانە لە ئێراندا لە بڵاوبوونەوەیەکی خێرادایە و لە کۆمەڵگای پیشەسازی خۆرئاوادا زۆربڵاوە.

دووەم: خێزانی هاوخوێن یان فراوان (هاوبەش) لە کەسانێک پێک دێت کە بەهۆی پەیوەندی خزمایەتی و خوێنەوە پێکەوە بەستراون. بە گشتی ژمارەی ئەندامەکانی لە خێزانی ناوکی زۆر زیاترە، (باوک و داپیرە، خوشکی باوک، خوشکی دایک، خاڵ و مام و منداڵەکانیان و کەسانی دیکەش). سۆزو بەرپرسیارێتییەکان بەجۆرێک لەنێو ئەندامەکانیدا بڵاوە کە منداڵان بەخێرایی پەیوەندی دروست دەکەن لەگەڵ تاکەکانی دیکەدا. لەم جۆرە خێزانە لە کۆمەڵگای

ئێرانی زۆر زۆرەو لە کۆمەڵگای پیشەسازی خۆرئاواشدا دەگمەنە، بەڵام بە هەر حاڵ هەیە.

٢- **شێوازی هاوسەرگرتن،** کە ئەمجۆرانەی خوارەوەیە:

یەکەم: تاک هاوسەری، واتە حاڵەتێک کە بەو پێیە ژنێک شوو دەکات بە پیاوێک. ئەمجۆرە هاوسەرگرتنە نموونەیەکی بەربلاوە لە زۆربەی کولتوورەکانی جیهانی ئەمڕۆدا.

دووەم: جۆرێکی دیکە لە پێکگەیشتن، چەند هاوسەرییە کە لە کۆمەڵگای پیشەسازی خۆرئاوادا زۆر دەگمەنەو ئەویش حاڵەتێکە کە باس لە چەند ژنێک یان چەند مێردێک دەکەین لە یەک خێزاندا. فرەژنی جۆرێکە لە هاوسەرگرتن کە پیاوێک دوو ژن یان زیاتری هەیە. لە بەرامبەریشدا فرەمێردی کە هەڵبەتە لە دنیای ئەمڕۆدا زۆر زۆر دەگمەنە جۆرێکە لە یەکێتی هاوسەرگرتن کە لە یەک ژن و چەند پیاوێک پێکدێت. هاوسەرگرتنی بە کۆمەڵ بە حاڵەتێک دەوترێت کە باس لە فرەیی ژن و پیاو (هەردووکیان) دەکرێت کە لە ئاستێکی زۆر زۆر دەگمەندایە.

٣- **شێوەی هەڵبژاردنی هاوسەر،** کە ئەم جۆرانەی خوارەوە دەگرێتەوە:

یەکەم: ڕێساکانی ناوخێزان بڕیار دەدات کە تاک دەبێت لە نێو گرووپێکی دیاریکراودا هاوسەری خۆی هەڵبژێرێت. لەبەرچاو نەگرتنی ئەم ڕێسایانە هەندێک جار ڕووبەڕووی پەرچە کردارێکی توند دەبێتەوە.

دووەم: ڕێساکانی دەرەوەی خێزان لەلایەکی دیکەوە جەخت دەکاتەوە لەسەر هاوسەرگرتن لە دەرەوەی گرووپێکی دیاریکراودا.

لە بارەی کارکردنی ئەم دوو جۆرە جیاوازەوە، هەر کۆمەڵگایەک کۆمەڵێک سنوور لەڕووی وابەستەیی بە گرووپەوە (دەرەوەی خێزان)و سنوورە گرووپییەکانەوە (نێو خێزان) دەستنیشان دەکات، کە دەستیان هەیە لە هەڵبژاردنی هاوسەردا.

٤- **ناوەندی قورسایی هێز،** کە ئەم جۆرانەی خوارەوەیە:

یەکەم: خێزانی باوکسالار کە تێیدا پیاوان دەسەڵاتیان بەدەستە.

دووەم: کاتێک لە خێزاندا ژن زۆرترین هێزو توانای لە دەستدایە بەم خێزانە دەوترێت دایکسالار.

سێیەم: خێزانی یەکسانخواز کە لە کۆمەڵگای پیشەسازی خۆرئاوادا زۆر بڵاوەو بە شێوەیەکی کەم تا زۆر هێز لە نێوان هەردوو ڕەگەزدا دابەش دەکرێت.

لە دیدگایەکی دیکەوە «پارسونز» چوار پێکهاتەی جیاوازی هێز لە خێزاندا لە

یەکتر جیا دەکاتەوە [٣١/ ٦٨٠]:

أ- هێز لە نێو خێزاندا پەراگەندەیە، واتە هەندێک دەسەڵاتیان زیاترە بەسەر هەندێکی دیکەدا.

ب- بوونی دووهێزی جیاواز بەلایەنی کەمەوە.

ج- بوونی دووهێز کە یەکێکیان لەسەر بنەمای ئابووری و نان پەیداکردنەو ئەوی دیکەش لەسەر بنەمای پەروەردەو ڕێنومایی کردن.

د- هێز دوو جەمسەرە، بەڵام لەسەر بنەمای تەمەن و ڕەگەزە: مێرد (باوک کە نان پەیدا دەکات) ژن (دایک کە پەروەردەکەرە)، منداڵ کە شوێنکەوتەیەکی دوو جەمسەری هەیە.

٥- **بنەچەو نەسەب،** کە ئەم جۆرانەی خوارەوە دەگرێتەوە:

أ- لە خێزانی «باوک نەژاد»دا خزمایەتی لە ڕێگەی باوکەوە دەستنیشان دەکرێت.

ب- لە خێزانی «دایک نەژاد»دا پەیوەندی خوێنی لە ڕێگەی دایکەوە دیاری دەکرێت.

«فردریک ئەنگلس» لە وەسفکردنی ئەمجۆرە خێزانانەدا دەنووسێت: «لەسەرجەم شێوەکانی خێزانی بە کۆمەڵدا، باوکی منداڵ دیار نییە، بەڵام دایکی دیارە. ئەگەرچی ئەو سەرجەم منداڵەکانی خێزانی بەکۆمەڵ بەمنداڵی خۆی دەزانێت و ئەرکی دایکایەتی خۆی لە بەرانبەریاندا جێبەجێ دەکات، لەگەڵ ئەمەشدا ئەو - دایک - منداڵە سروشتییەکانی خۆی دەناسێتەوە لەوانیتر. بەم جۆرە ئاشکرایە کە لە هەر کوێیەک کە هاوسەرگرتن بەکۆمەڵ بێت، خزمایەتی تەنها لە ڕێگەی دایکەوە دەتوانرێت دەستنیشان بکرێت و بەم شێوەیە تەنها نەژادی مێ بەرەسمی دەناسرێت» [١٦٩/ ٦٥].

ج- لە خێزانی «دوو نەژاد»دا کە لە کۆمەڵگای پیشەسازی خۆرئاوادا بەربڵاوە، خزمایەتی لە هەردوولاوە (ژن و پیاو) دیاری دەکرێت.

٦- **شوێنی نیشتەجێبوون،** کە ئەم جۆرانەی خوارەوەیە:

أ- خێزانی «نیشتەجێ لەلای باوک» خێزانێکە کە پیاو دوای ژنهێنان لە خێزان یان گوندی ڕەگەزی نێردا شوێنی نیشتەجێ بوون هەڵدەبژێرێت.

ب- خێزانی «نیشتەجێ لەلای دایک» لە حاڵەتی پێچەوانە دایە. مێرد لە خێزان یان گوندی ڕەگەزی مێدا نیشتەجێ دەبێت.

ج- خێزانی سەربەخۆ بەحاڵەتێک دەوترێت کە مێرد لە شوێنێکی دوور لە خێزانی

ژن و مێرد نیشتەجێ دەبێت.

لەنێو ئەو جۆرانەی سەرەوەدا دووجۆری خێزانی فراوان و خێزانی ناوکی دەخەینە ژێر باس و لێکۆڵینەوەوە.

خێزانی فراوان

خێزانی فراوان (Extended) دوو خێزانی ناوکی گرێدراو یان زێتر دەگرێتەوە. خێزانی فراوان زیاتر دەتوانین بەخێزانی «هاوخوێن» ناوزەدی بکەین، لە کاتێکدا خێزانی ناوکی خێزانێکی ژن و مێردییە. [٤٥/ ٦٣-٦٨]

لە وڵاتی «چین» لە قۆناغی پێش شۆڕشدا، خێزان لە ژمارەیەکی زۆری خزمان پێک دەهات کە لە شوێنێکدا یان لە نزیکی یەکترەوە ژیانیان بەسەر دەبرد، و پێکدەهاتن لە باپیرەو داپیرە، کوڕەکانیان، هاوسەرو منداڵەکانی کوڕەکانیان و تەنانەت هەندێ جار نەوەی ئەمانیش. بۆ ناولێنانی ئەمجۆرە خێزانە وشەی «هاوخوێن» بەکاربراوە، کە لەڕووی زمانەوانییەوە بەمانای «لەیەک خوێن» دێت، هەڵبەت لەم حاڵەتانەدا خزمایەتی لە ڕێگەی باوکەوە دیاری دەکرێت. لەم جۆرە خێزانەدا وابەستەییەکی زۆر هەیە بە بەساڵاچووانەوە و بەڕێزێکی زۆرەوە باس لە باوباپیری کۆچکردوو دەکرێت. نەریتە پشت ئەستوورەکان بە پێگەی کۆمەڵایەتی و ئەخلاق، خێزان وەک سیستمێکی گونجاو و ڕێکخراو لێدەکات. کە تێیدا هەرکەسێک بەباشی دەزانێت کە پێگەی خۆی لە کوێدایە. خێزان وەک یەکەیەکی کۆمەڵایەتی گرنگییەکی زێتری هەیە لە تاکەکەس، و لە ئەنجامدا هاوسەرگرتن زۆربەی جار لەلایەن دایک و باوکە بەساڵاچووە شارەزاکانەوە «گەورەکان» ڕێک دەخرێت و ئارەزووەکانی کچ و کوڕ زۆر جێگەی گرنگی پێدان نییە [٨/ ٣٥٢-٣٥٤].

«محمد بەهمن بیگی» لە بارەی تایبەتمەندییەکانی هاوسەرگرتنەوە لە نێو خێڵەکانی فارسدا دەڵێت: «خوازبێنی کچان لەلایەن ریش سپییەکان و ژن و پیاوە بەدەسەڵات و بەڕێزەکانەوە ئەنجام دەدرێت و گرنگییەکی تایبەت دەدرێت بە هەڵبژاردنی ئەم جۆرە ژن و پیاوانە، چونکە کەسێتی ئەم کەسانە کاریگەریی هەبووە لەسەر بڕیاری خاوەن کچ و هەندێ جار لەگەڵ ناڕازی بوونی تەواویشدا دەکەونە ژێر کاریگەریی دەسەڵاتیانەوەو بۆ پاراستنی ئەدەب و ڕێز لەم جۆرە کەسانە داواکارییەکانیان جێبەجێ دەکرێت. ڕەتکردنەوەی داواکاری ئەم خوازبێنیکەرانە بە نەنگی دادەنرێت و هەر بەم هۆیەشەوە لە قەبووڵکردنی ئەم فەرمانە زۆربەیان –

خاوەن کچەکان – بووراون. دوای ئەوەی خێزانی کچ ڕەزامەندی پیشاندا، رازی کردنی کوێخاو سەرۆک عەشیرەت یان یەکێک لە مانە زەروورییەو خێزانی خوازبێنیکەر بە پێشکەشکردنی دیاری و مارەیی، ڕەزامەندی و ئیجازەی ماڵی کچەکە بەدەست دەهێنن [٨/١٤٨].

لە خێزانی فراواندا پیاوان زاڵن بەسەر ژیانی خێزانیدا، فەرمانەکانیان پێویستە جێبەجێ بکرێت، تازە بووک بەرپرسیارە لە بەرامبەر دایک و باوکی مێردەکەیدا. «ئیمام موحەمەدی غەزالی» لە کتێبی «کیمیای سعادت»دا دەربارەی «مافی مێرد بەسەر ژنەوە» دەنووسێت: «مافی مێرد بەسەر ژنەوە ئەوەیە کە ژن لە ماڵەوە دانیشێت، و بەبێ پرسی مێردەکەی لە ماڵ نەچێتە دەرەوە و زۆر نەگەڕێت، و لەگەڵ هاوسێکاندا تێکەڵاوی و قسەی زۆر نەکات، و بەبێ پێویستی نەچێتە لایان، و جگە لە چاکە باسی مێردەکەی نەکات و ئەگەر گرفتێک لە نێوانیاندا بوو لەنێو خەڵکیدا باسی نەکات و نەیگێڕێتەوە، هەروەها لە هەموو کارێکدا سوور بێت لەسەر خۆشی و شادی مێردەکەی، خیانەت نەکات لە ماڵی و بەزەیی پێیدا بێتەوە، و ئەگەر هاوڕێیەکی مێردەکەی هات لە دەرگایاندا بە جۆرێک وەڵامی بداتەوە کە نەیناسێتەوەو خۆی داپۆشێت تاکو نەیناسنەوە [١٩٥/ ٢٥٥].

لە خێزانی هاوخوێن دا پەیوەندییەکی بونیادی هەیە لەنێوان کوڕو باوکدا، بە جۆرێک کە باڵدەکێشێت بەسەر پەیوەندی ژن و مێرددا، خێزان بەردەوامی هەیە، و هەرچەند کە ئەندامەکانی لەناو بچن، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات لەلایەن کەسانی نوێوە جێگەیان پڕ دەکرێتەوە، و خێزان هەروا درێژە دەدات بە ژیانی خۆی. لەگەڵ ئەوەی کە دابونەریتی ڕەسمی نێوکۆمەڵگا کۆمەڵێک ئیمتیازی زۆر دەداتە پیاوان، لە هەمان کاتدا ژنانیش لە هەندێ کاتدا بە تێپەڕبوونی کات بە تایبەت لە قۆناغی کامڵ بووندا ئیعتبارێکی تایبەت بۆخۆیان بەدەست دەهێنن. گەنجەکان شوێنکەوتەی بەساڵاچووەکانن، و خێزان کۆمەڵێک خەسڵەتی موحافزکارانەو تاڕادەیەک جێگیری هەیە[١١٨/ ١١٢-١٣٠].

ئەم جۆرە خێزانە، لەگەڵ کۆمەڵگای لادێییدا زۆر گونجاوە کە تێیدا نەریت زاڵەو گۆڕان لەسەرخۆیە، لەوەش زیاتر سەرجەم ئەندامانی خێزان دەبێت لە پێناوی مانەوەدا پێکەوە کار بکەن هەرچەند کە دەبێت تاکەکەس هەندێک لە ئارەزووەکانی خۆی بەقوربانی بەرژەوەندییەکانی ژیانی خێزانی بکات، لەگەڵ ئەمەشدا خێزان هەستێکی وابەستەبوون و ئارامی دەدات بەئەندامەکانی. لە زۆربەی ئەو

کۆمەڵگایانەی کە لەڕووی گەشەی کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە لە پلەی یەکەمدان، زۆرێک لە پێگە کۆمەڵایەتییەکان حاڵەتێکی ڕێژەییان هەیە. واتە پشت بەستوون بەلەدایک بوونی تاکێک و لەبەر ئەو خزمایەتی گرنگییەکی زۆری هەیە.

خـێـزانی فـراوان دابەشکراوە بۆ دووجـۆری «باوکـسـالار»و (دایکسـالار). لە خێزانی «باوکسالار»دا کە بە شێوەیەکی گشتی لە دایک و باوک و منداڵەکانیان و منداڵی کوڕەکانیان پێک دێت، سەرپەرشتی خێزان لە ئەستۆی باوک یان گەورەی خێزاندایە، لەم خێزانانەدا بەساڵاچووترین کەسی خێزان لە هەمان کاتدا بەتواناترین کـەسی خـێـزانەو ژنان لەم بارودۆخـەدا ئیـمـتـیـازێکی ئەوتۆیان نابێت. خـێـزانی باوکسالار لە ئێرا ... وام لەگەڵ کۆمەڵێک ئەرکی وەک بەرهە... ...ەردەی ئایینی و کات بەسەربردنیشی (ت...

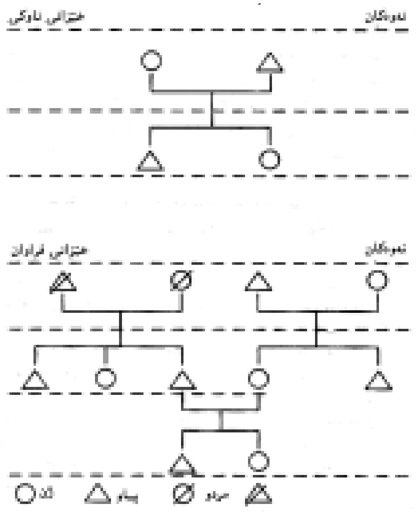

لە حاڵەتی «دایکسالار»دا خێزان پێکدێت لە دایک و باوک و منداڵەکانیان و مـاڵ و منداڵی کـچەکـان. باوک لەڕووی بەڕێوەبردنی کـاروباری خـێزانەوە ڕۆڵێکی ئەوتۆی نییـە، و خزمـایەتی لە دایکەوەیە. خـێزانی دایکسالار لەسـەرەتاییـتـرین شێوەکانی خێزان بووە. لە قۆناغەکانی سەرەتادا، واتە پێش جێگیربوونی مرۆڤ لە شوێنێکی جێگیردا و دەست پێکردنی چالاکییە کشتوکاڵییەکان، زەروورەتی ژیان وایدەکـرد کـە پیـاوان بۆ ڕاوکـردن و کـۆکـردنەوەی خـۆراک یاخـود هەندێ جـار بۆ بەشداری کردن لە شەڕەکاندا جیابینەوە لە خێزان و لەم حاڵەتەدا ژنان بەڕێوەبردنی

ئەرکەکانی خێزانیان لە ئەستۆ دەگرت. لەبەرئەوە کۆمەڵێک زاراوەی وەک «مانەوە لە لای دایک»و «دایک نەژادی» بۆ وەسفی بارودۆخی خێزان لەم قۆناغەی گەشەدا بەکاربراوە.

خێزانی ناوکی

خێزانی ناوکی پێک دێت لە ژن و مێردو منداڵەکانیان. خێزان تاکو ڕادەیەکی تەواو لە خزمانی دیکە جیا بۆتەوەو تاکەکان هەندێ جار دەچن بۆ سەردانی یەکتر. زاراوەی خـێـزانی ژن و مـێـردی پەیوەندیدارە بەهاوسـەرگـرتن و خـێـزانی ناوکی (Nuclear) بەو مانایەیە کە خێزان هیچ یەک لە خزمانی دیکە ناگرێتە خۆی (٨/ ٣٥٤]. خـانەی سـەرەکی خـێـزان لە ژن و مـێـردێک پێکدێت کـە زۆربەی کـات لە ئەنجامی پەیوەندی بەیەکترەوە پێکگەیشتوون، و لەوانەیە پێکگەیشتنیان تەنانەت بە ناڕەزایی کـەسـانی دیکەو هەندێک جـار دوای مـاوەیەکی کورتی یەکـتـر ناسین بووبێت. لەم خێزانەدا پێش هەرشتێک ڕەزامەندی و خۆشبەختی تاک گرنگە و چاودێری کـردنی بەرژەوەندییە گـشـتـیـەکـان گـرنگییـەکی ئەوتۆیان نییـە. لە وڵاتە پیـشـەسـازییـەکـاندا ژن و مـێـرد لەڕووی پێگەو شـوێنگەوە لە خـێـزاندا تاڕادەیەک یەکسـانن. بەردەوامی ژیانی ئەم خـێـزانە کـاتییـەو هەتا هەتایی نییـە، لەبەرئەوەی بوونی خێزان لە هاوسەرگرتنەوە دەست پێدەکات و بەمردنی ژن و مێرد کۆتایی دێت. ئەم جۆرە خێزانە لەگەڵ سەرجەم ئەو گرفتانەی کە پێدەچێت هەیبێت، تاک ڕەوانەی هەوڵەکێبرکێیەکان دەکات لە کۆمەڵگاداو ڕێگەی بۆ خۆش دەکات کە لە ڕەهەندە جیـاوازەکـانی وەک شـوێنی نیـشـتـەجێ بوون، درێژەدان بەخـوێندن، مـژووڵ بوون، و ئەندامێتی لە ڕێکخراوو کۆمەڵە جۆراو جۆرەکاندا بەشێوەی تاکەکەسی تێبکۆشێت. سـەرەڕای ئەوەی زۆرێک لە هەست (شـعـور)ە خـێـزانییـەکـان بەردەوام لە ئارادایە، بەڵام لەگـەڵ ئەوەشدا ئارەزووە خـێـزانییـەکـانی ئەو - خـێـزانی ناوکی - لە خـێـزانی هاوخوێن کەمترە.

لە ڕیزی هۆکارەکانی گۆڕانی خێزان، و ئارەزووی زێتر لە جارانی خێزان بۆ گۆڕان بۆ خێزانی ناوکی (واتە ئەو خێزانەی پێکدێت لە دایک و باوک و منداڵەکانیان) ئامـاژە کـراوە بەکـۆمـەڵێک هۆکـاری دیکە وەک: بزاوتنی شـوێنگەی کـارو گـۆڕانی شوێنی نیشتەجێ بوون و هاتنە ئارای ناوەندی شاری نوێ، کە بوونەتە هۆی ئەوەی چەندین لێکۆڵینەوە ئەنجـام بدرێت دەربارەی شـارنشینی و بەپیـشـەسـازی بوون و

کاریگەرییان لەسەر ژیانی خێزانی.

بەراوردی تایبەتمەندی و رۆڵ و ئەرکەکان لە خێزانی ناوکی و فراواندا

پێوەر	خێزانی فراوان	خێزانی ناوکی
ژمارەی منداڵان	زۆر	کەم
ڕەهەندی خێزان	گەورە	بچووک
بەرپرسی ئاگاداری بەساڵاچووان	خێزان	خانەی بەساڵاچووان
دەست بەتاڵی و ڕابواردن	خێزان	پسپۆڕی و بازرگانی
بەرپرسی فێرکردن	خێزان	قوتابخانە
تۆڕی پەیوەندی هاوسێیەتی	بەهێز	لاواز
یەکسانی ژن و پیاو	پیاو لەپێشترە	یەکسانیی ژن و مێرد
هەڵبژاردنی هاوسەر	لە ئەستۆی خێزاندایە	لە ئەستۆی کچ و کوڕدایە
وابەستەیی تاک بەخێزانەوە	زۆر	کەم
بەرپرسی پەروەردەی ئایینی	خێزان	قوتابخانە
ڕادەی جێگیری	زۆر	کەم

لە ئێرانی ئێستادا، بەشێوەیەکی گشتی خێزان لە قۆناغی گواستنەوە دایە، هەرچەند کە لە ماوەی چەند دەیەیەکی ڕابردوودا بەردەوام ڕێژەی خێزانی ناوکی بەتایبەت لە شارە گەورەکاندا زیادی کردووە، بەڵام دەبێت ئەوە بزانین کە بە شێوەیەکی گشتی خێزانی ئێستای ئێران لە نێوان فراوان و ناوکی دایە یان بەدەستەواژەیەکی دیکە لە حاڵەتێکی گواستنەوەدایە.

گۆڕان لە خێزانی هاوچەرخدا

سەرەکیترین ئەو گۆڕانکارییانەی کە لەم چەند دەیەی دواییدا لە پێکهاتەو پەیوەندییە خێزانییەکاندا لە زۆربەی شوێنەکانی دنیادا ڕوویانداوە دەتوانین لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە[٥٢/ ١١٣-١١٧] :

١- فراوانی ڕەهەندەکانی خێزان، لە ماوەی ئەم ساڵانەی دواییدا تارادەیەک وردە وردە لە زۆربەی وڵاتاندا کەم بۆتەوە یان لە کەمبوونەوەدایەو لێکۆڵینەوەکان ئەوە پیشان دەدەن کە هۆکارە سەرەکییەکانی بریتین لە:

أ- گەشەی شارنشینی و کاریگەرییە لاوەکییەکانی. لە کاتێکدا کە دەکرێت لەلادێدا خێزانی فراوان بوونی هەبێت (بوونی هێزێکی مرۆیی زیاتر لە کاری کشتوکاڵیدا)، بەڵام لە شارەکاندا بڕیارەکانی قەدەغەکردنی کاری منداڵان و زۆری خەرجی ژیانی ڕۆژانە بارودۆخێک دەهێنێتە ئاراوە کە ژمارەی منداڵان سنووردار دەکات.

ب- وا دێتە پێش چاو کە یەکێکی دیکە لە هۆکارە سەرەکییەکان کارایی زێترو پەسەندکردنی زیاتری هۆکارەکانی پێشگرتن لە سکپڕی بێت. گۆڕان لە ڕەوتی ئەخلاقی خەڵکی لەلایەک و فراوانبوونی ئاستی فێربوونیان لەلایەکی دیکەوە، توانای پێویستی فەراهەم کردووە لەڕووی کاریگەربوونی ڕاگەیاندن لە بواری کۆنترۆڵی لە دایکبوون و لە ئەنجامیشدا تێگەیشتن و پەسەندکردنی.

خێزانەکان یەک تێڕوانینیان نییە لە بواری تەندروستی و ڕێکخستنی خێزاندا. لە خێزانی نوێ و نوێخوازدا، ئارەزووی سنووردارکردنی ژمارەی منداڵان زیاترەو لە بەرامبەریشدا خێزانی نەریتی (تقلیدی) ئارەزووی لە منداڵی زۆرە[١٥٩/ ٦٩] .

جـ- هۆکارێکی دیکە ئەو گۆڕانکارییانەیە کە بە تایبەت لەوڵاتە پیشەسازییەکاندا ڕوویداوە لەڕووی ئابووری خێزان و پەیوەندی خێزان بە کاڵا بەکاربراوەکان و بەکارهێنانی زێتر لە جارانی ئەو کاڵایانە. لە زۆرێک لە ماڵەکاندا لەوانەیە کڕینی ئوتمبیلێکی نوێ لە پێشتر بێت لە بوونی منداڵێکی زیاتر [١٩٧/١٩٣-١٩٤] .

بەراوردی تێڕوانینی خێزانە نەریتی و نوێیەکان دەربارەی ڕێکخستنی خێزان

پێوەر	خێزانی نەریتی	خێزانی نوێ
بەهاکان:	منداڵی زێتر، دڵنیایی زیاتری لەدایکبوونی منداڵ لە دەستی خوادایە.	منداڵی زیاتر، زەمانەتی کەمتر پێویستە لە دایکبوون ڕێک بخرێت.

	رازیکردنی مێرد گرنگە.	خۆشگوزەرانی خێزانیش گرنگە.
ڕەفتارەکان:	بەکارهێنانی هۆکاری گشتی	بەکارهێنانی هۆکاری دڵنیاکەر
	باس نەکردنی مەسەلە	باسکردنی مەسەلە
	سێکسییەکان لەگەڵ مێرددا	سێکسییەکان
نۆرمەکان:	زاڵی هەمەلایەنەی پیاو	مافی یەکسان و هاوبەش
	بەناشیرین سەیرکردنی	دەشێ هۆکارەکانی پێشگیری
	هۆکارەکانی پێشگیری	پەسەند بکرێت.
	لەسک پڕبوون.	

د- بێگومان ئازادی زێتری ژنان یەکێکی دیکەبووە لە هۆکارە گرنگەکان. یەکسانی کۆمەڵایەتی- سیاسی ژن و پیاو لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا بەدیهات و بەزیاد بوونی داواکاری بۆ کاری ژنان و فەراهەم بوونی هەلی زێتری کار بۆ ئەوان بۆ چوونە نێو کاری جیاواز، پێگەی ئابووری و کۆمەڵایەتی ژنان گۆڕاو هاوکات لەگەڵ ئەو، رۆڵی ژن وەک ماڵدار، هاوسەرو دایک بەهەمان شێوە گۆڕانی بەسەرداهات. توانای ژن لەڕووی لەمنداڵبوون و پێشتگرتن لە سکپڕی توانای ژنی زیاتر کردووە لەڕووی هەڵبژاردنی ژیانی خۆیەوە. ژمارەی ئەو ئافرەتە هاوسەردارو شوونەکردووانەی لە دەرەوەی خێزان کار دەکەن زیاد بووەو ئەنجامی ئەم مەسەلەیەش سەربەخۆیی زیاتری ئەوانە [١٩٨/ ٧٩-٨٢].

«پولاک» لەگەشتنامەکەیدا بەئاماژەکردن بەشوێنگەی ژن لە قۆناغی قاجاریدا لە ئێران دەنووسێت: بە ژنی رێزدار دەوترێت «خانم»و ژنانی پلە دوو پێیان دەوترێت «بیگم» یان «باجی»، لە نزمترین پلەیشدا ژنان بە «زەعیفە» ناودەبرێن. نازناوی «بی بی» بەمانای (خاتوون) پێشتر باو بووە، بەڵام ئێستا بەکار ناهێنرێت. [١٥٧/٢٢٠]

٢- تەمەنی هاوسەرگرتن لە وڵاتانی پیشەسازی خۆرئاوادا لە حاڵی دابەزیندایە لە کاتێکدا تەمەنی هاوسەرگرتن لەو وڵاتانەی لە حاڵەتی گەشەسەندندان (Developing) (کە لەرابردوویەکی نزیکدا بەتایبەتی لە کۆمەڵگا لادێییەکانیاندا زۆر نزم بوو) ئێستا زیادی کردووە.

٣- ئارەزوو و ئامادەگی تاکەکان لە هەمبەر جیابوونەوە (طلاق) گۆڕاوە. لە

کاتێکدا کە لەرابردوودا رادەی جیابوونەوە زۆر کەم بوو، بەڵام ئێستا لە زۆربەی وڵاتانی دنیادا (بەتایبەت لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا) ئەم رێژەیە لە بەرزبوونەوەدایە.

٤- رێژەی ئەو ژنە بەمێردانەی دەچنە نێو بازاڕەکانی کارەوە لە زۆربەی وڵاتانی دنیادا لە زیادبووندایە، کە یەکێکە لە ئەنجامە سەرەتاییەکانی سەربەخۆیی زیاتری ژنانی ئیشکەر. لە بواری کولتووریشدا پێگەی ژن و وێنەی کۆمەڵایەتی ئەو لە ژینگە جیاوازەکاندا لە ژێر کاریگەری گۆڕانکاری دابووە. بەڵگەنەویستە کاری ژنان دیاردەیەکی نوێ نییەو ئەوان لە بوارەکانی بەرهەمی کشتوکاڵی و کاروباری ماڵدا هەمیشە چالاک بوون. لە هەندێک لە گرووپەکانی کاردا وەک ئیشکەرەکان و کاسبکاران و پیشەوەران، دیاریکردنی سنوور لە نێوان کاری ناوماڵ و بەشداری کردن لە چالاکییەکانی مێرددا هێندە ئاسان نییە.

لەگەڵ ئەوەی ژنان لەسەرجەم کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتیدا کاریان دەکرد، بەڵام کاری ئەوان لە دنیای نوێدا جیاوازییەکی بنەڕەتی هەیە لەگەڵ سەرجەم سەدەکانی پێشوودا. خەسڵەتی بنەڕەتی کاری ئێستەی ژنان ئەوەیە کە دەتوانن بەشێوەیەکی سەربەخۆ لە مێردو منداڵ و لە ژینگەیەک لە دەرەوەی خێزان و ئەوەی هەیەتی سەرگەرمی کاربن و لە کاری خۆیاندا بەرزببنەوە. بەڵام لەوێوە کە دەرامەتی کاری ژنان بە گشتی ئاستێکی نزمتری هەیە لە کاری پیاوان، چوونە نێو کاری گرنگ دژوارە بۆیان، و رۆڵی دایکایەتی و هاوسەری ئەوان زاڵە بەسەر رۆڵی پیشەیی ئەواندا، دەسەڵاتی کۆمەڵایەتی و سەربەخۆیی کاری ئەوان بەشێوەیەکی کردەیی گۆڕانێکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتووە (٦٧/ ٣٨٤].

گۆڕانکاری بنەڕەتی لە بواری کاری ئافرەتاندا لە دنیای خۆرئاوادا پێویستە لەسەدەی نۆزدەهەم و پێشکەوتنی پیشەسازی لەم سەدەیەدا - سەدەی بیست- تاوتوێ بکرێت. لەبەرئەوەی لەم قۆناغەدا ژمارەیەکی زۆری ژنان لە گرووپی مووچەخۆران بوون. لە ئەوروپادا کەمێک دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی رێژەی ژنانی ئیشکەر لە کارخانەکاندا بەڕادەیەکی زۆر زیادی کرد، بەڵام وردە وردە رووی لە کەمبوونەوە کرد. ئێستا لە ئەوروپا زۆرترین ژمارەی ژنانی ئیشکەر لە بەشە خزمەتگوزارییەکاندا چالاکی دەنوێنن [٥٧/ ١٤١-١٤٤].

گرتنە ئەستۆی هەندێک کار لەلایەن ژنانەوە کە پێشتر تایبەت بووە بەپیاوان وەک نەشتەرگەریی، شوفێری کامیۆن (لۆری)و، وەزارەت و کاری لەمجۆرە لە

ئێستادا بە شێوەیەکی گشتی شتێکی ناوێزەیە. تۆژینەوەی گرووپە جۆراوجۆرەکانی کار ئەوە دەردەخات کە هەندێ لە کارەکان لە کۆمەڵگای ئەمڕۆدا تایبەتن بەژنان. لەسەر ئاستی کادیرە باڵاکان ژنان زێتر سەرگەرمی پیشەی مامۆستایین تاکو پزیشکی. لەسەر ئاستی کادیرە مام ناوەندییەکاندا ڕێژەی مامۆستایانی قوتابخانە زۆر زۆرە، لە نێو کارمەندە ئاساییەکاندا پیشەی زۆری ژنان سکرتێری و چاپکردنە. لە نێو کۆمەڵی ئیشکەراندا ڕێژەی ژنانی ناپسپۆر زیاترە.

ئەم بارودۆخە نایەکسانە زیاتر «لە پێشیداوەرییە کولتوورییە وابەستەکان بەکاری ژنانەوە سەرچاوە دەگرێت». لێکۆڵینەوەکانی خانم «شومبار دولو» (M.J. Chombart de Lauwe) لە فەڕەنسا ئەوە پیشان دەدات کە رازی بوونی کۆمەڵگا لە ئافرەت وەک باڵوێز یان ئەندازیارێک زۆر سادەترە لە رازی بوونی لە ئافرەت وەک پسپۆڕی کارەبا یان فیتەر. پسپۆڕی پیشەیی ژنان لە هەندێک لە کارەکاندا کۆمەڵگا پێی رازی نابێت. هەمان لێکۆڵینەوە ئەوە پیشان دەدات کە تێڕوانینی چینە کۆمەڵایەتییەکان دەربارەی کاری ئافرەتان لە دەرەوەی ماڵ وەک یەک نییە. ناڕازی بوونی کرێکاران بەرامبەر کاری ژنان لە دەرەوەی ماڵ زیاترەو چینە ناوەندییەکان لە کەسانی دیکە زێتر رازین بەکاری ژنان. کاتێک کە مەسەلەی کاری ژنە بەمێردە مناڵدارەکان دێتە ئاراوە ناڕەزاییەکان زیاتر دەبن [٤٠/ ١٠٠-١٠١].

٥- خێزان هێشتا ڕۆڵی سەرەکی خۆی کە بەرهەمهێنانی منداڵی نوێیە بۆ ژیان لە کۆمەڵگادا پاراستووە. لەگەڵ ئەوەی کە رادەی لە دایک بوونی ناڕەوا (غیرمشروع) لە جیهاندا لە ماوەی ئەم ساڵانەی دواییدا زیادبووە، بەڵام ڕێژەکەی لە پێودانگی گشتیدا زۆر زیاد نییە. لە هەمان کاتدا هەرچەندە رادەی لە دایکبوون کەم بۆتەوە لە بەرامبەردا ئەگەری مانەوەی منداڵان روو لە زیاد بوونە.

٦- خێزان لەڕووی ئەرکی بەکۆمەڵایەتی کردنەوە هەروا بەگرنگی ماوەتەوە، هەرچەند کە زۆرێک لە رەهەندە تایبەتییەکانی فێرکردنی (کارو... هتد) بە دامەزراوە تایبەتییەکانی دیکەی وەک قوتابخانە سپێردراوە. فێرکردنە ئاکاری و ئاینییەکان چیدی لەماڵ و لە ڕێگەی بەشداری کردنی سادەی خەڵکی لە نێوان ماڵ و مزگەوتدا ئەنجام نادرێت. فێرکردنە ئاکاری و ئایینییەکان زێتر لە چوارچێوەی خزمەتەکانی قوتابخانەو دامەزراوە ئایینییەکان و هۆکارە دەستە جەمعییەکاندا ئەنجام دەدرێت. ڕۆڵی دەوڵەتەکان لەم بوارەدا بەردەوام لە زیاد بووندا بووە. لە

پەروەردەو فێرکردندا گوژمە (کلفە)ی زۆربەی ئەو قوتابخانانەی کە زۆرینەی قوتابیان و قوتابیانی زانکۆ سوودیان لێوەردەگرن لەسەرچاوەکانی داهاتی گشتییەوە دابین دەکرێت. لەمەش زیاتر دەوڵەتەکان بە هاوکاری ڕێکخراوو کاربەدەستە لۆکاڵییەکان پێشبینی پێویست دەکەن لەڕووی دابین کردنی کارەوە بۆ لاوان لە ئایندەدا.

٧- وا دێتە پێش چاو کە ئەرکی عاتیفی خێزان بەتایبەت لە کۆمەڵگای پیشەسازی خۆرئاوادا لەم ساڵانەی دواییدا زیاتر بووە. هەرچەندە کە هەڵسەنگاندن و پێوانی ئەم خەسڵەتە دژوارە، بەڵام پێدەچێ کولتووری هاوچەرخ بە بەراورد لەگەڵ رابردوویەکی نزیکدا زێتر جەخت لەسەر «پێکەوە ژیان»و «پێکەوەبوون» دەکاتەوە. هەر لەم پەیوەندییەدا کە تێبینی دەکەین سەرچاوە وەڵامگۆکانی دیکە بەپێویستییە عاتیفییەکانی تاک لەگەڵ بزاوتی زێتری خێزانی ناوکیدا لەڕووی کۆمەڵایەتی و فیزیکییەوە کەمبوونەتەوە (کۆمەڵی لۆکاڵی، هاوسێیەتی، خێزانی فراوان و نموونەی ئەمانە). بزاوتی شوێنی (مکاني) زیاتر کە بە هۆی پێشکەوتنی هۆکارەکانی گواستنەوەو گەیاندنەوە فەراهەم بووە، ئەندامانی خێزانی پەراگەندەو لێک جیاکردۆتەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەم هۆکارانە یارمەتی ئەندامانی خێزان دەدەن کە پەیوەندییان هەبێت پێکەوە.

٨- ئەرکەکانی خێزان لەڕووی پاراستن و پارێزگاری کردنەوە گەشەیەکی ئەوتۆیان نەکردووە. کۆمەڵێک دەزگای وەک خانەی بەساڵاچووان و ڕێکخراوەکانی خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتی و یارمەتییەکانی ڕێکخراوەکانی دابینکاری کۆمەڵایەتی (ضمان الأجتماعي) پێویستی بەپارێزگاری خێزانی کەم کردۆتەوە. زۆرێک لە ڕێکخراوەکانی خۆشگوزەرانی و خزمەتگوزاری منداڵان و لاوان، تەنانەت ئەگەر بەشێوەیەکی تایبەتیش بەڕێوەببرێن هێشتا هەر لە یارمەتییە داراییەکانی دەوڵەتەوە بەشێوەی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ سوود وەردەگردن. بێجگە لەمەش کۆمەڵێک خزمەتگوزاری وەک چاودێری تەندروستی و خۆراکی قوتابیانی قوتابخانەکان و پارێزگاری کۆمەڵایەتییان زۆرجار بەبەشداری دەوڵەت ئەنجام دەدرێت.

٩- لەکۆتاییدا خێزان وەک یەکەیەکی بەرهەمهێن گرنگی خۆی وردە وردە لە دەست دەدات و زێتر لە جاران دەگۆڕێت بۆ یەکەیەکی بەکاربەر یان بەرخۆر (مستهلک). چالاکییە ئابوورییەکان لە حاڵی حازردا بە زۆری لە لایەن دامەزراوە ئابووری، تایبەتی یان دەوڵەتییەکانەوە هەروەها دامەزراوە وابەستەکان پێیانەوە

ئەنجام دەدرێن و چیدی خێزان بەدامەزراوەیەکی ئابووری دانانرێت.

لەبەریەک هەڵوەشانی خێزان

زیادبوونی ڕێژەی جیابوونەوە (طلاق) لە قۆناغی ئێمەدا، بەتایبەتی لە کۆمەڵگای پیشەسازی خۆرئاوادا بووەتە هۆی ئەوەی ئەم بابەتە ببێتە جێگەی سەرنجی کۆمەڵێکی زۆر لە پسپۆڕان و جاروبار تەنانەت هێندێک ئەم بابەتە بە نیشانەی لەنێوچوونی خێزان دادەنێن لە ساڵانی داهاتوودا [٢٠٠/ ٤٤-٤٥].

زۆربەی جار دەگوترێت کە ئەمڕۆکە خەڵکی بە خەم و گرفتێکی کەمترەوە بە بەراورد لەگەڵ جاراندا ڕوودەکەنە هاوسەرگرتن، لەبەرئەوەی «جیابوونەوە» (طلاق) وەک بیمەیەک (ضمان) وایە بۆیان، لە حاڵەتێکدا کە ئەگەر هاوسەرێتی گرفتی تێکەوت و سەرکەوتوو و دڵخۆشکەرنەبوو، دەتوانێ وازی لێ بهێنن. زۆربەی جار جیابوونەوە کاتێک ڕوودەدات کە هاوسەرەکان گەنج بن. زۆربەی هاوسەرێتییەکان دوای بەسەربردنی ڕۆژانی خۆشی، تووشی جۆرێک لە قەیران دێن و زۆرێک لە هاوسەرەکان چەند هەنگاوێک هەڵدەگرن بۆ لەناوبردنی پەیوەندی نێوانیان. ئەوەی کە بۆچی هەندێک لە هەنگاوەکان درێژترن؟ ناتوانین بەپشت بەستن بەیەک هۆکار وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە بەڵکو کۆمەڵێک هۆکار لە ئارادایە کە بە تەنها یان پێکەوە دەبنە هۆی تێکدانی ژیانی ژن و مێردایەتی [١٩٩/ ٥٣٩-٥٤٠].

«فالسام» (Folsom) کۆمەڵناسی ئەمریکی هەوڵی داوە کە هۆکارەکانی قەیرانی ژن و مێردایەتی لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت بکاتەوە [٧٨/ ٢٦٠-٢٦١].

١- هۆکاری شوێنگەیی و ناکەسێتی (غیر شخصیة) وەک لەشساغی، بارودۆخی ئابووری، دەستێوەردانی خزمان، لە دایکبوونی منداڵی نەویستراو و جۆرەها بەدبەختی دیکە.

٢- کەم وکورتی کەسی و کەسێتی (شخصي و شخصية) لە یەکێک لە هاوسەرەکاندا یان لە هەردووکیاندا، وەک نەخۆشی دەروونی، ئەلکوولی بوون، نەزۆکی، مەیلە سێکسییە لادەرەکان، و نیشانەکانی دیکەی لادانی دەروونی (انحراف نفسي).

٣- جیاوازی یان لێک نەچوونە کەسێتییەکان لەڕووی پێشینەی زەینی و

کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئایینی و هونەری و، هەندێک هەستۆکی (حساسی) تایبەت.

٤- نەگونجانی ڕۆڵەکان وەک ئارەزووە نایەکسانەکانی هەردوو هاوسەرو ئەو بێ بەشییانەی کە لەبێ توانایی هاوسەرێتییەوە لەوەدیهێنانی ئارەزووەکانی هەر لایەکەوە سەرچاوە دەگرێت، هەندێک لەو هۆکارانەی کە دەبنە هۆی لەناوچوونی ژیانی ژن و مێردایەتی لەو ڕۆڵانەوە سەرچاوە دەگرێت کە هەریەک لە ژن و مێرد دەیگێڕن لە ژیانی ژن و مێردایەتی خۆیانداو لە قۆناغی منداڵی و لە خێزانی پێشوویاندا فێری بوون. کارکردن بەم ڕۆڵانە زۆرجار بۆ هەریەک لە هاوسەرەکان بە نائاگاییەو ئەوەی کە گرفت دروست دەکات نەگونجانی ئەوانە لەگەڵ یەکتردا لە چوارچێوەی خێزانێکدا. لە نێو ئەم ڕۆڵانەدا کە هەمەچەشنن دەتوانین ئاماژە بەمانەی خوارەوە بکەین [٧٨/ ٢٦٠-٢٦١].

أ- ژنی زاڵ بەسەر مێردەکەیدا پیاو بە ڕازی بوون بە ڕۆڵی شوێنکەوتەیی (ژێر دەسەڵات) لە ماڵی باوکی و لە نێو گرووپی هاوڕێکانیدا، لە ژیانی هاوسەرێتیشدا ڕازی دەبێت بە دەسەڵاتی هاوسەرەکەی.

ب- ژن یان پیاوی بە ناز. کەسێک کە لە منداڵیدا خۆشەویستی دایک و باوک بووبێت و لە گەنجێتیدا جێگەی پیاهەڵدانی ئەوان بووبێت، لە ژیانی هاوسەرێتیشدا هەمان چاوەڕوانی هەیە لە هاوسەرەکەی.

ج- مێردێک کە دەیەوێت بیپەرستن. کەسێکی ئاوەها وەک خوایەکی بچووک وابووە بۆ دایک و باوکی.

د- ئیرەیی بردنی نائاسایی ژن یان مێرد. ئەم حاڵەتە پێدەچێت لە بێ بەری بوونی عاتیفییەوە لە قۆناغی منداڵیدا، سەرچاوە بگرێت.

ه- کزی سێکسی ژن. ئەم حاڵەتە زۆرجار دەرەنجامی کەموکورتییە لە پەروەردەی ژیانی هاوسەرێتیدا.

و- ژنی منداڵ سیفەت. ژن وەک «کچی بچووکی دایکی» هەرگیز ڕێی پێنادرێت کە گەورە ببێت.

ز- ئەو مێردانەی بە کەڵکی پشت پێ بەستن نایەن. پیاوێک کە پێی وایە کە دەبێت هەموو ژنانی وەک دایکی خۆشیان بوێت.

ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لەوڵاتە پیشەسازییەکاندا ئەنجام دراون لە ڕەهەندی پێچەوانەی تەڵاقدا واتە لە بواری بارودۆخی یارمەتیدەر بۆ بەردەوامی ژیانی

هاوسەرێتی هاوکات لەگەڵ خۆشبەختی و سەرکەوتندا ئەم هۆکارانەی خوارەوە بەکاریگەر دادەنێت [٥٢/١١٣-١١٧]:

أ- لێکچوونی ژن و مێرد لەڕووی بیروباوەڕە ئایینییەکانەوە.

ب- بوونی قۆناغی دەزگیرانداری بەماوەی شەش مانگ یان زیاتر.

ج- بوونی پێشینەیەکی پەروەردەیی گونجاو لە ژیانی خێزانی و بەتایبەت لە قۆناغی منداڵیی هەردوو هاوسەردا.

د- بوونی توانای دارایی تارادەیەکی مامناوەندی لە کاتی هاوسەرگرتن.

هـ- پێکەوە گونجان و توانای نەرمی نواندنی هەردوو هاوسەر.

و- لێکچوونێکی ڕێژەیی ئاستی خوێندن.

ز- بوونی شارەزایی پێویست لە بواری خێزانداریدا.

کورتەی بەش

١- خێزان یەکێکە لە گرنگترین دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی و کۆمەڵناسان لە ریزی گرووپە سەرەتاییەکاندا دایانناوە.

٢- پێویستە چەمکی ماڵ و خێزان لێک جیابکرێنەوە.

٣- خزمایەتی پەیوەندی نێوان ئەندامانی خێزان بەشێوەی ناوکی یان فراوانە.

٤- سۆسیۆلۆژیای هاوسەر لە باسە نوێیەکانی کۆمەڵناسی خێزانە لە کۆمەڵگای پیشەسازی خۆرئاوادا.

٥- هاوسەرگرتن رازی بوونە بەجۆرێک لە پێگەی نوێ.

٦- میتۆدی جیاواز هەیە بۆ هەڵبژاردنی هاوسەر.

٧- خێزانی نەریتی ئەرکی زۆری هەیەو کۆمەڵە بوارێکی وەک بەرهەمهێنانی ئابووری، پەروەردەو فێرکردن و ئایین و کاتبەسەربردنی (ترفیهی) دەگرێتەوە.

٨- ئەرکە سەرەکییەکانی خێزان لە دنیای هاوچەرخدا بریتین لە: زاوزێ، رەوایەتی دان بەپەیوەندی سێکسی، چاودێری و پارێزگاری منداڵان، بەکۆمەڵایەتی کردن، جێگەگرتنەوەو لە هەندێ حاڵەتدا بەرهەم هێنانی ئابووری.

٩- «مورگان» بەتێڕوانینێکی تەواوکارییەوە خێزان دابەش دەکات بۆ: هاوخوێن، کۆمەڵ (جماعي)، ژن و مێردی، باوکسالاری، تاک هاوسەری.

١٠- دەتوانین خێزان لەڕووی چەند پێوەرێکی وەک، فراوانی رەهەندەکانی خێزان و خزمایەتی، شێوەی هاوسەرگرتن و شێوەی هەڵبژاردنی هاوسەرو ناوەندی

قورسایی هێزو بنەچەو شوێنی نیشتەجێ بوونەوە ریزبەندی بکەین.

١١- (پارسونز) چوار پێکهاتەی جیاوازی هێز لە نێو خێزاندا دەستنیشان دەکات.

١٢- خێزانی فراوان خێزانێکە هاوخوێن کە چەند وەچەیەک لە خۆیدا جێدەکاتەوە.

١٣- خێزانی فراوان بنیاتنراوە لەسەر گرنگی زێتری گرووپی خێزانی، هێزی بە تەمەنەکان و فراوانی ئەرکەکان.

١٤- خێزانی فراوان رۆڵێکی دیاریکەری هەیە لە هاوسەرگرتنەکاندا.

١٥- خێزانی فراوان تەمەنێکی درێژی هەیە و سێ تا چوار وەچە دەتوانێت بەردەوام بێت.

١٦- خێزانی فراوان دەکرێت دابەش بکرێت بۆ دووبەشی سەرەکی باوکسالاری و دایکسالاری.

١٧- خێزانی ناوکی لە خزمانی دیکە جیابۆتەوەو ژن و مێردو منداڵەکان دەگرێتەوە.

١٨- خێزانی ناوکی خێزانێکە شیاوی لەناوچوونە.

١٩- گرنگترین هۆکارەکانی کەم بوونەوەی رەهەندەکانی خێزان لەسەردەمی ئێمەدا بریتین لە: شارنشینی، فراوان بوونی هۆکارەکانی پێشگرتن لەسک پڕبوون، گۆڕان لە شوێنگەی ئابووری خێزان، و ئازاری زێتری ژنان.

٢٠- گرنگترین ئەو گۆڕانکارییانەی کە لەخێزانی هاوچەرخدا رووی داوە بریتین لە: کەمبوونەوەی رەهەندەکانی خێزان، دابەزینی تەمەنی هاوسەرگرتن لە خۆرئاوا، گۆڕانی تێڕوانینەکان دەربارەی جیابوونەوە، بەرزبوونەوەی رێژەی کاری ئافرەتان، گۆڕانی رۆڵی بەرهەم هێنانی توخمە تازەکان، وەرچەرخانی ماهیەتی بەکۆمەڵایەتی کردنی منداڵان، زیادبوونی رۆڵی عاتیفی خێزان، زیادنەبوونی رۆڵی پارێزگاری خێزان و گۆڕانی خێزان بۆ یەکەیەکی بەکاربەر (مستهلك).

٢١- هۆکارەکانی قەیرانی هاوسەرێتی بریتین لە: هۆکارە ناکەسێتییەکان (غير شخصية)، کەموکورتییە کەسییەکانی یەکێک لە دووهاوسەر، جیاوازی یان لێک نەچوونە کەسێتییەکان و یەکنەگرتنەوەی رۆڵەکان.

سەرچاوەكان:

ئەم بەشە ئەو سەرچاوانە دەگرێتەوە كە لە نووسینی كتێبەكەدا سوودیان لێ وەرگیراوە.

1_ Brown, k. An Introduction to Sociology. Cambridge: Polity. 1996.

2_ Ferréol, G. Vocabulaire de la sociologie, Paris: P.U.F. 1995.

3_ Wander Zanden, J. W. The Social Experience. New York: Mc Graw-Hill. 2nd Edition. 1990.

4_ Mukhi, H.R. Social Structure, Change and Investigation. Delhi: SBD. 1995.

5_ Wander Zanden, J.W. Sociology. New York: Mc Graw-Hill. 1990.

6_ Pickvance, C.G. Voluntary Associations. in: Burgess, R. G. Key Variables in Social Investigation. London: Routledge and Kegan Paul. 1986.

7_ Horton, P.B. et al. Sociology. Singapore Mc Graw-Hill. 6th Edition. 1984.

8_ Stewart, E.W. Introduction to Sociology. New York: Mc Graw-Hill. 4th Edition. 1988.

9_ Bertholet, J.M. La construction de la sociologie, Paris: P.U.F. 1991.

10_ Fichter, J.H. La sociologie. Bruxelles: Editions Universitaires. 1969.

11_ Sugarman, B. Sociology. London: Heinemann Educational Books. 1984.

12_ Mc Kee, J.B. Sociology. New York: Holt. 1981.

13_ Chitambar, J.B. Introductory Rural Sociology. New York: Halsted Press. 1973.

۱۴_ دوركيم، اميل. قواعد روش جامعه شناسى. ترجمهٔ على محمد كاردان. تهران: انتشارات مؤسسهٔ مطالعات و تحقيقات اجتماعى دانشگاه تهران. ۱۳۴۳.

15_ Jaccard, P. Introduction aux sciences sociales. Toulouse: Privat. 1971.

16_ Cuvillier, A. Manuel de sociologe. Paris: P.U.F. Tome I. 1970.

INTRODUCTORY

SOCIOLOGY

by:

Manouchehr Mohseni, ph.d.

Translated by:

Rebwar siwayli
Muslih Irwani
Mrad Hakim
Dara Subhan
Abu-baker Ali
Dilshad Hama
Tahsin Taha